

ЄВРОПА та її болісні минувшини

Автори-упорядники
Жорж Мінк
і *Лора Неймайер*

На заході, на сході, на півдні Європи спостерігається новий сплеск політичних зіткнень навколо інтерпретації минулих конфліктів. Нові держави – члени Європейського Союзу вимагають «коригування» пам'яті між «новою» і «старою» Європою, причому сам Європейський Союз стає учасником керування цими сторінками минулого. Створено численні інституційні механізми для сприяння примиренню та зближенню в рамках виходу зі збройних конфліктів (колишня Югославія, Північна Ірландія), виходу з авторитарних режимів (Південна та Центрально-Східна Європа) та з урахування конфліктного двостороннього спадку (Німеччина/Чехія, Польща/Україна, Греція/Туреччина).

Способи врахування цих «пекучих ран» минувшини дуже різномірні, тож мета цієї збірки – показати безліч сторін цього глибинного руху, відчутного в усіх європейських суспільствах. Двосторонні комісії істориків, професіоналізовані заходи для підтримання миру, спеціальні музеографічні прийоми або втручання на міжнародній арені (Рада Європи, ОБСЄ, ЄС) – усі ці стратегічні напрямки історизування конфліктних спадків мають на меті погамувати відносини в суспільстві або домогтися символічного визнання та долучення сторінок минулого до національної історії.

Автори збірника – визнані спеціалісти з різних геополітичних питань – розповідають про еволюцію проблеми, про практичні дії учасників, про методи вироблення спеціальних програм, про політичні й гуманітарні підходи до післяконфліктних ситуацій і створення галузі спеціальних знань, які інколи містять нові форми суспільної дії.

ISBN 978-966-521-495-3

9789665214953

Серія «Ідеї та Історії»

Заснована в 2007 р. Випуск 4

Європа та її болісні минувшини

Cet ouvrage a été publié dans le cadre du Programme d'Aide à la Publication «SKOVORODA» de l'Ambassade de France en Ukraine et du Ministère français des Affaires Etrangères

Це видання було здійснене в рамках Програми сприяння видавничій справі «СКОВОРОДА» Посольства Франції в Україні та Міністерства закордонних справ Франції

Sous la direction de
Georges Mink et Laure Neumayer
avec la collaboration de *Pascal Bonnard*

L'Europe et ses passés douloureux

La Découverte
2007

Європа та її болісні минувшини

Автори-упорядники
Жорж Мінк і Лора Неймайєр

У співпраці з *Паскалем Боннаром*

Київ
Ніка-Центр
2009

УДК 94(100)+71
ББК 63.3(0)6-36:71.4(3)(4)
Є24

Переклад з французької *Євгена Марічева*

Науковий редактор *Тарас Цимбал*

Це видання має на меті скласти карту джерел і покладів пам'яті в Європі. У ньому наведено аналітичний погляд на публічну політику й на моделі примирення, які пропонуються на європейському рівні, щоб забезпечити співіснування й ослабити почуття неприязні. Проблеми розглядаються в чотирьох окремих частинах книжки. Перша частина присвячена поширенню проблем пам'яті в Європі (франко-алжирський конфлікт, Іспанія, кіпрський конфлікт, Італія). Друга обертається навколо осі пам'яті щодо Німеччини та наслідків Другої світової війни для її найближчих сусідів. Третю частину зосереджено на конфліктних минувшинах Центральної та Південної Європи (комісія польсько-українських істориків, розслідування різанини в Єдвабне, радянська й нацистська минувшини Латвії, наведення ладу в конфліктній минувшині Боснії та Герцеговіни). У четвертій частині книжки розглядаються ресурси пам'яті та політика примирення в Європі (роль європейських організацій в примиренні в Центральній Європі, «європейська» пам'ять, міжнародне поширення політики примирення).

Розрахована на фахівців – істориків, політологів, культурологів тощо, а також студентів згаданих спеціальностей.

Переклад за: *L'Europe et ses passés douloureux*. Sous la direction de Georges Mink et Laure Neumayer
ISBN 978-2-7071-5197-1

ISBN 978-966-521-495-3

ISBN 978-966-521-459-5 (Серія
«Ідеї та Історії»)

© Éditions La Découverte, Paris, 2007

© Переклад. Видавництво «Ніка-Центр», 2009

© Оригінал-макет. Видавництво «Ніка-Центр», 2009

© Серія «Ідеї та Історії». Видавництво «Ніка-Центр», 2007

Зміст

Відбудувати спільний простір пам'яті	9
<i>Микола Дорошко</i>	
Подяки	11
Вступ. Європа та її «болісні» минушини: стратегії історизування та їх використання в Європі	13
<i>Жорж Мінк</i>	
Повторюваність і різноманітність феноменів пам'яті в Європі.....	14
Декілька міркувань з приводу понять	17
Минуле розділеної Європи: ресурс для стратегії коригування пам'яті	25
Комуністичний пам'ятевий спадок	29
Замість висновку	36
Література.....	38

I

Поширення проблем пам'яті в Європі

1 Франція й Алжир у пастках пам'яті	40
<i>Бенжамен Стора</i>	
Закон від 23 лютого 2005 р. та інші теми суперечок	41
Кольори колонізації у Франції	43
Зображення певного історичного періоду в алжирських шкільних підручниках.....	45
Відійти від рецидивів історії.....	49
Література.....	50
2 Іспанія: досягнути Голокост, досягнути Європу	51
<i>Данієла Розенберг</i>	
Іспанія і війна в Європі.....	51
Міжнародна ізоляція Іспанії	54
На шляху до Європи	57
Література.....	65
3 Іспанія в боротьбі зі своєю минушиною: болісні й суперечливі траєкторії пам'яті.....	66
<i>Одетта Мартинес-Малер</i>	
Від «пакту забуття» до «віднайденної пам'яті»?	66
Від консенсусу пам'яті до демократичного диссенсусу?	71
Література.....	76
4 Повернення до історіографічних і політичних суперечок про період 1943–1945 рр. в Італії.....	77
<i>Ерве Райнер</i>	
«Громадянська війна»	78

«Смерть батьківщини».....	83
«Криза антифашизму».....	86
Література.....	89

II

Пам'ятеві цикли. Німеччина: від ворожнечі до партнерства,
від партнерства до ворожнечі

5 На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну.....	92
<i>Корин Дефранс та Ульрих Пфайль</i>	
«Дух Шпеєра».....	93
Дискусії про шкільні підручники.....	95
Франко-німецький підручник з історії.....	98
Література.....	103
6 Створення спільної історичної оповіді: комісії істориків – архітектори примирення.....	105
<i>Анна Базен</i>	
Двосторонні комісії істориків як архітектори примирення.....	106
Зв'язок комісій істориків із політикою.....	109
Підсумки роботи різних моделей.....	113
Література.....	118
7 Про чеську демократію і «декрети Бенеша».....	119
<i>Мюріель Блев</i>	
«Декрети Бенеша» і розширення Європейського Союзу.....	119
Законність і легітимність: «Декрети Бенеша» і чеська демократія.....	121
Чеська культура і німецька проблематика.....	121
Поступова радикалізація.....	122
Тяжкий хрест.....	123
Підозріла близькість з комуністами.....	125
Література.....	127
8 «Центр проти виселення»: питання транснаціональної дискусії.....	129
<i>Дорота Даковська</i>	
Цеглинка в німецько-польському діалозі.....	130
Перемінлива конкуренція жертв.....	133
Хто сіє вітер? Нова зброя знеславлення.....	137
Література.....	139

III

Центрально-Східна Європа віч-на-віч зі своєю минувиною

9 Польща й Україна. Важкі питання, складні відповіді.....	142
<i>Анджей Пачковський</i>	
Польсько-українські стосунки: історичні віхи конфліктної минувиною.....	142
Польсько-українські стосунки після 1989 р.: «правда і примирення».....	147
Література.....	154

10 Різанина в Єдвабне 1941 року. Дискусія про єврейсько-польський конфлікт на північному сході Польщі за німецької окупації	155
<i>Павел Махцевич</i>	
Виклик минувшини.....	159
Інститут національної пам'яті і розслідування подій у Єдвабне.....	161
Література.....	166
11 Наведення ладу в подвійному нацистсько-радянському минулому Латвії: глухі кути й подолання змагання між пам'яттю про Гулаг і Освенцим	167
<i>Паскаль Боннар і Маркус Мекль</i>	
Від порівняння комунізму й нацизму до протистояння між пам'яттями: невдала зустріч із Європою.....	168
Європеїзація латвійської пам'яті: засвоєння «правильної» європейської практики і долучення балтійського досвіду до європейської пам'яті.....	172
Література.....	178
12 Наведення ладу в конфліктному минулому Боснії та Герцеговіни: труднощі угамування пам'ятей в умовах європейського квазі-протекторату	179
<i>Сесіль Жуано</i>	
Керування пам'яттю в боснійському мікрокосмі: пам'ятева політика в Брчко.....	181
Від експропріації політичних і пам'ятевих просторів до пакту мовчання.....	185
Література.....	189
IV	
Публічна пам'ятева політика в Європі	
13 Європейські інституції якo агенти примирення в Центральній Європі: посередництво між правом і політикою	192
<i>Лора Неймайер</i>	
Суперечки про минуле чи конфлікти з меншинами? Означення незгоди.....	194
Примирення якo політична оцінка спірних актів.....	198
Література.....	206
14 Поразка Європейського Союзу в кіпрському ідентичнісному конфлікті	208
<i>Жиль Бертран</i>	
Кіпрський ідентичнісний конфлікт.....	209
Націоналістична еліта захоплює політичну арену.....	211
Перемовини між громадами у безвиході.....	213
Сліпота ЄС.....	215
Література.....	219
15 Європейська пам'ять чи європейські пам'яті? Обмеження стерилізованого й застиглого минулого	220
<i>Валері Розу</i>	
Амбіції європейської історичної канви.....	221
Обмеження офіційної європейської пам'яті.....	224
Література.....	229

16	Прийняття міжнародною спільнотою крайнього варіанта: генеза політики «примирення».....	231
	<i>Сандрин Лефран</i>	
	Крайній варіант: правда і відшкодування за браку правосуддя.....	233
	Рутинізація політики.....	237
	Сполучні ланки.....	241
	Література.....	245
	Висновки. Примирення – варіації на європейську тему.....	246
	<i>Лора Неймайєр</i>	
	Політичний проект «Примирення через Інтеграцію».....	248
	Національні меншини як вузлова проблема примирення для посткомуністичної Європи.....	252
	Захист меншин – спільнотивий принцип?.....	255
	Література.....	258
	Післямова.....	259
	<i>Люк Леві</i>	
	Автори.....	261
	Іменний покажчик.....	265

Відбудувати спільний простір пам'яті

Микола Дорошко

Необхідність відновлення історичної пам'яті та національної свідомості українців зумовлює значний науковий інтерес до вивчення суперечливої минувшини. У цьому сенсі пропонуване увазі українського читача видання є небуденним, позаяк висвітлює тернистий шлях до примирення держав і народів, які в минулому ворогували.

Українському читачеві пропонувана збірка статей, цікава передусім тим, що в ній можна знайти відповідь на запитання про причини небажання країн так званої старої Європи надати європейській державі Україні перспективу членства у Європейському Союзі та дійти висновку, що справа тут не в тому, що Західна Європа досі не «перетравила» вступ до ЄС у 2004 і 2008 рр. нових дванадцяти членів і відповідно не впоралася з багажем їхньої пам'яті, а головно в незавершеності процесу примирення європейської історії з географією, суттю якого є подолання пам'ятевого розколу між Сходом і Заходом. Процесу, що витісняє прояви політичної солідарності, як це сталося стосовно оцінки наслідків перемоги над гітлеризмом. Адже для половини Європи поразка нацистської Німеччини стала початком комуністичної окупації та створення «залізної завіси», а для заходу Європи важливішим є те, що Червона армія дала змогу перемогти нацизм і покласти край Голокосту. Як поєднати ці оцінки у свідомості всіх європейців, не забуваючи водночас про те, що польський інтелектуал А. Міхнік називає «егоїзмом болю», який кидає надмірно яскраве світло на окремі епізоди пережитої минувшини, залишаючи в затінку інші?

Аналіз наукових розвідок, уміщених у виданні, показує, що європейський простір, який тривалий час підтримував лише вісь пам'яті, що обертається навколо Німеччини, поступово збагачується новими тенденціями: на авансцену повертаються групи населення, принесені у жертву «пактами» примирення, як, приміром, жертви франкізму в Іспанії або жертви комуністичної політичної поліції в посткомуністичних країнах. До цього контексту слід долучити й спроби засудження комуністичних режимів аналогічно гітлерівському, чого наполегливо домагаються представники колишніх комуністичних країн у Парламентській асамблеї Ради Європи. Політичні лідери країн Заходу мають підтримати таку оцінку комунізму

заради спокути «ялтинського гріха» 1945 р. Зробити цей важливий крок варто ще й тому, що в більшості держав пострадянського простору злочини сталінського тоталітарного режиму досі не засуджено, а його головного архітектора, принаймні в сучасній Росії, називають уже не кривавим диктатором, а «ефективним менеджером», який задля перетворення СРСР на наддержаву пожертвував життям мільйонів людей.

Маніпулювання у такий спосіб історією й пам'яттю пов'язане з прагненням декого з тих, хто скоював масові злочини і часто-густо досі лишається при владі, «стерти сліди». Таке маніпулювання, як слушно зазначає автор одного з нарисів, «немовби стає продовженням злочину, але вже за умов, коли життя знову стало “нормальним”. Воно виявляється в незліченних формах, як-от фальсифікація подій, ліквідація доказів, заборона доступу до архівів або їх знищення, репресії проти свідків або їх усунення, запровадження цензури та переслідування тих, хто інакше висвітлює ці події».

Попереджають автори видання й про небезпеку використання історичного інструментарію в керуванні деякими державами не задля поліпшення двосторонніх стосунків і сприяння побудові спільної Європи, а для того, щоб мобілізувати електорат тієї чи іншої партії або коаліції. Зважаючи на таке надзвичайне поширення способів використання символічних конфліктних минувшин, Європа (ЄС), яку згадують як зразок успішного мирного співіснування колишніх ворогів, не позбавлена «відступів» і не є ідеалом у ставленні до проблематичної минувшини. Передусім тому, що під гаслом розбудови демократії на європейському континенті практично нічого не робиться для запобігання й послаблення майбутніх конфліктів.

Видання переконує нас в тому, що найкращий спосіб побудувати міцний мир і гарантувати відносно гармонійне співіснування в демократичних умовах полягає в тому, щоб з'ясувати правду про конфліктну минувшину і надати матеріальну й символічну компенсацію, яка б відображала визнання жертв політичного насилля. Тільки з'ясування історичної правди про минувшину та її популяризація можуть стати запорукою неповернення до насилля.

У цілому, ця книга про історичну пам'ять європейських народів і про те, що ворожнеча, а тим паче війни мають відійти в минуле, поступившись місцем діалогові культур і народів. Переосмислення та використання досвіду примирення ворогуючих у минулому європейських держав і розділених за ставленням до свого минулого націй сприятиме створенню єдиного європейського пам'ятевого простору.

Микола Дорошко, доктор історичних наук, професор

Подяки

Це видання має на меті скласти карту джерел і покладів пам'яті в Європі, а також тих ігор, що розгортаються навколо них. У ньому зроблено також спробу аналітичного погляду на публічну політику й на моделі примирення, які пропонуються на європейському рівні, щоб забезпечити співіснування й ослабити почуття неприязні. Ці проблеми розглядаються в чотирьох окремих частинах книжки, починаючи з кількох прикладів поширення проблем пам'яті в Європі (франко-алжирський конфлікт, Іспанія, кіпрський конфлікт, Італія). Друга частина обертається навколо осі пам'яті щодо Німеччини та різноманітних наслідків Другої світової війни для її найближчих сусідів (франко-німецький діалог істориків, створення спільного історичного наративу, справа декретів Бенеша і Центру проти вилучень). Третю частину зосереджено на конфліктних минувшинах Центральної та Південної Європи (комісія польсько-українських істориків, розслідування різанини в Єдвабне, радянська й нацистська минувшини Латвії, наведення ладу в конфліктній минувшині Боснії та Герцеговіни). Четверта й остання частина книжки описує ресурси пам'яті та політику примирення в Європі (роль європейських організацій у примиренні в Центральній Європі, «європейська» пам'ять, міжнародне поширення політики примирення).

Ця праця є підсумком колективних досліджень, проведених під егідою Міністерства науки під назвою «Міжнародні граматики примирення» групою науковців Інституту суспільно-політичних наук. Вона є також підсумком трьох міжнародних зустрічей: міжнародної конференції 2003 р., що пройшла у Празі під патронатом Французького науково-дослідного центру суспільних наук і посольств Ваймарського трикутника¹; колоквиуму, організованого в 2005 р. в рамках співпраці Інституту суспільно-політичних наук, Ризького університету і Посольства Франції в Латвії; а також конференції ЮНЕСКО в Буенос-Айресі (2006 р.), в якій взяли участь представники Інституту суспільно-політичних наук.

¹ Ваймарський трикутник – неформальний тристоронній консультативний комітет, заснований 1991 р. Францією, Німеччиною та Польщею заради сприяння розвитку співпраці між цими країнами. – *Прим. наук. ред.*

Подяки

Ми висловлюємо особливу подяку Мішелю Фуше, колишньому послу Франції в Латвії, Люку Леві, радникові з культурних питань, і його співробітникам, які не лише зрозуміли значення порушених проблем, а й зробили власний інтелектуальний унесок у проведення ризького колоквиуму.

Паскаль Боннар, Жорж Мінк, Лора Неймайер

Вступ

Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі

Жорж Мінк

Час – це потужний знеболювач, який інколи дає пораненому відчуття, що його рана зарубцювалася назавжди. Але через п'ятнадцять чи двадцять років вона раптом відкривається без видимих причин і викликає нестерпні страждання, перш ніж знову притупитися і звільнити думку від своїх лабетів.

Шандор Марай, «Сповідь міщанина» (Sandor Marai, Les Confessions d'un bourgeois, Albin Michel, Paris, 1993).

Звичайно, можна знову почати підраховувати втрати часів Другої світової війни і ставити запитання, чи все було виправлене? Та чи можливо це? А поза цим запитанням: чи в цьому має полягати європейська спільнота?

Альбрехт Лемп, директор Фонду польсько-німецької співпраці, Gazeta Wyborcza, 20 жовтня 2006 року.

Історія нагадує мені подекуди театральну костюмерну, де зберігаються туалети для дуже різних п'єс. Здебільшого їх беруть звідти залежно від потреб часу.

Генрик Самсонович, польський історик, О «historii Prawdziwej», Novus Orbis, 1999.

У листопаді 2004 р. в храмі реформатської церкви в Парижі відбулася конференція на модну тему: «Навіщо потрібна пам'ять?». Дискусія переходить кінець кінцем на Європу та на її розбудову, з приводу якої нагадують, що цей проект був і залишається позначеним певним незмінним імперативом, а саме «таке не повинно повторитися». В центрі його основоположної тези лежить відмова від «болісної» минувшини – минувшини

війни; натомість перевагу надано мирному баченню майбутнього. Суть європейської пам'яті скупчено в «гітлероцентризмі» – нашому «онтологічному компасі», який «метафорично позначив “північ”, тобто напрямок абсолютного зла, головний орієнтир [...]» [Guillebaud, 2006]. Але ось з'являється інша теза: «Цей надмірний криминоцентризм веде Європу до того, що вона існуватиме тільки в своєму теперішньому» [Finkelkraut, 2006]. «Чи не в цьому витоки європейської хвороби? – нібито каже нам цей автор і додає: – Минуле – вже не корисний ресурс, воно стало тепер страховиськом». Потрібно викривати цю Європу, яка «вже не може визначати себе історично, а отже, повинна визначатися через право, тобто потенційно універсальними правовими нормами» [Finkelkraut, 2006].

У той чи інший спосіб ця дискусія, загострена останніми невдачами розбудови європейської спільноти, домінує в публічному європейському просторі. Але чи можна стверджувати, що це протиставлення «норми», з одного боку, історії та європейської пам'яті, з іншого, можна вважати достатньо слушним?

Цікавість цих висловлювань у тому, що їх зробили через п'ять місяців після вступу до Європейського Союзу країн Центральної Європи і рівно через п'ятнадцять років після падіння берлінського муру. Ці дві події глибоко змінили простір європейської пам'яті. Кінець комунізму на сході Європи оживив дебати про історію, зокрема європейську, і активізував питання пам'яті. Його збіг із європейською інтеграцією справив ефект підсилення. Звичаї Європи не обмежилися засвоєнням доробку Спільноти (*aquis communautaire*) чи взаємодією інституційних чинників. Інтенсивна символічна діяльність, якій притаманна участь кількох категорій суб'єктів, всередині й назовні, втрапила у вікно своєчасності, утворене перехідним періодом до розширення Європи. Після збільшення розміру ЄС нова проблематика пам'яті ввірвалася в розширений простір Європи. Нові країни – члени Європейського Союзу породжують перед нами виклик, пов'язаний із зіткненням з багажем їхньої пам'яті. «Європі – так! – скаже дослідниця польського романтизму Марія Яніон. – Але ми увійдемо до неї разом із нашими мерцями» [Janion, 2000].

ПОВТОРЮВАНІСТЬ І РІЗНОМАНІТНІСТЬ ФЕНОМЕНІВ ПАМ'ЯТІ В ЄВРОПІ

Європейський простір збагатився новими тенденціями: він підтримує не лише вісь пам'яті, що обертається навколо Німеччини, хоча вона й продовжує домінувати. Європа стала театром повторюваності «рухів пам'яті» у всіх напрямках, з півночі на південь і зі сходу на захід. І це –

незважаючи (або завдяки) на її рутинну політику заохочення механізмів і дій з примирення. Звичайно, політика нормативно-правового регулювання Європейського Союзу діє подібно до клапана, який періодично випускає надлишок тиску, але вона також забезпечує видимість дівцям, які беруться за врегулювання розходжень і конфліктів з приводу перекалібрування питань, які здавалися вже остаточно закритими. Найбільш промовистим прикладом є приклад «Асоціації вигнаних німців» Польщі й Чехії, які підводять голову, намагаючись домогтися визнання того, що виселення 1945 р. підпадають під означення етнічних чисток, застосоване до колишньої Югославії, і вимагають, відповідно, перегляду вироків, проголошених ув іншому контексті, а саме в умовах перемоги над нацистськими окупантами [Blaiive, Mink, 2003]. Такий процес зміни позиціонування «болісної» минувшини за міркою норм, означених щодо інших обставин і подій, спирається на концепцію відмови від історичного контексту.

На початку третього тисячоліття спостерігається ще одне явище – повернення на авансцену груп населення, принесених у жертву «пактами» про вихід з авторитарних режимів, як, приміром, жертви франкізму в Іспанії або жертви комуністичної політичної поліції в посткомуністичних країнах. Ідеться про покоління, що живуть у післяконфліктний період і вважають себе носіями місії з відновлення справедливості. Вони намагаються реабілітувати вилучених із пактів пам'яті, які мусили *мовчати* (але не забули!) про своє обурення, щоб відкрити шлях компромісам для виходу з авторитарних режимів. Схоже явище – колоніальний спадок – виводить назовні потужні протести пам'яті з боку людей, принесених у жертву політичною деколонізацією, які свого часу проігнорували завдання виправлення скоєного.

Екстремальна форма *маніпулюванням* історією й пам'яттю пов'язана з прагненням декого з тих, хто вчиняв масові злочини і часто-густо досі лишається при владі, «стерти сліди». Таке маніпулювання немовби стає продовженням злочину, але вже за умов, коли життя знову стало «нормальним». Воно виявляється в незліченних формах, як-от фальсифікація подій, ліквідація доказів, заборона доступу до архівів або їхнє знищення, репресії проти свідків або їх усунення, запровадження цензури та переслідування тих, хто інакше висвітлює ці події.

Щодо інституційної сфери, то в багатьох європейських країнах, як на заході, так і на сході чи півдні, було впроваджено *механізми* для сприяння примиренню й зближенню і, в більш загальному плані, розроблено своєрідну *граматику* правил і норм для врегулювання післяконфліктних

ситуацій. Такі механізми невід'ємні від питань пам'яті. Стислий огляд стану справ указує на велику кількість і розмаїття ситуацій і розв'язків – незалежно від того, йдеться про вихід зі збройних конфліктів (колишня Югославія, Північна Ірландія), про розпад авторитарних режимів (Південна Європа, Центрально-Східна Європа) чи про двосторонню конфліктну минувшину (Англія/Ірландія, Німеччина/Чехія, Німеччина/Польща, Польща/Україна, Італія/Словенія/Хорватія, Греція/Туреччина тощо). Так само спостерігається значна різноманітність механізмів урахування цих «болісних минувшин» – від двосторонніх комісій істориків до спеціалізованих заходів для допомоги в підтриманні миру, від спеціальних музейних установ до дій на міжнародній арені (Рада Європи, ОБСЄ, Європейський Союз). Чи не свідчить такий розмах інституціоналізації про те, що історію та її дослідження, пов'язані з історичною пам'яттю, в Європі починає заступати правове або адміністративне регулювання? На нашу думку, йдеться радше про активізацію упередженого використання пам'яті в контексті офіційного засудження та з'ясування відповідальності винуватців злочинів.

Віднедавна було помічено неприховане використання історичного інструментарію в керуванні деякими державами не для того (як це було, наприклад, коли використання конфліктної минувшини слугувало парі Міттеран/Коль), щоб поліпшувати двосторонні стосунки [Rosoux, 2001] і сприяти побудові спільної Європи, а для того, щоб мобілізувати електорат тієї чи іншої партії або коаліції навколо цілей символічних, але войовничих ідентичнісних вимог на внутрішній арені та у взаємодії із зовнішнім світом. У Польщі праві сили доходять до того, що говорять про «історичну політику» яко складник державної політики, яким доти нехтували «спадкоємці» старого режиму (ідеться про співучасників минулих злочинів). Ліві не хочуть відставати і починають реагувати в тому ж таки діапазоні: «Ми повинні мати власну історичну політику», – напише лідер Спілки лівих демократів Войцех Олейничак (Gazeta Wyborcza, 7.11.2006). «Складається враження, що нині в Польщі історія є винятково власністю правих. Лівих це не повинно паралізувати, їм слід нагадувати про те, що в їхньому минулому є гідним і важливим. У політиці взагалі про минувшину говорять, маючи на оці теперішнє і майбутнє».

У Чехії Вацлав Клаус відмовляється вивішувати європейський прапор на резиденції президента. Прихильники Клауса нагадують, що навіть «комуністичним двірникам, які мали доносити на тих, хто не вивішував червоні прапори в День Жовтневої Революції, не спало б на думку зробити це на Граді (резиденції президента)». Кумедно, що чеське незалежницьке «послання», спрямоване на нинішній Європейський Союз, використовує

досить проблематичну тяглість історії – між демократичним періодом і періодом комуністичним.

Зважаючи на таке надзвичайне поширення способів використання символічних конфліктних минувшин, Європа (ЄС), яку беруть і згадують як зразок удалого мирного співіснування між колишніми ворогами, не позбавлена від «відступів» і не є невинною в своїй манері ставитися до проблематичної минувшини. Прагнучи абсолютизувати мир у консенсусі, європейські політики з добрими намірами часто затримували на одне чи два покоління ремінісценції конфліктів. Звичайно, прагнучи вписати їх у стерилізовані демократичні канони, вони обмежили або нейтралізували небезпеку повернення *бурхливих* спадщин історії. Проблема тенденції примирення у Європі, так само, як і в інших місцях, полягає в тому, що все начебто налагоджене для виходу з конфліктних глухих кутів і розбудови демократії і нічого не робиться для запобігання й послаблення майбутніх змагань між відповідними суб'єктами. Для того, щоб краще зрозуміти соціологічну вагу цих трансформацій, нам потрібно по-новому визначити концепції, які перетинаються в різних галузях, де здійснюється політика примирення.

ДЕКІЛЬКА МІРКУВАНЬ З ПРИВОДУ ПОНЯТЬ

Спостерігаючи за тенденціями, що проявляються в Європі, помічаєш, що в усіх випадках у той чи інший момент дієвці вдаються до *стратегії історизування* конфліктогенного спадку – незалежно від того, чи така стратегія має на меті досягнення консенсусу (принцип замирення суспільних відносин), чи, навпаки, вона спрямована на повторне відкриття деяких аспектів витісненої історії (принцип відмінності, символічного визнання і інтегрування в національну історичну оповідь) або ще на те, щоб втікати від відповідальності, «стираючи сліди злочинного минулого».

Поняття стратегії історизування є центральним для розуміння інституційної розмаїтості та ваги питань пам'яті, так само, як і для розуміння поведінки зацікавлених дієвців. Ідеться про варіант символічної політики, котрий спирається на переконання, що деякі зображення історичних фактів, інтеріоризованих через офіційне (наприклад, у школі) чи неофіційне (наприклад, у сім'ї) поширення, мають потенціал колективної мобілізації, необхідний для політичного впливу.

Після бурхливої дискусії про «кінець Історії» у 90-х рр. ХХ ст. (причому згадана вище дискусія про відмову від європейської історії на користь європейської норми є її віддаленим перелицюванням), може статися,

що третє тисячоліття принесе дебати щодо «надлишку історизування». Про що тут мова? Історія в її досліджених ученими фактах чи в фактах пам'яті завжди слугувала матеріалом для легітимації й делегітимації. Проте останнім часом спостерігається вплив хвилі соціальних рухів пам'ятевого характеру (які інколи називають «ревізіонізмом», але які завжди звертаються до здобутків історичної науки), спрямованих на те, щоб поставити під сумнів стару легітимність пам'ятевих зображень, зокрема пов'язаних із Другою світовою війною. Їх виникнення викликане багатьма чинниками і, зокрема, відмиранням великих ідеологічних систем інтерпретації (хто був жертвою, а хто катом, хто виграв, а хто програв) та зі спокусою провести паралель між жертвами з обох боків і виробити нову історичну класифікацію. У різних рухах з переписування історії не слід ігнорувати ефект зміни поколінь і ролі «архівної революції» – хоча б з погляду їх відкриття (інколи «дикого») в посткомуністичній Європі та доступу до них, що став можливим з недавнього часу, після закінчення офіційного терміну закритості. Всупереч думці про остаточну універсалізацію демократії, все це здійснюється в більш плінному контексті поширення видів поведінки і цінностей, які користуються з загрози перегляду домінантного бачення такої універсальності. Її розхитують то вторгненням неприйнятих способів поведінки, то нападами на тяглість історичної легітимації або ж підняття людиноненависницького дискурсу й рухів. Скрізь виникають критичні виступи і нові теми дискусій, які до цього часу витіснялися, заборонялися чи придушувалися. Такі «виступи» не зважають на звичайні рамки подання ідей, перемовин і політичної законності. Дедалі більша кількість політиків, хоча часто вони закріплюються і стають респектабельними завдяки виборцям у демократичних змаганнях, спокушаються на вислови з великим антидемократичним ризиком. Це не значить також, що демократії наближаються до кінця, як колись це пророкував Жан-Франсуа Ревель. Нові категорії чинників грають радше почергово на систему й антисистему, і в цьому маятниковому русі вони надриваються, силкуючись поставити під сумнів історичні підвалини політичних систем через ревізію їхнього зображення. Ці чинники використовують численні електоральні можливості¹, а в європейських питаннях – труднощі зростання та функціонування Союзу, щоб примусити слухати себе.

¹ Так, наприклад, вірменська діаспора без особливого успіху намагається вже понад дев'яносто років привернути увагу міжнародної громадськості до різанини проти вірменів (і кваліфікувати цей злочин). Аж раптом Європа зацікавилася цим питанням трішки більше. Адже пам'ять про цей масовий злочин активізується завдяки збільшенню рентабельності її використання в контексті полеміки про приєд-

Посилення дискурсів історизування спирається на міждисциплінарність. Якщо історик дивується слабкості свого поля та перешкодам його професійній монополії [Hartog, Revel, 2003], то ця нова обставина стосується головно політологів, соціологів і юристів. Адже за якими словами про Історію йдеться не стільки про Історію (оповідь, складену відповідно до певних встановлених правил, що поділяються спільнотою істориків), скільки про використання зображень історії та нових учасників цього використання. Так, ідея повернення до минувшини і запізнілого виправлення деяких болісних минувшин, які було *викреслено*, ставить більше запитань перед політологом, ніж перед істориком, як на це вказує, наприклад, так зване забуття режиму Віші протягом кількох десятиліть після 1945 р. Ані Коловальд каже нам, що «цей епізод політичної історії Франції завжди був присутнім у суспільній практиці різних дієвців – істориків і політиків, зацікавлених у його інтерпретації, адже він одразу прислужився інтелектуальним і практичним ресурсом для визначення їхньої позиції та їхнього ставлення до національної історії» [Collovald, 2006]. Чи немає тут певної очевидності, пов'язаної з тим, що забуття є стратегією – свідомою або несвідомою, як казала про це Режін Робен [in Ferenczi, 2002], так само, як вказувати на винних у забутті теж значить вдаватися до певної стратегії? Найбільша слабкість тих видів типології, де стикаються психоаналіз і герменевтика, полягає в тому, що вони ототожнюють «невидимість» і витіснення з пам'яті (викреслення, згідно з типологією Поля Рікера; Ricœur, 2000) майже з бездіяльністю в сфері пам'яті. Проте «змушені до мовчання» елементи, пов'язані з пам'яттю, продовжують брати участь у грі дієвців, навіть попри те, що кон'юнктура примушує їх виживати в нішах, за якими доглядають окремі й нечисленні дієвці. Ті, кого змушують забувати, і ті, хто змушує забувати, продовжують ігри з пам'яттю, створюючи через обмеження мовчання новий простір слухних умов для взаємодії.

Крайня форма стратегії історизування забуття (свого роду антиісторія й антипам'ять), а саме стратегія «чистої сторінки» зводиться до того, щоб

нання Туреччини до ЄС. Так само українська пам'ять зберегла спогади про великий голод, але обставини не сприяли їхній реактивації. Тож чому вона відбувається зараз? Просто тому, що це ставка, яка розігрується в зіткненні між прихильниками європейського курсу України навколо президента Віктора Ющенка і тими, хто згуртувався навколо Віктора Януковича і залишається вірними Росії. Стратегія історизування (викриття), до якої вдається Київ, згадуючи про ці трагічні події, незручна для Москви через те, що ця стратегія мобілізує виборців проти проросійського кандидата.

насильницьки або потай ампутувати частину колективної історії та пам'яті, що її зберігає. Як уже зазначалося, така стратегія використовується її творцями для того, щоб обілити себе та уникнути осуду і розслідування злочинів. За цими методами стоять потужні, часто державні, дієвці, які нав'язують свої закони і свою легітимність примусом. Інколи насильницькі дії, якими не дають щось запам'ятати, а потім пригадати, як це робили аргентинські кати в Школі механіків ВМФ у Буенос-Айресі¹, постійно зав'язуючи очі своїм жертвам під час ув'язнення, а потім перебудовуючи свої камери тортур, щоб унеможливити роботу слідчої комісії, нейтралізуються *пам'яттю невидимого*. Запах або акустика місць, тобто нюхова й слухова пам'ять, заміняють зорову і дають змогу тим, хто вижив під тортурами і не був знищений, відтворити матеріальні факти насильства та допомогти музеографії в створенні монументу соціалізації пам'яті.

Стратегія історизування виглядає, отож, важливим елементом регулювання поведінки, вибору та інституційних механізмів. За іграми пам'яті та появою схем керування післяконфліктною ситуацією, що їх сплітають складні мережі дієвців, ми бачимо, як ці дієвці дедалі частіше вдаються до *зображень* минувшини і ще частіше конфліктної минувшини. І хоча потрібно ставити запитання про *рентабельність* такого стратегічного вибору, виміряти її важко, тим більше що учасники роблять свій вибір емпірично, залежно від своєї думки про цю рентабельність і від очікуваної вигоди. Цей вибір має забезпечити їм найкращу політичну позицію, перемогу на виборах, можливість вказати на ворога та затаврувати його, посилення їхньої клієнтури, зміцнення ідентичнісних орієнтирів тощо. Цей вибір повинен відповідати *слухній кон'юнктурі*, яка збільшує можливість досягти поставленої мети.

Усі знають, як кон'юнктура умовності, приманюючи наділених другою роллю політичних дієвців шансом прорватися, може звести на нівець довгі роки зусиль, витрачених на примирення. Приклад Німеччини та її сусідів є в цьому плані промовистим. Хай там як парадоксально, але фактом є те, що кон'юнктура розширення ЄС сприяла заведенню пружини історичного годинника в центрі Європи в той час, коли шляхом колективної мобілізації на Заході та взаємодії політиків почала переписи-

¹ Школа механіків ВМФ (*исп.* La Escuela de Mecanica de la Armada – ESMA) – місце таємного утримання людей, тортур і страт у часи військового режиму 1976–1983 рр. 5 серпня 2004 р. Національний Конгрес ухвалив створити в приміщенні школи музей пам'яті, проти якого виступає частина аргентинського загалу, вважаючи, що існування такого закладу підтримуватиме суспільну конфронтацію в країні. – *Прим. наук. ред.*

суватися історія. Пам'ятеві змагання та їхня спіраль надмірних висловів (наприклад, чеський прем'єр-міністр Земан у 2002 р. назвав судетських німців п'ятою колоною) зринали в серці Центральної Європи, в чотирикутнику Австрія-Німеччина-Чехія-Польща не без відлуння в Угорщині й Словаччині з початку третього тисячоріччя навколо вузлового питання виселення населення після перемир'я 1945 р., і кінця їм усе ще не видно. Проте нині всі ці країни остаточно закріпилися в ЄС.

Після 1945 р. панувала догма, нав'язана державами-переможницями. Для забезпечення сталого миру в Європі вони дали згоду на переміщення німецької й угорської меншин, а також польської, про яку інколи забувають згадати. Потрібно було створювати моноетнічні національні спільноти. Після 1989 р. і розпаду Югославії з ланцюгом знищення й виселення людей за етнічною ознакою ця догма вийшла з ужитку з огляду на основоположні принципи Європи: повага до права меншин на мирне життя там, де вони оселилися з давніх часів.

Для Центральної Європи 2001–2002 рр. були передвістям з огляду на тиск з метою скасування «декретів Бенеша» – юридичного акту про виселення і символу нещастя для німецької й угорської меншин Чехословаччини. Епізоди болісної історії, що культивуються меншинами, до яких досі не прислухалися, раптом виходять на перші шпальти злочоденності і, що ще більш парадоксально, творять цю злочоденність. Тоді здавалося, що це лише спалах місцевої лихоманки, викликаний суперечним підходом до історії в Чехословаччині. Проте все міняється, коли розпалюються пристрасті між німцями й поляками. Ми стикнулися з географічним поширенням проблеми, і жодна встановлена раніше дамба не затримує стривоженість у Центральній Європі. Конфлікт кристалізується навколо бажання виселених знайти своє місце в колективній пам'яті років кінця війни через музейний проект Центру виселених народів у Берліні. Але тиск з використанням пам'яті на цьому не зупиняється, оскільки ще в грудні 2006 р. об'єднання колишніх жителів Пруссії, до якого входять колишні землевласники Померанії, подало 22 позови про повернення майна, конфіскованого в 1945 р., до Європейського суду з прав людини в Страсбургу. Попри невеликі шанси на успіх, підтвержені ще й німецькими мововладцями, зокрема канцлером Ангелою Меркель, вони прагнуть фактично через виведення своїх вимог назовні домогтися більшої популярності, посилити легітимність активного представника впливової частини німецької громадської думки. У відповідь певна кількість поляків об'єдналася, щоб вимагати перегляду польсько-німецького договору 1991 р., з тим, аби долучити до нього положення про захист прав на спірну власність.

По суті, в цій переведеній у судову площину войовничості з двох боків відчувається прагнення змінити своє ідентичнісне позиціонування та перерозподілити частки політичного впливу. Обидві крайнощі сподіваються дістати від цієї взаємодії максимум політичної вигоди.

Бродіння виселених німців на підґрунті пам'яті, історизувальна стратегія яких спирається на *деконтекстуалізацію* їхньої долі в момент розгрому нацистських військ, що рівнозначне розділенню причин і наслідків війни, є доказом того, що стабілізація співвідношення сил завдяки моральному чи нормативному підходу до конфліктної минувшини за допомоги політики прощення та примирення, яка здавалася такою остаточною в 1960–1990 рр., може потерпати від кон'юнктурних гойдань. Певна *асиметрія* у співвідношенні сил, навіть якщо воно й заморожене, є сама по собі ресурсом, яким можна скористатися в момент, коли повернення минувшини у вжиток може видаватися вигідним. Про це, поза сумнівом, свідчить скандальне зображення епізодів суперечливої історії та пам'ятева спіраль навколо німецького спадку періоду 1933–1945 рр.

Наближення розширення ЄС стало кон'юнктурною нагодою оживити особливу категорію політиків, які грають одночасно на системі й анти-системі, на демократії й антидемократії, таких як Йорг Гайдер в Австрії, Анджей Лепер у Польщі, Іштван Чурка в Угорщині, Ерика Штайнбах у Німеччині. Спільним для них є те, що вони скористалися непевністю навколо вступу до ЄС і нагадали про старі суперечки й історичні метафори, які їх характеризували. Шантаж блокуванням розширення ЄС став вагомим додатком до ціни вступу в період, коли ЄС висунув односторонні умови до приєднання нових країн. Ясна річ, тривалість їхньої стратегії визначає тривалість їхнього політичного життя, але, попри все це, такі спроби історизування з закликem виправити несправедливість минувшини (або враховувати минувшину, щоб не скоїти нову несправедливість) було зорієнтовано на почуття фрустрації, присутнє в пам'яті груп населення, які можна активізувати і які ладні це продемонструвати. Політики, яких важко запідозрити в радикалізмі, скажімо, прем'єр-міністр Чехії в період кризи Мілош Земан, президент Чехії Вацлав Клаус, канцлер Німеччини Гергард Шредер і тодішній прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан (останньому це ніби сподобалося) посприяли, однак, зростанню напруження. Пізніше, коли об'єднання виселених пішли ще далі й подали свої вимоги до судових органів для отримання матеріальної компенсації, то навіть такі легендарні архітектори польсько-німецького примирення, як Владислав Бартощевський – колишній в'язень освенцимського концтабору і колишній міністр закордонних справ Польщі, а також і Марек Едельман – останній з живих

командирів повстання у варшавському гетто, які досі були мало схильні до істерії, потрапили в пастку цих пам'ятевих стратегій [Mink, 2005].

Нинішня ситуація також спонукає до роздумів про здобутки соціології пам'яті. Чи не слід було б доповнити відмінність, яка закріпилася в соціології між історичною пам'яттю і пам'яттю «живою» [Lavabre, 1996], щоб дослідити *реактивну* пам'ять, у тому розумінні, в якому ті, хто розвивають стратегію історизування, прагнуть досягти політичного результату шляхом *повернення до вжитку* вигідних моментів, які збереглися в пам'яті (бо вони були соціалізовані й мають великий емоційний потенціал), яко реакцію на кон'юнктуру непевності та виставлених умов? У колективній пам'яті нас цікавить «точка зустрічі між усіма видами зображень минувшини, що їх поділяють люди (спогади і набуті знання), і цілеспрямованими розповідями про історію, тобто про історичну пам'ять (відмінну від історичної науки)» [Lavabre, 1996], а також придатність цієї пам'яті до реактивації та використання в поточних справах. Це значить, що минувшина має вагу, тільки якщо відповідає стратегії дієвців. Зацікавлених дієвців спокушає символічне минуле (яке має мобілізаційну силу). За висловом польського інтелектуала Адама Міхніка, існує так званий егоїзм болю, який кидає надмірно яскраве світло на окремі епізоди пережитої минувшини, залишаючи в затінку інші, і забезпечує цим ефективність стратегії історизування. Ми стикаємося тут із типологією, яка вирізняє ношу минувшини (те, що ми несемо в собі) і вибір минувшини (те, чим користуються в політичних цілях) і яку нещодавно використали для дослідження міжнародних відносин [Rosoux, 2002]. Є, однак, одне застереження: ця дихотомія втрачає в можливості застосування, якщо врахувати той факт, що минувшину обирають саме тому, що вона тисне всією своєю масою, щоб дістати певну вигоду від її використання. Тож беруть більше то двоколірну минувшину, то спосіб фарбування минувшини. І йдеться не просто про манеру бачення, а також про стратегію монтажу, як у фільмах про сіре минуле Алжиру, яке розмальовують *постфактум* [Stora, in Ferenczi, 2002].

Розмаїття *дієвців*, які з'явилися на пам'ятевому полі й головно їхній виражений зв'язок із полем боротьби спонукають нас досліджувати тих, хто увійшов у сферу політичного змагання. Це – користувачі символічної минувшини, призначеної для потреб конфронтації та змагання: проведення відмінностей, таврування, подання у вигляді, який шокує, нормативна класифікація. У цій категорії, яка охоплює провідників і партійних активістів, обранців, зокрема й парламентаріїв, журналістів і суддів, цікаво відзначити зрослий вплив професії, яку зазвичай відсувають в інше місце,

а саме професії *історика*, точніше підгрупи *войовничих істориків*, які вже без комплексів зізнаються в належності до упередженої течії і вимагають визнання в цьому статусі. Певна кількість професіоналів історичної праці використовують можливості свого статусу для політичних цілей. Вони свідомо спираються на гібридний статус, щоб примножити вигоду від впливу своєї стратегії історизування (підсилення академічною професією законності архівного пошуку і статусу експерта тощо). Це також і ознака розшарування поколінь у цеху істориків, зокрема в посткомуністичній Європі. Для молодих «лицарів» історичної моралізації важить тільки факт (поведінка), у разі можливості підтверджений архівом, а не контекст факту. Немає значення, хто створював архів, ба навіть якщо це був кат, і що його співучасником був працівник, приставлений до архіву. Як автори поліцейської довідки вони вимагають такого ж самого ставлення до себе, як і професіонали історичної оповіді. Інколи вони підмінюють думку професіонала. Висвітлення в напівтонах відкидається: зрадник є зрадником, а герой – героєм. Таке ставлення подають як холодне й об'єктивне, але воно, втім, спирається на моральні переконання. Деякі історики, особливо з покоління до 1989 р., намагаються вирватися з поля пам'ятевих ігор заради свого академізму. Однак ці історики теж *polens volens*¹ беруть участь у грі, хоча б з огляду на епістемологічну стурбованість протекціонізмом свого професійного поля, посиляючись на монополію історичної «істини» (деонтологічний кодекс) чи на правила методології (епістемологічний кодекс) [Pomian, 2006].

Щодо питань використання пам'яті в європейському контексті, які нас тут цікавлять, то слід, вочевидь, поглянути й на інший концептуальний ухил. Європа рясно вкрита «пам'ятними місцями» [Nora, 1984; Brossat *et al.*, 1990]. Ці місця нині реактивують, щоб згадувати про них в ідентичнісних цілях. Але реактивація здійснюється то шляхом поділу в ім'я потреби вирізнення, знову розкриваючи «рани», а то шляхом запобігання, щоб уникнути поділу, вдаючись до динамічної терапії примирення і прощення. В обох випадках скам'янілі й застигли пам'ятні місця стають живими джерелами ресурсів, відправним пунктом ініціатив (що перегукуються з реактивною пам'яттю), які повинні змінити суспільні реалії та ацени, на яких ці реалії розігруються. У цьому – динамічному – сенсі краще було б говорити про *поклади пам'яті* як поняття, що не суперечить поняттю пам'ятних місць. Воно позначає символ пам'ятевої злуки радше, ніж якийсь конкретне місце. Стосовно польсько-українського конфлікту 40-х рр. ХІХ ст., слід назвати Волинь (район різанини проти поляків) і «операцію

¹ Хоч-не-хоч (лат.). – Прим. наук. ред.

Вісла» jako синонім знищення та виселення українського населення поляками. Німці й поляки говоритимуть про Сілезію та Померанію, чехи й німці згадуватимуть Судети, але за пункт пам'ятевої злуки можуть також правити і «декрети Бенеша», і «декрети Берута» jako «законна» підстава для переміщення населення. «Круглі столи» кінцевого періоду комунізму дали правим силам посткомуністичних демократій невичерпне джерело ресурсів для розбрату, хоча й без прив'язки до якогось конкретного місця. Назва пакту Риббентропа-Молотова має ту саму функцію резервуара корисних посилань для антирадянських сил. Різні дівці черпають у цих «уявних територіальних або екстратериторіальних» покладах символічні матеріали, потрібні для підживлення змагань.

Той факт, що розбудову Європи загалом поставлено під знак примирення, висуває вимогу уводноріднення. Проте намагання провадити політику примирення наштовхуються на незгоду чималої кількості учасників. Спокусу універсальності можна розіграти jako ресурс поділу й різнорідності. Прагнення долучити до історичного спадку Європи свій ідентичнісний внесок заради універсальності (згадаймо дискусію навколо особливої згадки християнського походження в преамбулі Договору про Конституцію для Європи) може справити згубний ефект *ренаціоналізації* пам'яті. У будь-якому разі на європейському просторі (в ЄС і поза його межами) можна бачити багато інсценувань конфліктної пам'яті jako об'єкту змагань між різноманітними дівцями. Спробуймо проаналізувати причини таких явищ, кинувши погляд на нові тенденції.

МИНУЛЕ РОЗДІЛЕНОЇ ЄВРОПИ: РЕСУРС ДЛЯ СТРАТЕГІЇ КОРИГУВАННЯ ПАМ'ЯТІ

Радше символ, ніж історичний факт, «Ялтинська зрада» належить до «реактивної» пам'яті Східної Європи, і її повернення в обіг виглядає вигідним в очах політиків Центральної Європи. Так, з нагоди влиття восьми посткомуністичних країн до Союзу п'ятнадцяти ще одна семантична контроверза з посиланням на «болісне» минуле вивела центральноєвропейців та їхніх символічних речників на бій проти європейської лексики, яка традиційно використовується в подібних обставинах: ідеться в цьому разі про розширення чи про возз'єднання? Для колишніх дисидентів, як-от Броніслав Геремек чи Вацлав Гавел, це був вирішальний бій честі в упертості, яку вони виявляли протягом усього періоду технократичних переговорів, нав'язаних Брюсселем. Вони нагадували про *історичний борг*: наше «повернення до Європи» – це законне виправлення ялтин-

ського гріху Заходу¹. Країни Центральної Європи вибудували стратегію «боргу» Заходу щодо Сходу, щоб посилити тиск на Європейський Союз і створити вимогу неодмінного виправлення пам'яті та компенсаційних коректив. Щоб підсилити її дієвість, вони поставили на видиму суперечність між «нормою» теперішнього й історичними «цінностями» з очевидним наміром викликати почуття вини на Заході. Впродовж усього періоду переговорів аргумент боргу використовувався в широких масштабах. У лютому 2001 р. одна польська скептично налаштована до Європи газета картала «вкрай недостатню обізнаність ЄС у тому, що Польща зробила для Європи з 1920 р.» (*Nasz Dziennik*, 19.2.2001). Ідеться, властиво, про нагадування ролі Польщі в стримуванні наступу Червоної Армії, якій Ленін поставив завдання перенести більшовицьку революцію на Захід. Деякі історики обережніше ставляться до використання такої стратегії. Наприклад, Януш Тазбір іронізує: «Історія в Польщі [...] була не просто наукою про минувшину, а таким собі рахунком, яким ми махали перед носом Європи. Чи можна вважати цей рахунок несплаченим?» (*Tygodnik Powszechny*, 26.07.1998).

Цей приклад ілюструє розпочате з періоду, що передував вступові до ЄС, і продовжене після 1 травня 2004 р. свідоме розгортання масштабної гри між національним і міжнаціональним рівнями на можливостях для східноєвропейських дівців. Експортовану історизувальну стратегію можна в такий спосіб використати на кількох міжнародних аренах, де визначаються норми символічного визнання і примирення пан'європейського характеру. Вони забезпечують своїм прихильникам подвійний трофей: легітимне позиціонування на міжнародній арені та посилення патріотичної легітимності всередині країни.

Отже, декілька пам'ятних «справ» різної ваги було свідомо перенесено на європейську арену. Наведемо деякі приклади цих справ з різними вислідами.

З нагоди 25-ї річниці підписання гданських угод і створення незалежної профспілки «Солідарність» поляки зажадали і домоглися, щоб Європейський парламент долучив до свого календаря день 31 серпня як «Європейський день солідарності». Але всі демонстративні історизувальні дії наштовхуються на перепони раціонального вибору: вони можуть розладнатися або виявитися контрпродуктивними в непередбачуваний

¹ Історик Жак Ле Гофф зустрів цю сварку з приводу розширення ЄС сухою реплікою. На запитання журналіста газети «Ліберасьйон»: «Чи можна говорити про "возз'єднання" Європи у зв'язку з розширенням Союзу?» пролунала абсолютно однозначна відповідь: «Європа ніколи не була єдиною».

спосіб. Наприклад, шістдесята річниця будапештського повстання та його придушення Червоною Армією дала Угорщині нагоду подати себе перед Західною Європою як найбільш легітимну жертву серед інших країн, котрі мусли жити з комуністичним режимом. Тим більше що деякі країни, як-от Франція чи Великобританія, легко надавалися до створення почуття вини, адже вони того часу виміняли мовчання Радянського Союзу з приводу війни в Суецькому каналі за своє невтручання під час придушення виступів за свободу. Втім, деякі з цих країн перебували під впливом потужних комуністичних партій, які поширювали міф про радянський гуманізм. За участі угорських посольств було проведено десятки конференцій від Брюсселя до Варшави, від Парижа до Лондона. Враховуючи майже одночасний тиск європейських обранців з метою домогтися засудження комуністичного режиму аналогічно гітлерівському в Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) та в Європейському Парламенті, ця пам'ятева гра мала бути надзвичайно вигідною для Угорщини загалом. Проте це саме посилення на 1956 р. стало восени 2006 р. джерелом конфлікту різних сторін на національній угорській арені в зіткненні лівих з правими в момент, коли коаліцію лівих і лівоцентристів було ослаблено серйозною помилкою прем'єр-міністра в ході спілкування з громадськістю. Той факт, що угорські праві та крайні праві вирішили повторити перед Парламентом вуличні події 1956 р., щоб дискредитувати лівих, привласнивши собі історичну дату, щодо якої вочевидь існував суспільний консенсус, частково позбавив Угорщину потрібних дивідендів назовні. Так само контрпродуктивною була історизувальна акція, яку розпочали поляки з приводу болючого епізоду в польсько-російських стосунках. 7 березня 2005 р. європарламентарі просять голову Європарламенту Жозепа Бореля вшанувати хвилиною мовчання загиблих польських офіцерів, розстріляних у 1940 р. за наказом Сталіна в Катині. Попри те, що євродепутати вирішують оголосити хвилину мовчання в пам'ять жертв теракту в Мадриді, річниця якого відзначалася 11 березня 2006 р., польська заява відхиляється під тим приводом, що не потрібно збільшувати кількість ушанувань. Представник євродепутатів від Польщі Яцек Вольський виступив тоді з такою заявою: «Треба виховувати Західну Європу. Ми не можемо терпіти цю історичну амнезію...», а далі він підтвердив, що це прохання є частиною більш широкої стратегії коригування пам'яті: «Всі депутати від колишніх східних країн, незалежно від політичної належності, вимагають дискусії... ми хочемо нагадати, що поразка нацистської Німеччини стала початком комуністичної окупації для половини континенту». Історизувальна гра з привласнення перемоги над нацизмом (згадаймо, наприклад, контроверзу про день кінця війни між 8 травня для Заходу і 9 травня для Росії) під час святкування її 60-ї

річниця показала, наскільки відрізняється зображення подій 1945 р. залежно від того, хто це робить – Москва, Варшава, Рига, Берлін чи Лондон. Це пояснюється також і тим, що ця річниця залишається картою для обґрунтування в геополітичному змаганні, яка має прислужитися ще й для мобілізації великоросійських або антиросійських ідентичнісних рефлексів – залежно від країни. У цьому випадку пам'ятевий розкол між Сходом і Заходом витісняє прояви політичної солідарності, як це сталося стосовно «ялтинської резолюції», якою прагнули відзначити кінець війни. Голова соціалістичної фракції в Європейському Парламенті Мартин Шульд схрестив зброю з цього приводу зі своїм товаришем по фракції естонським соціалістом Томасом Ільвесом, нагадавши, що «Червона Армія дала змогу перемогти нацизм і покласти край Голокосту», і почувши у відповідь, що, мовляв, шкода, що існують «два бачення історії», адже «Захід не страждав, як ми, за залізною завісою». Соціалістична фракція ясно поділилася між «старою Європою» і «новою Європою», неначе пам'ятева залізна завіса не припинила існувати.

Зауважмо, що єдність пам'ятевої політики, схильність до якої культивує Європа, дає тріщини також, коли символи політичної (ідеологічної) минувшини зчеплюються з політичною теперішністю, і лінія поділу знову збігається з розколом «ліві-праві». Так було з резолюціями, якими Парламентська асамблея Ради Європи мала засудити криміногенний тоталітарний характер комунізму. Доповідь 2005 р., подана Йораном Ліндبلادом від фракції Європейської народної партії й ухвалена 25 січня 2006 р. вказувала на «доконечність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» (Дос. 10765). Ця резолюція перегукувалася з резолюцією 1996 р. (Дос. 7209 від 3 січня 1996 р.) про «заходи з ліквідації спадку колишніх комуністичних тоталітарних режимів». Те, що євродепутати-комуністи Заходу (а також і деякі західні соціалісти) противляться цьому, видається нормальним. Вони претендують на бачення комунізму, відмінного від сов'єтизму, і бажають будь-що уникнути того, аби й на них поширювався стигмат, еквівалентний вилученню з демократичного табору. Але така стигматизація лякає також і колишніх східних комуністів, навернених у соціалізм і в соціал-демократію, нинішня політична легітимність яких надто залежить від розриву і відмови від минувшини. На жодному з документів, ухвалених у 1996, 2003 і 2006 рр., немає підписів депутатів від Фракції за єдину європейську лівіцю, тоді як їх завізувала більшість депутатів від правих і правоцентристів – Європейська народна партія (EPP) і Група європейських демократів. Зрідка можна побачити підпис хоча б одного з членів Соціалістичної фракції.

Стриманість лівих можна зрозуміти ще краще, коли читаєш висновки доповіді 2005 р. Візьмімо для прикладу пункт 45, в якому сказано: «Хоч би де і хоч би в який час в Європі або в інших місцях впроваджувалася комуністична ідеологія, вона завжди вела до масового терору, злочинів і масштабних порушень прав людини. Будь-який аналіз наслідків застосування цієї ідеології може лише констатувати аналогію з наслідками реалізації іншої ідеології ХХ ст. – нацизму...» (Дос. 10765, висновки).

Парламентська асамблея Ради Європи ухвалює значною більшістю (99 голосів, зокрема більшість представників колишніх комуністичних країн, проти 42) резолюцію, яка засуджує злочини комуністичних режимів. Але рекомендацію Раді міністрів щодо практичних висновків з цього засудження (своєрідний підзаконний акт), для прийняття якої потрібна більшість у дві третини депутатів, ухвалено не буде.

На цих прикладах видно, як вимальовується протистояння між Європейським Союзом, котрий прагне нормативного примирення і, відповідно, спокушається на пам'ятеву єдність яко невід'ємну частину доробку Спільноти навколо Голокосту, з одного боку, і прагненням нових країн-членів, що виникли після краху сов'єтизму, долучити до основ європейської історичної легітимності досвід радянського тоталітаризму. При цьому вони згодні навіть відступити до певної форми ренаціоналізації ціннісного простору європейської спільноти. Цю масштабну гру між національним і міжнародним не можна зрозуміти, якщо не проаналізувати питання пам'яті, які нині порушуються в колишній сов'єтизованій Європі.

КОМУНІСТИЧНИЙ ПАМ'ЯТЕВИЙ СПАДОК

На Заході

На Заході схрещуються два погляди на спадок комунізму (сов'єтизму), хоча вони й ніколи не стикаються один з одним. Фактично вони охоплюють дві діаметрально протилежні позиції, і між ними залишається мало місця для нагадування про складність життя [Lefort, 1995]. Один із них добре описаний Енцо Траверсо під виразною назвою «Затемнення пам'яті про комунізм». Він констатує наявність амальгами між «хорошим» комунізмом і його злочинним утіленням у шатах сов'єтизму. «Сама ідея революції криміналізується, автоматично зводиться до категорії “комунізму” і в такому вигляді архівується в розділі “тоталітаризм” історії ХХ ст. Від неї залишається тільки “прихована пам'ять, інколи як контрпам'ять (у розумінні, поданому аналітичними працями Ані Крігель і Марі-Клер Лавабр), яка протистоїть домінантним зображенням» [Traverso, 2005].

Вона живить ностальгією або утопію, яка змушує себе через фільтрування жахів історії триматися скромно. Історія стає «меланхолічним парі» для сиріт крайньолівого комунізму [Bensaïd, 1997]. Інший погляд, на думку Траверсо, належить до течії, яку він називає «історики нової Реставрації», і «змішує рух і політичний апарат, революцію й режим, його утопії та його ідеологію, ради й ЧК і засуджує комунізм як органічно тоталітарну ідеологію та практику». Немовби шкодуючи, автор, якому відчутно ближчий перший погляд, з розпачем додає: «Позбавлену будь-якого вивольного складника, пам'ять про неї було занесено до архівів століття тиранії». Можна констатувати, що окрім періоду після публікації «Чорної книги комунізму»¹ стратегія історизування, що вдається до *реактивної пам'яті* про комунізм, хай то за чи проти, залишається мінімальною в Західній Європі².

Цілком протилежне відбувається в країнах колишнього радянського блоку, де комуністична минувшина перебуває в центрі політичних пам'ятевих ігор, яким іще далеко до згасання.

На Сході: минувшина відновлює розколи

Пам'ятева ситуація в посткомуністичній Європі нагадує кон'юнктуру *загальнодоступного ресурсу*. Пам'ятевий простір не є усталеним, а його розломи слугують покладами багатьох різноманітних ресурсів. Докомуністична минувшина використовується головно як противага комуністичній (патріотичні дії та антикомуністичний опір). Загальна тенденція після 1989 р. і донині полягає в тому, щоб перевіряти й усувати відповідальних за злочини та заподадливих працівників режиму і водночас декомунізувати структури, ознайомлювати нові покоління зі шкодою, завданою комунізмом, тоді як приклади політичних заходів указують на використання

¹ Зокрема, в Національних зборах Франції, коли депутат від правих вимагував книжкою перед прем'єр-міністром Ліонелем Жоспенем, звинувачуючи соціалістів у причетності до злочинів комунізму.

² Її використання захисниками спадку має також анекдотичний вигляд, як у прикладі з європейськими комуністичними партіями, які спробували відповісти на таврування, що містилося в резолюції ПАРЄ, зборами, на яких було влаштовано вшанування пам'яті. Так, 21 січня 2006 р., за 4 дні до голосування по згаданій резолюції на ПАРЄ, представники 15 комуністичних партій, зокрема 13 європейських, запросили на пленарне засідання до Страсбурга Сирила Сиронваля, «колишнього командира збройних партизанів у Брюсселі під час Другої світової війни, який витупив із сильною та зворушливою промовою» (пресове повідомлення Бельгійської партії праці від 21 січня 2006 р.).

кількох щаблів історизування, різних способів дій, на велике розмаїття пам'ятевих полів. Якщо говорити про інституційну площину, існують закони про люстрацію осіб і декомунізацію структур, які доповнюються державною політикою соціалізації та інформування і механізмами керування пам'ятевими ресурсами, як-от архівами. У площині суспільних відносин можна згадати діяльність громадян (різноманітні об'єднання жертв), «дикі» заходи (організований витік списків співробітників політичної поліції), а також спільноти спеціалістів, їхні наукові праці та вторгнення у поле історії «сторонніх», зокрема журналістів, суддів, депутатів парламенту. В жодній із посткомуністичних країн немає нині консенсусу щодо остаточного закриття справи комуністичної минувшини. Навпаки, складається враження, що з часом її значення в політичному житті посилюється під тим приводом, що її моральні й соціально-політичні наслідки не було викреслено. Першою країною, яка пішла шляхом, накресленим резолюцією Парламентської асамблеї Ради Європи, стала Румунія, яка в спосіб, гідний її видовищного виходу з комунізму в грудні 1989 р. зі стратою подружжя Чаушеску, організувала 18 грудня 2006 р. церемонію з високими гостями, до прикладу, Лехом Валенсою, на якій обидві палати парламенту проголосували за осудження комунізму як злочинного режиму. Легітимність цього акту з правовими наслідками було обґрунтовано доповіддю на 650 сторінок про злочини 50 років комунізму, складеною 19 експертами під орудою політолога Владимира Тисманяну. Більшість експертів – молоді тридцятирічні науковці та ще кілька відомих дисидентів. Комісія вперше дістала доступ до архівів служби безпеки.

Якщо політичне розшарування «комуністичне-антикомуністичне» не видається надто сильним навіть у Чехії, де збереглася справжня комуністична партія, котра пишається своєю належністю і назвою – Комуністична партія Богемії та Моравії, то минувшина, надто минувшина часів колабораціонізму, переживає традиційний розкол посткомуністичних політичних систем. У Німеччині, де закон передбачав припинення судового переслідування після 15 років відкритого доступу до архівів, ці терміни були подовжені. У деяких випадках (Чехословаччина, а згодом Чехія, колишня НДР) порушення судових справ відбулося негайно після прийняття відповідних законів і створення інституційних механізмів. В інших країнах абсолютизація консенсусу й компромісу, пов'язаних із мирним договірним способом виходу зі старого режиму, уповільнила прийняття аналогічних рішень, зокрема тому, що затримався процес політизації. Саме партії, а не короткочасні утворення на кшталт фронтів чи профспілок 1989 р. були зацікавлені долучитися до пам'ятевих ігор і взятися за вироблення історич-

зувальних стратегій. Ці стратегії використовують для пробудження забутих розходжень, ідучи аж до драматизації розбіжностей. Проте таке рознесення в часі (покvapливість і уповільненість порушення питань пам'яті), а також застосування різних способів дій оцінюються по-різному. Оскільки кінця не видно ні в тому, ні в другому випадку, питання про переваги кожного зі шляхів ще далеко не розв'язано. Ті країни, що затрималися, – Польща, Болгарія, Румунія, Словаччина, кожна по-своєму ідеалізує німецький приклад негайної оцінки минувшини з її репресіями проти населення за допомоги прийняття закону 1991 р., який втратив чинність 21 грудня 2006 р. Однак під час дискусії в Бундестагу про потребу продовження дії закону ще на п'ять років (листопад 2006 р.) стало очевидним, що ні оперативність, ні видима якість адміністративної системи порядкування архівами «Штазі»¹ не мали очікуваного ефекту. Коментар газети «Тагесцайтунг» від 26 листопада 2006 р., яку здивувала гострота дебатів, виглядає повчальним: «Десять років тому ми були далі, ніж тепер. Тоді всі погоджувалися, що НДР була диктатурою, де зневажалася людська гідність [...]. Але сьогодні анти тоталітарний консенсус почав тріскатися».

Насправді підбиття підсумків комуністичної минувшини в ім'я демократичного очищення часто базується на нормативному припущенні – настільки, що для деяких найбільш завязятих політичних дієвців підтвердження прагнення покінчити з аморальними наслідками комунізму є частиною неодмінної риторики для узаконення протилежної мети: зберегти якомога довше в стані видобування пам'ятеві поклади, позаяк створення розриву в пам'яті гарантує таким дієвцям вигідну позицію на політичній арені. Погано доступні архіви матеріалізують майстерно підтримувану підозру щодо наявності невичерпної кількості прихованих доказів існування і збереження ворога. Більш-менш організовані витоки інформації переконують у тому, що мережа спільників цього ворога перешкоджає здійсненню карного правосуддя. Отож, за одним ворогом може ховатися інший, той, хто оберігає довірених осіб поліції старого режиму.

*Інституційні дієвці пам'ятевого поля:
Агентство Йоахіма Гаука, Інститути пам'яті*

Формат комісій «Правда й правосуддя», «Правда і примирення», які поширилися на кількох континентах, не було прийнято в посткомуністичній Європі, хоча час від часу тут лунали голоси за те, щоб наслідувати цей

¹ «Штазі» (нім. Stasi – скорочення від Staatssicherheitsdienst) – державна служба безпеки в НДР. – Прим. наук. ред.

приклад. Причиною такого ставлення є те, що сама ідея примирення з кадрами комуністичного режиму була не надто цікавою для нових правих політичних партій, які часто створювалися на відмові від домовленостей і компромісів договірних революцій. В аргументі, який часто висували для більш агресивних варіантів дій (радикальна люстрація), наголошувалося, що безкарність колишніх агентів режиму ставить під загрозу щойно здобутий суверенітет, оскільки вони можуть продовжувати працювати на користь іншої держави, в цьому випадку Росії. Найчутливішими до цього аспекту виявилися країни Балтії та Польща. Протягом десятиріччя модель, яка сподобалася всім посткомуністичним країнам, було вироблено в колишній НДР, зокрема і колишніми дисидентами, які вуличними маніфестаціями й страйками заперечували проти реалізації ідеї представника уряду ФРН на переговорах про возз'єднання, котрий у липні 1990 р. пропонував якнайшвидше знищити архіви. Відоме агентство, яким керував колишній дисидент пастор Йоахим Гаук, а нині керує Маріана Бритлер, отримало після свого створення в 1992 р. майже 2 мільйони звернень від німецьких громадян, що бажали ознайомитися зі своїми особовими справами. Специфіка агентства полягає у вільному доступі кожного до матеріалів справи, зібраних «Штазі». Декількох політиків високого рангу було викрито jako співробітників політичної поліції, і це не зашкодило їхній політичній кар'єрі. Надто часто забувають, що спосіб ставлення до минувшини Східної Німеччини не можна переносити в інші умови. Й. Гаук ніколи не говорив про декомунізацію, коли йшлося про процес перевірки біографій. Він часто підкреслював, що членам і функціонерам комуністичної партії СЄПН¹ немає чого боятися. Голова уряду землі Бранденбург від соціал-демократів Манфред Штольпе відповідав на звинувачення в співпраці зі «Штазі», доводячи, що минуле Східної Німеччини – це період дрібних компромісів, спільний пам'ятевий знаменник для великої кількості громадян цієї країни. Йому вдалося створити навколо себе атмосферу розуміння і навіть симпатії, що дало йому змогу виграти регіональні вибори незважаючи на його минуле. Між іншим, возз'єднання уможливило зміну еліт: замість їх декомунізації чиновників Східної Німеччини просто замінили чиновниками Західної Німеччини. Нарешті, коли розкрилася афера з незаконним фінансуванням ХДС, в якій канцлер Гельмут Коль відмовився називати чийсь імена, матеріали «Штазі» могли б допомогти слідству, але всі німецькі політичні партії виступили проти цього варіанта і, власне, проти думки самого Йоахіма Гаука. *Адже привиди минувшини з'являються тільки тоді, коли нинішні політичні дівці виявлять до цього*

¹ Соціалістична єдина партія Німеччини. – Прим. наук. ред.

бажання. Чи вигідно це в сьогоднішній Німеччині? На думку Гаука, «лише 20% німців мають за спиною досвід життя в комуністичній диктатурі [...], і більшість німців переконані, що не слід забувати цивілізаційне провалля нацистського періоду. Але такого консенсусу немає щодо комуністичної диктатури». Фактично Бундестаг своїм рішенням про подовження на п'ять років доступу до особових справ скасував обов'язкову перевірку минулого будь-якого кандидата на державну службу, за винятком урядових посад і декількох окремих категорій, вважаючи, що люстрація в основному вже проведена. Так, з кількох десятків тисяч посад, яких стосувався закон, він був зведений до кількох десятків. Чи значить це, що минувшина більше не може слугувати в Німеччині для підриву довіри і що відтепер тільки вигідна історизувальна стратегія може бути стратегією примирення й консенсусу? Жодної впевненості в цьому немає. Після прийняття закону газета «Ді Вельт» надрукувала сенсаційне повідомлення про те, що, мовляв, в Агентстві Гаука працюють з п'ятдесят спеціалістів, які раніше були працівниками «Штазі». Пам'ятевий розбрат знову було посіяно в Німеччині.

Дуже швидко інші країни посткомуністичної Європи змушені були вдаватися до менш амбітних способів дій, ніж Агентство Гаука, яке мало річний бюджет у 100 мільйонів євро і де працювало 2200 людей, які порядкували 160 кілометрів особових справ.

Деякі з цих країн дозволили цілком вільний доступ до архівів (Словаччина, Естонія, Латвія, Румунія, в принципі, також і Болгарія), інші обмежили доступ до них жертвами режиму, науковцями, журналістами, судьями. Майже всі вони, крім Чехії, створили спеціальні органи керування пам'яттю, де зберігаються такі архіви. Деякі з цих органів охоплюють періоди обох тоталітарних режимів: їхні архіви починаються з довоєнного періоду і йдуть аж до 1990 р. В окремих країнах зі списками (інколи заперечуваними) співробітників політичної поліції можна знайомитися через Інтернет (у Словаччині – на сайті Інституту пам'яті нації, в Чехії – на сайті архівів Міністерства внутрішніх справ). Циркулюють також списки, укладені без узгодження з відповідними органами, наприклад, у Чехії для заперечення та доповнення офіційного списку й у Польщі вже двічі в 1992 і 2005 рр. для справляння тиску на інституційних дієвців і прискорення процедур розкриття особистостей агентів. Те ж саме спостерігається і в Угорщині. У цій круговерті ініціатив, які десь стримуються, а десь провокуються певними рухами громадян або свідченнями окремих жертв чи істориків, що не надто сумлінно дотримуються презумпції невинності, журналістів, які женуться за сенсацією, часто трапляються про-

махи. В Європейський суд з прав людини в Страсбургу було подано вже не одну скаргу від осіб, яких несправедливо оголосили співробітниками політичної поліції, причому такі особи неодноразово вигравали справу. Так, наприклад, у 2004 р. литовська влада, яка позбавила роботи двох громадян, звинувачених у колабораціонізмі, змушена була виплатити їм значну компенсацію. Чутки про використання чужих досьє колишніми агентами для шантажування своїх учорашніх жертв підсилює відчуття небезпеки, тим більше коли чутки підтверджуються фактами: так сталося в 2002 р. в Естонії, коли російський громадянин продав Посольству Естонії в Москві досьє 400 агентів КДБ, які доти не були відомі. Принцип залучення істориків та архівістів польським і словацьким інститутами цікавий тим, що, за власними словами їхніх директорів, вони віддали перевагу не старим історикам, які жили за комуністичного режиму, а молодим, в яких не буде емоційних упереджень. Результат цього підходу не виглядає переконливим, зважаючи на плутанину в статусі таких інститутів¹. Певна кількість молодих науковців, яким доручають місію слідчого звинувачення і які недостатньо чутливо сприймають складність справ, опиняються в таборі упереджених. У Польщі деяких із них просто підозрюють у грі на користь партій, до яких вони близькі, через сприяння люстрації політичних ворогів і виливання підозр з метою скомпрометувати бездоганих політичних діячів, які належать, проте, до іншої політичної течії. Так, наприклад, стверджувалося, що, оскільки герой польської політичної опозиції Яцек Куронь мав розмови з офіцерами, які ним займалися, як це видно з їхніх записів, то слід вивести з цього, що він був готовий домовитися з комуністичним режимом. Роздратована запитаннями про неупередженість молодих істориків, керівниця архівної служби варшавського Інституту національної пам'яті Бернадета Гронек відповіла: «Попри загальні побоювання, у нас не працюють люстратори-місіонери. Звичайно, спочатку кожен був збуджений можливістю дістати доступ до найчорніших таємниць країни» (*Polityka*, 5 лютого 2005 р.). Боятися й справді слід

¹ У Словаччині, так само, як і в Польщі, деякі дослідники теж вирішили зайнятися ганебними епізодами минувшини, зокрема участю словацьких чи польських громадян у винищенні євреїв. Розслідування, проведене Інститутом національної пам'яті Польщі, щодо різанини євреїв у Єдвабне, влаштованої польськими громадянами, є пам'ятником наукової роботи і було долучене до національної дискусії про відповідальність поляків. Саме розслідування розпочали після публікації праці Яна Томаша Гросса «Сусіди» (*Les Voisins*, Fayard, Paris, 2001). Утім, надто часто дослідження про Голокост (зокрема про події в Єдвабне) історики використовують як алібі, щоб показати, що вони не зациклені винятково на полюванні на комуністичних колабораціоністів.

того, що шляхом політичних призначень на посади ці інститути стануть знаряддям політичних змагань у незграбних руках. Тим більше що їхні працівники виконують декілька функцій: класифікації, звинувачувальних розслідувань, висновків щодо людей, яким потрібне зелене світло, щоб посісти певне місце в адміністративному керівництві. Тут відкривається поле діяльності для численних «вільних стрільців» заполітизованого історизування індивідуальної долі людей. У такий спосіб історичну науку можуть змусити відігравати роль підручного кримінального права. Такий варіант професії історика спокушає медії, які замість замислюватися над контекстом і складністю минушини обожнюють історика-суддю, коли він перед камерами демонструє документи для звинувачення. Вони люблять його тим більше, що він підлаштовується до їхніх запитань (хто давав наказ, хто його затверджував, чому злочинці не були покарані?), забуваючи про звичайні перестороги. У цій атмосфері загального викриття політичні баталії, навіть якщо вони й не віщують кінець політика, показують, проте, наскільки деградує дискусія. Доти, доки в Європі не зрозуміють, що пам'ятеві ігри на Сході мають специфічний зміст, пов'язаний із минушиною війни та сов'єтизації, європеїзація історії європейців не зможе досягти позитивного результату.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКУ

Чи є Європа місцем для моралізування щодо використання й надужиття стратегією історизування? Чи озброєні ми, щоб протидіяти систематизації пам'ятевої стратегії, яка виражається у відборі вигідних метафор, у свідомому повторенні для впливу на чутливі маси, аби покласти їх на виборчі шальки чи навіть використовувати як ударну силу проти демократичної системи? Чи має Європа здатність, якщо не покликання, очистити суперечки з приводу пам'яті? Чи може вона забезпечити об'єднане бачення конфліктів пам'яті, яке супроводжувалося б нормативним баченням порятунку нею самою?

Багато політиків пропонують нам побудувати *велику об'єднавчу оповідь*, чудодійним вмістилищем якої стала б Європа. Європейська модель інституціоналізації роботи істориків, які мають замирити різні історії й антагоністичні пам'яті, копіювалася й експортувалася найбільше. Спираючись на німецько-французькі, польсько-німецькі та німецько-чеські комісії істориків, ця модель забезпечила собі міжнародне поширення, останнім прикладом якого може слугувати зустріч китайських і японських істориків у грудні 2006 р. (*Japan Times*, 27 грудня 2006 р.). На 2008 р.

було заплановане спільне дослідження з метою щонайменше викласти факти відповідно до історичних розвідок, які ведуться в світі й особливо в Європі.

За якихось півроку до прийняття нових членів ЄС 1 травня 2004 р., у жовтні 2003 р. в Пуатьє Жан-П'єр Рафарен і Гергард Шредер оголосили, що вже з 2005/06 навчального року в середній школі буде використовуватися спільний німецько-французький підручник з історії. Вочевидь, функціонує європейська модель, матеріалізована винятковою французько-німецькою згодою. Проте газета «Курьє ентернасьйональ» друкує коментар «Зюддойче Цайтунг» під скептичним заголовком: «Дуже політкоректна історія». І справді, замість створювати новий міф, чи не варто було б краще прийняти різні історичні оповіді в їхній суб'єктивності та різні прояви травматичної пам'яті, даючи їм змогу вести діалог між собою? Насправді, «європейські» підходи проявляються як зверху, так і знизу. Баланс використання пам'яті істориками або деякими організаціями й групами, які є її носіями, ще належить підбити.

Кут зору, під яким ми спостерігаємо серйозну тенденцію до примирення та консенсусу, яка утвердилася внаслідок ефекту виходу з міжетнічних чи міждержавних конфліктів або внаслідок розпаду авторитарних режимів, починаючи з Другої світової війни, і яка в численні способи виявляється в Європі, слід доповнити аналізом збільшення прикладів розбіжностей, що торкаються країн, які розбудовують післяконфліктне життя, або тих, що виходили з авторитарного режиму з 70-х років ХХ ст. Багато організацій, як, приміром, спеціалізовані неурядові організації або наднаціональні органи, силкуються запропонувати гармонізацію розбіжних тлумачень і/або сприяти тому, щоб сторони конфліктів, супротивники, жертви й кати прийняли спільний протокол розбіжностей.

Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їхнього розв'язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців, постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'ятеві ресурси і залучають до свого репертуару дій історизувальні стратегії для того, щоб «повернути в ужиток» образи «болісних» минувшин у своїх поточних політичних іграх. Ці мобілізаційні процеси стикаються зі стихійною тенденцією до примирення, що виходить з боку громадянського суспільства (наприклад, з боку неформальних угруповань і неурядових організацій)

або ж диктується національними й міжнародними інституціями, і вона стає дедалі звичайнішою – зокрема, під впливом впровадження «правильних» моделей замирення образ, котрі часто мають сильну нормативну тональність. Якщо прагнути просувати вперед розбудову Європи та сприяти кращому розв'язанню післяконфліктних ситуацій такими інституціями, то не можна абстрагуватися від цих явищ, які творять аксіологію європейського простору.

ЛІТЕРАТУРА

- Bensaïd D. (1997), *Le Pari mélancolique*, Fayard, Paris.
- Blaive M., Mink G. (dir.), (2003), *Benesovy dekrety, Budoucnost Evropy a vyrovnávání se s minulostí*, Dokoran/CEFRES, Prague.
- Brossat A. et al. (1990), *A l'Est la mémoire retrouvée*, La Découverte, Paris.
- Collovald A. (2006), Communication au Colloque de l'UNESCO, *Los Pasados traumaticos en las Sociedades Contemporaneas: el aporte de las Ciencias Sociales*, Buenos Aires.
- Ferenczi T. (dir.) (2002), *Devoie de mémoire, droit à l'oubli?*, Complexe, Bruxelles.
- Finkielkraut A. (2006), «La nouvelle immortalité», in Heziaux A., *La Mémoire pourquoi faire?*, Editions de l'Atelier, Paris.
- Hartog F., Revel J. (2003), *Les Usages politiques du passé*, Editions de l'EHESS, Paris.
- Janion M. (2000), *Do Europy, tak, ale razem z naszymi umarlymi*, Sic, Varsovie.
- Lavabrfe M.-C. (1996), *Le Fil rouge. Sociologie de la mémoire communiste*, Presses de la FNSP, Paris.
- Lefort C. (1995), *La Complication*, Fayard, Paris.
- Mink G. (2005), «Revival of the symbolic past in the context of EU enlargement» in Maansfeldova Z. et al., *Patterns of Europeanisation in Eastern and Central Europe*, Krämer, Hambourg.
- Nora P. (1984), *Les Lieux de mémoire*, t. 1, Gallimard, Paris.
- Pomian K. (2006), *Historia nauka wobec pamieci*, UMCS.
- Ricœur P. (2001), *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, coll. «Points», Paris.
- Rosoux V. (2001), *Les Usages de la mémoire dans les relations internationales*, Bruylant, Bruxelles.
- Rosoux V. (2002), «Pièges et ressources de la mémoire dans les relations internationales», *La Revue internationale et stratégique*, IRIS, PUF, n° 46.
- Traverso E. (2005), *Le Passé, modes d'emploi*, La Fabrique, Paris.

Поширення проблем пам'яті в Європі

Франція й Алжир у пастках пам'яті

Бенжамен Стора

Зображення минувшини не є безневинним актом, коли йдеться про алжирську війну і зачіпаються різні групи травмованих людей (солдати, алжирці, іммігранти, персонал допоміжних військ [«харкі»], алжирці французького походження); і коли ці зображення вступають у суперечність з офіційними домінівними висловлюваннями, спогади стають відтак менш очевидними, більш болісними, а аналіз цієї минувшини робиться заплутанішим і делікатнішим. Що мають робити французьке й алжирське суспільства з усіма слідами війни, які не стираються з пам'яті? Який статус надати спогадам одних та інших? Як тлумачити мовчання, яке суспільства накопичують, щоб продовжувати жити разом? Чи потрібно розповідати все, розкривати всі таємниці війни? Запитання щодо достовірності пам'яті та зображення минулих подій не мають однозначної відповіді.

За п'ятдесят років після здобуття Алжиром незалежності стосунки між ним і Францією залишаються складними, заплутаними і неспокійними. Створення спільного шкільного підручника – за франко-німецьким зразком – не планується. «Договір про дружбу» за підсумками візиту Жака Ширака до Алжиру 2003 р. теж не стоїть на порядку денному. Раз у раз вибухає полеміка про минувшину, від колоніальних завоювань Франції в ХІХ ст. до алжирської війни 50-х рр. ХХ ст. У цих безугавних суперечках можна бачити провал проєктів майбутнього між цими двома країнами, як справедливо зауважує алжирська журналістка Саліма Гезалі: «Коли повертаються до минувшини, щоб її прославляти чи таврувати, водночас не знаходячи змоги знайти задовільні відповіді на нинішню кризу, то це свідчить про відчуття дискомфорту в кожній з країн» [Ghezali, 2006]. Чи може присутність нав'язливих привидів колоніальної минувшини загальмувати розробку проєктів? Як ці подорожі в минуле розкривають страхи, які готує нам майбутнє? Потрібно проаналізувати те, як відбулося зростання

ваги конфліктів, для яких головним аргументом лишається історія та її тлумачення. На тлі цих дедалі численніших суперечок помітне місце посідає закон, в якому вихваляються достоїнства «позитивної колонізації» і який французький парламент ухвалив 23 лютого 2005 р. Те ж саме можна сказати і про пам'ятеві битви навколо питання про «харкі», про стели, які зводять «на честь прихильників французького Алжиру», або про слова алжирського президента, коли він обурюється «культурним геноцидом» у часи французької колонізації...

ЗАКОН ВІД 23 ЛЮТОГО 2005 Р. ТА ІНШІ ТЕМИ СУПЕРЕЧОК

Закон про «позитивну присутність на заморських територіях», пам'ятники колишнім членам ОАС (Таємної збройної організації)¹, образи соціалістичного діяча на адресу «харкі», битви дітей іммігрантів проти расизму... Язики полум'я пам'яті про війну в Алжирі спалахують тут і там у Франції, розкидають своє світло, протистоячи неблаганному закриттю темних сторінок [Ould Aoudia, 2006]. 25 червня 2006 р. на заклик «Колективу вшанування кінця варварського рабства» близько 150 осіб збираються в Тулоні². Демонстранти мають намір вшанувати в цьому місті, звідки французький флот відплив 23 травня 1830 р., «просвітницьку місію Франції». Стела, встановлена на дамбі поблизу пляжу Мурільйон на честь відправлення військ Карла X у 1830 р. на завоювання Алжиру, стає, таким робом, їхнім «місцем пам'яті»... Гурток шанувальників Алжиру закликає «вшанувати Експедиційний корпус, надісланий Карлом X для звільнення Середземномор'я і білих рабів-християн, утримуваних у турецькій провінції Північної Африки, який зі славою відплив 25 травня 1830 р.». Керівник Тулонської ліги прав людини, який надав цю інформацію, так коментує подію: «Коли кажуть про звільнення Середземномор'я, то хіба це не є

¹ Таємна збройна організація (*фр.* Organisation armée secrète) – недовговічна крайня права націоналістична збройна і підпільна організація, яка вела боротьбу переважно терористичними методами проти спроб корінного алжирського населення здобути незалежність. ОАС створили в січні 1961 р. на території франкістської Іспанії радикальні французькі політики та військовики, невдоволені результатами референдуму щодо самовизначення Алжиру, який відбувся 8 січня 1961 р. за ініціативи генерала де Голля. – *Прим. наук. ред.*

² Цей Колектив об'єднує Асоціацію пам'яті про французьку імперію, Асоціацію підтримки колишніх в'язнів, Гурток шанувальників Алжиру з Іера, Школу СОС, Національний гурток репатріантів, Асоціацію проти расизму, Гурток шанувальників Алжиру з Драгіньяна, Екський гурток репатріантів (20 організацій), Національний гурток ветеранів.

“м'яким” способом назвати справжню економічну мету, тобто контроль за торгівлею на Середземному морі? Щодо згадок про рабство, то всі ми знаємо, що у Франції воно було скасоване тільки 1848 р. Наскільки нам відомо, це вшанування поклато почин. Чи слід бачити в ньому початок нових пам'ятевих вимог, коли сорок прихильників іредентизму з числа депутатів висунули пропозицію, щоб ушанування відправки алжирської експедиції заступило собою вшанування визнання торгівлі людьми та рабства злочином проти людства (10 травня)?». Сорок депутатів справді протестували проти скасування статті 4 закону від 23 лютого 2005 р., в якій ішлося про «позитивні аспекти французької присутності на заморських територіях»... Цей закон викликав хвилю протестів [Liauzu, Manceron, 2006].

На іншому боці моря, в Алжирі, в квітні 2006 р. напередодні візиту до Алжиру французького міністра закордонних справ Філіпа Дуст-Блазі алжирська преса порушує питання про можливість підписання договору про дружбу між Францією й Алжиром. І з огляду на список претензій, труднощів, прикладів нерозуміння між обома країнами питання договору про дружбу зависає в повітрі. Алжирська газета «Трибюн» у передовиці від 8 квітня 2006 р. зауважує: «Договір без кінця то зринає, а то зникає: семантичні зміщення, постійні перегрупування, війна за незалежність, яка використовується як капітал на обох берегах моря, прохолодність або вагання французьких підприємств, підривна робота, яку ведуть у Франції групи осіб, уражених ностальгією, котрі осіддали тему “харкі” (а ті, коли вже треба це повторювати, були повноправними французами), стаття 4 закону від 23 лютого... все це – перешкоди, які й далі даватимуть підстави для відкладення цього масштабного і перспективного договору». В Алжирі примножуються заяви, сповнені гарячковості та болісних спогадів про війну за незалежність. 15 квітня 2006 р. алжирський міністр закордонних справ пояснює: «Відносини між Алжиром і Францією були міцними, але принципово нерівними». П.Беджауї додає: «Колоніалізм був довгою, довгою ніччю. Але ми незалежні вже 44 роки і ще повністю не перегорнули сторінку, попри зусилля керівників наших держав». За кілька місяців до гучних слів, виголошених Абделазізом Бутефлікою в квітні 2006 р. у Константині про «геноцид алжирської культурної ідентичності», «Національна координація дітей муджахидинів» оприлюднює заяву 14 листопада 2005 р., в якій підписання договору про дружбу між Францією й Алжиром обумовлюється низкою вимог. Асоціація вимагає «точно підрахувати кількість алжирців, убитих з 1830 р., а також кількість спалених сіл, знищених племен і розкрадених багатств; скласти перелік

ув'язнених, закатованих і страчених без суду алжирців; підписати угоду, яка дозволила б алжирській державі одержати компенсацію за всіх людей, убитих, ув'язнених і закатованих протягом 1830–1962 рр., на додаток до репарацій за всі вивезені багатства; визнання того, що колонізація Алжиру в 1830 р. була великою помилкою, а інцидент з віялом¹ був лише брехливим приводом; повернення всіх національних архівів, якими володіє Франція». Вимога затримки часу стала найпоширенішим вираженням збереження національної ідентичності. Якщо вимога визнання Францією нерівноправності колоніальної системи та злочинів, скоєних у цей період, виглядає правомірно, то чи може нав'язливе повторення цієї історії, настільки нав'язливе збереження минувшини справити «цілющий» ефект? Водночас те, що відбувається у Франції, також не сприяє подоланню такої ситуації.

КОЛЬОРИ КОЛОНІЗАЦІЇ У ФРАНЦІЇ

Можна бачити чимало ознак, які вказують на нове розгортання сил активістів жалю за французьким Алжиром або принаймні тих, хто хотів би вбрати минувшину в приємні кольори. 16 травня 2006 р. французький телевізійний канал М6 транслює документальний фільм Сержа де Сампіньї та Жана-Жака Жорді «Коли Алжир був французьким». Оригінальність замислу полягала в показі «кольорових» зйомок, зроблених у Алжирі протягом 1940–1950 рр. (тобто до початку Алжирської війни). І справді, ми бачимо на екрані цікаві кадри, надані переважно «європейськими» сім'ями. У ті роки тільки досить заможні люди могли знімати кольорові аматорські фільми, а в Алжирі було дуже мало алжирських сімей, які могли собі це дозволити. На думку алжирського вченого Шафіка Бенгасена, «фільм має вибіркового характер. З нього майже повністю вилучено мусульман, переважно злидарів, про яких смішно уявити, що вони могли ще й володіти камерами формату супервісім, аби фіксувати на плівці картини своєї бідності й злиднів» [Benhacene, 2006]. Отже, телеглядач бачить головно багатих «європейців», які катаються на лижах у Кабілії, мандрують Сахарою або вболівають на іподромі в Алжирі. І це не може не дивувати, коли згадати про рівень життя європейських сімей у ті часи... набагато нижчий за рівень життя в метрополії.

¹ Інцидент, що стався між деєм Алжира і консулом Франції Девалем, коли дей ударив консула віялом через відмову дати пояснення, чому Франція укріпила містечко Ла Каль, котре правило за склад для збіжжя, яке Алжир постачав Франції і за яке Франція фактично відмовилася платити. – *Прим. пер.*

Сюрприз, створений *фарбуванням* плівок, влаштував Національний інститут аудіовізуальних засобів. Поховання французьких солдатів у Хеншелі в листопаді 1954 р., битва за Алжир 1957 р., а до того жакливі репресії серпня 1955 р. на півночі департаменту Константина – глядач бачить «кольорові» пейзажі Ореса або вулички району Казба в Алжирі... Режисери не потурбувалися про те, щоб попередити про фарбування фільмів. Дослідники вже давно знають, що фото- чи кіноплівка не лише передають реальність, а ще й тлумачать її. Проте цей «цілковито кольоровий» фільм переводить нас до іншої логіки. Оскільки стоїть мета потішити споживача картинок, то нормальним буде і «надати» кольорів реальності, претендуючи при цьому на показ історії. Минувшина повинна дивувати, вражати в найсильнішому сенсі цього слова, бо інакше нападе нудьга і впаде рейтинг. На свій захист автори фільму Жан-Жак Жорді та Серж де Сампіньї пояснювали, що «тільки 5% кадрів було розфарбовано з метою надати візуальної цілісності іншим кадрам, які було знято в кольорі від самого початку» [Jordi, de Sampigny, 2006]. 5% або... 50%: архівні кадри вже не переносяться в своєму початковому вигляді в теперішність, а зазнають змін, навіть стирання (навіщо, скажімо, фарбувати саме в такий колір форму солдатів?). Ця кольорова фальшивка з часом стане, у чому, на жаль, немає підстав сумніватися, довідковим архівом, зачим буде знищена будь-яка можлива інтерпретація історичних або географічних ситуацій. Посилання на відсоток фарбованих кадрів нічого в цьому не змінить: у цьому процесі забарвлювання має місце не художня вигадка (котра, цілком імовірно, зовсім не зайва і є навіть необхідною під час відтворення історичних подій, наприклад, у кіно), а «фабрикування» фальшивки, яку подають за правду. Така іконічна хірургія шляхом доповнень і заміщень не є пактом, яким митець зв'язується зі своїм адресатом¹; тут ідеться лише про викривлення документальних матеріалів... Але алжирська преса повстала не просто проти цих історій з розфарбуванням плівок. Її більше обурив ідеологічний зміст, який вона, очевидно, розгледіла в згаданому документальному фільмі. Показані кольори були кольорами «позитивної колонізації»... Ось, наприклад, що пише алжирська газета «Трибюн»: «Хоча цей документальний фільм з огляду на його технічну обмеженість та ідеологічну позицію буде досить швидко забутий, самий факт, що його змогли створити і визнали за можливе показати широкому загалові, має силу проявника вузького конформізму, який продовжує за-

¹ У фільмі Софії Копполи «Марія-Антуанета», показаному на Канському фестивалі в травні 2006 р., глядач прекрасно усвідомлює, що він торкнеться Історії і беззастережно порине в суб'єктивність авторки фільму...

давати образи колоніалізму в свідомості французів. Важко повірити, що це сталося зараз, 2006 р., і ще важче повірити, що фільм, показаний на каналі М6, мав консультанта з історичних питань, який, крім того, керує меморіалом французької колонізації. Минуло вже сорок років після здобуття Алжиром незалежності, але упереджена ностальгія за французьким Алжиром перешкоджає відносинам дружби та довіри між обома країнами» [Benhasene, 2006]. Газета «Суар д'Альжері» зазначає зі свого боку: «Фільм “Коли Алжир був французьким”, показаний на каналі М6, активно обговорювала алжирська громадськість. Це були кадри щастя французьких алжирців на тлі сонця й моря, розкошування і володіння. Звичайно, аматори не могли займатися систематичними зйомками і показати нам французьких алжирців jako людей у праці, наприклад у друкарні. Ці робітники з числа французьких алжирців мали права на зйомку не більше, ніж ми, за винятком фотографій. І, зрештою, хто на цих кадрах гарував і хто по-справжньому працював? Алжирці!».

За цією сваркою навколо кінокадрів зберігається ідеалізований образ старих часів, така своєрідна замова проти тривоги непевного майбутнього. Чи може Франція, яка була великою колоніальною імперією, бачити тепер себе інакшою? Щодо Алжиру, то костюми часів війни за незалежність слугують для узаконення теперішності.

ЗОБРАЖЕННЯ ПЕВНОГО ІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ В АЛЖИРСЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ

З початку 90-х рр. ХХ ст., коли спалахнула громадянська війна в Алжирі між державою і збройними угрупованнями ісламістів, в якій загинули понад 150 тисяч людей, дебати про минувшину Алжиру пережили період помітного піднесення. Повернення в алжирський публічний простір постатей, яких офіційна історія тривалий час тримала в таємниці, як-от Месалі Хаджа або Ферхата Абаса, свідчить про бажання залучити не дуже славетні епізоди сучасної алжирської історії в спільне надбання. Відтепер аеропорт міста Тлемсен носить ім'я Месалі Хаджа, а університет міста Сетиф – ім'я Ферхата Абаса [Stora, 2004]. Авансцену пам'яті подекуди стрясають запеклі суперечки, які стають джерелом значних політичних і культурних наслідків: хто вбив провідника алжирського ФНВ (Фронту національного визволення) Абана Рамдана? У будь-якому разі, більше ніхто не наважується стверджувати, що це зробили французькі війська (Абана Рамдана вбили його соратники з ФНВ у грудні 1957 р. в Марокко). Хто несе відповідальність за загибель 374 селян з Мелузи, запідозрених у

симпатіях до масалістів¹ і замордованих 28 травня 1957 р.? Ця різанина, що сталася під час Алжирської війни за незалежність, порушує питання про витоки й характер насильства, хвиля якого прокотилася Алжиром у 90-ті рр. При цьому державі важко зберегти монополію на написання історії. В полеміці й спробах переписати історію питання стоїть про те, щоб надати можливість дієвцям і, зокрема, молоді зробити своєю історію, яку вони не пережили. Поступово постає запитання, чи можливо максимально уникнути марного переживання минувшини, чи можливо написати оповідь, здатну наблизитися до істини? Шкільні підручники – імовірні інструменти колективного вироблення минувшини, котрі залишають при цьому змогу висловлення різних поглядів у політичній, культурній, мовній, релігійній площинах...

В Алжирі, так само, як і в інших країнах, шкільні підручники залишаються основним знаряддям для створення та фабрикування національної міфології на основі історичних оповідей, які пишуть з волі держав. Але в Алжирі більше, ніж в інших країнах, історія є значною мірою питанням боротьби між прихильниками «модерновості» (більше схильних до світськості) і тими, хто відносить себе до «автентичності» (схильними до збереження арабо-мусульманських традицій). Алжирську війну назвали «Війною за національне визволення», аби засвідчити цим, що алжирська нація сформувалася до французької колонізації. Це не може не викликати певних серйозних проблем, зокрема й для алжирських істориків, і деякі з них уважають тепер за краще говорити про «Війну за незалежність» від Франції. Як цю історію подано в алжирських шкільних підручниках?

У підручнику для 6-го класу колоніальний Алжир (1830–1954 рр.) перебуває в центрі програми. Алжирська війна зринає для учнів знову в 9-му класі з поділом на кілька розділів: початок війни і дата 1 листопада, яка позначає початок діяльності організації ФНВ, бої Армії національного визволення (АЛН) тощо. На відміну від підручника для 5-го класу, тут відведено місце для «французів», але їх згадують тільки словами «колоністи» або «військовики». Присутність Франції подано тільки в світлі репресій. Про давнє життя єврейської громади на алжирських землях не згадано². У вступі говориться про численні випадки «народного опору» алжирців-мусульман до 1954 р. Зазначено, що французи змогли запровадити своє

¹ Прихильники Месалі Хаджа. – *Прим. пер.*

² Ставши натуралізованими французами за декретом Кремьє 1870 р., алжирські євреї відокремлюються від інших мусульманських «тубільців» і пристають до ідеї французького Алжиру ще до Алжирської війни.

панування не без підтримки інших алжирців-мусульман... «харкі»¹ (таким робом встановлюється зв'язок з періодом Алжирської війни): «Деякі групи осіб вирішили продати себе ворогові й воювати проти власних братів іще з часу перших повстань ХІХ ст. в обмін на гроші, майно та титули. Ці групи “харкі” чинили найжорстокіші репресії проти цивільних алжирців; саме їм наказували спалювати села, проводити допити, катувати й убивати, тобто робити брудну справу французької армії» (підручник для 9-го класу).

У випускному класі ліцеїстів знайомлять з «Алжиром у світі», зокрема під час обох світових воєн. Три уроки присвячено Алжирській війні, два – національному алжирському рухові до 1954 р. Один розділ виділено для порівняння між китайськими, російськими й алжирськими революціями (власне, «алжирська революція» порівнюється головню з комуністичними революціями). Тут відчутний вплив ідеології арабського націоналізму, який належав у 1970–1980 рр. до «соціалістичного табору». У тому вигляді, в якому її подано, історія має на меті виробити почуття захоплення війною за незалежність: «Цей урок дасть тобі змогу дізнатися про величезні жертви твоїх батьків, твоїх предків, твого народу, принесені на вівтар свободи твоєї батьківщини – Алжиру» (вступ до підручника для 5-го класу). Зроблено наголос на патріотизмі, коли, описується «рішучість алжирського народу не визнавати французький колоніалізм і битися проти нього» (вступ до підручника для 6-го класу). У вступі до підручників для старших класів ужито першу особу множини, щоб підсилити переконливість: «Ми почувуємося в боргу перед священною вітчизною». Ці слова мають на меті створити або посилити почуття належності до арабо-мусульманської спільноти. Історія формування нації та Алжирської війни спирається на праці двох людей, відомих своєю належністю до релігійного напрямку, очолюваного улемами (мусульманськими богословами). Це Мбарек Ель Мілі («Історія Алжиру в давні й нинішні часи», 1931 р.) і Ахмед Тауфік Ель Мадані («Пам'ять», 1976). Ці автори претендували на нову концепцію алжирської історії: повернути собі минувшину, позбувшись усіх поглядів, які суперечать «самобутності» нації. Вони вважали, що сприяють стиранню 132 років французької присутності, наголошуючи на поверненні до міфічної чистоти арабської й ісламської держави, яку нібито знищили солдати Карла Х у 1830 р. Їхні праці символізують «згущену історію» [histoire

¹ Це слово походить від арабського «харка», що значить «рух». Чисельність таких допоміжних військових формувань, які воювали на боці французької армії, оцінено в близько 150 тисяч осіб. Багатьох з них було замордовано після здобуття Алжиром незалежності, а тих, кому пощастило найбільше, було репатрійовано до Франції разом із сім'ями.

massive], в якій чітко розподілені ролі між «героями» і «зрадниками», визволителями і гнобителями. Не дивно, отож, що в підручниках найчастіше згадують таких особистостей, як Абдельхамід Бен Бадис і Башир Ібрагімі – провідників руху улемів, що виступали за культурну боротьбу проти присутності французів під гаслом: «Алжир – моя батьківщина, моя мова – арабська, моя релігія – іслам!». Так з цих підручників постає дух однакості, що відповідає гаслу Фронту національного визволення після здобуття країною незалежності: «Один-єдиний герой – народ!». Арабомусульманське питання є всюдисущим, прагнення керівництва прив'язати Алжир до Середнього Сходу є очевидним, а значення берберського коріння сильно применшується. Дуже помітною є також і насерівська печать (Насера подають яко героя Алжирської війни).

Нині молоді алжирські історики починають критикувати попереднє знання, наголошуючи на прогалинах і замовчуваннях у шкільних підручниках¹.

Варто відзначити відчутні зміни в шкільних підручниках, зокрема, в тому, як описано берберське питання або головних постатей алжирського націоналізму. Деякі з них з'являються на сторінках уперше, а інші згадуються знову: Хосин Аїт Ахмед – керівник першої збройної гілки військової організації руху за незалежність з 1947 р., а потім представник ФНВ за кордоном під час війни, якого подають у цих історичних іпостасях, так само, як і Ахмед Бен Бела – перший президент Алжирської Республіки, усунутий від влади 1965 р.; Бен Юсеф Бен Хеда – голова Тимчасового уряду Алжирської Республіки після здобуття незалежності; Мохамед Будіаф – один із чільних організаторів ФНВ з листопада 1954 р. або Крим Белькасем – головний учасник переговорів, які завершилися підписанням Євіанської угоди в березні 1962 р. Усіх цих керівників ФНВ, котрих було усунуто від влади після здобуття незалежності, тепер згадують і подають їхні фотографії. Так само сталося й із засновником алжирського руху за незалежність Месалі Хаджем, стійким противником ФНВ під час Алжирської війни, якого згадують декілька разів. Але ні вчора, ні сьогодні нічого не кажуть про складність питання «харкі», яких, як і раніше, виставляють допоміжною силою французької армії, або про соціальну різницю верств «європейського» населення, що жили в колоніальному Алжирі. Хай там як, але алжирським шкільним підручникам доведеться адаптуватися: алжирські ліцеїсти дізнаються сьогодні більше з чужоземних телевізій-

¹ Див., зокрема, праці про алжирські шкільні підручники Халіди Бентахар і Лідії Аїт Сааді.

них передач або з Інтернету. У будь-якому разі нові покоління прагнуть відійти від старих рахунків, з усіма дієвцями, які перетворюють себе на жертви, і з виправданнями здійснених акцій...

ВІДІЙТИ ВІД РЕЦИДИВІВ ІСТОРІЇ

Дедалі менше людей, особливо серед молодого покоління, дозволяють себе ошукати. Чи паралізували ці пам'ятеві баталії між Францією й Алжиром економічні відносини між двома країнами? Аж ніяк. У 2006 р. Франція була найбільшим увізником до Алжиру, продавши товарів на 4,7 мільярда євро. Франція є також і першим інвестором Алжиру, не беручи до уваги вуглеводні. Прямі французькі інвестиції сягають 140 мільйонів євро (+75% за 5 років). Понад 200 французьких підприємств функціонують на алжирській території, даючи робочі місця 7000 працівників. 22 грудня 2005 р. газета «Котідьєн д'Оран» виходить з таким заголовком на першій шпальті: «Париж оприлюднює дані про обсяг військової торгівлі з Алжиром». У статті можна прочитати таке: «Поставки французьких озброєнь до Алжиру досягли 12,5 млн євро в 2004 р. До Алжиру не застосовуються жодні обмеження чи ембарго з боку міжнародних організацій. Усупереч усталеній думці Париж і Алжир підтримували протягом останнього десятиліття жваві торговельні відносини у військовій сфері. З 1995 р. алжирський військовий імпорт з Франції сягнув 93,6 млн євро за загального обсягу замовлень 171,3 млн євро». Однак постійне звернення до історії, до колоніальних часів і до війни за деколонізацію виглядає панівною (майже заспокійливою) діяльністю. Інколи болісне відтворення минувшини, вочевидь, стає головною метою керування колективною пам'яттю. На противагу підкресленню спільного поступу, захоплення переказуванням жорстокої минувшини гальмує передачу справжньої історії. Так, передача пам'яті відбувається у вигляді продукування стереотипів з подекуди сумнівною реконструкцією напрямку історії. Нав'язлива думка про «повернення назад», до того ж не здатна нейтралізувати страх перед майбутнім і вже «не говорить» до нових поколінь. Газета «Нувель Репюблік» відзначала 20 травня 2006 р.: «Настав час історикам і кіномитцям звернутися до спільної минувшини, тому що тільки вони спроможні просунути вперед справу примирення, якого прагнуть обидва народи». Вочевидь, звернення до писання історії може дозволити відірватися від пам'ятевих ран. У цьому переході роль історика є предметом особливої уваги. Але йдеться про роль історика, який прагне пояснити подію, трагедію і не є суддею, що виносить для

суспільства остаточний вердикт; історика, який залишає відкритими двері для боротьби думок, оскільки уважно ставиться до умов свого часу. При цьому він без упину створює наново знаряддя для роботи пам'яті, яка ніколи не завершується. Цей довгий шлях, що пролягає поміж свідчень, суджень, історичних досліджень і дискусій знову відкривається перед французьким і алжирським суспільствами. Ним треба йти, щоб будувати майбутність і залишити позаду переживання минувшини.

ЛІТЕРАТУРА

- Benhacène C. (2006), «L'Algérie des poncifs coloniaux», *La Tribune*, 18 mai.
- Blanchard P., Bancel N. (dir.) (2006), *Culture postcoloniale, 1961–2006; Traces et mémoires coloniales en France*, Autrement, Paris.
- Bertrand R. (2006), *Mémoires d'Empire. La controverse autour du fait colonial*. Ed. du Croquant, Paris.
- Besnaci-Lancou F. (2006), *Nos mères, paroles blessées*, Zellige, Paris.
- Dorigny M., Gaignot B. (2006), *Atlas des esclavages*, Autrement, coll. «Mémoires», Paris.
- Droz B. (2006), *Histoire des décolonisations au XXe siècle*, Seuil, coll. «L'Univers historique», Paris.
- Ghézali S. (2006), «Une double impuissance», *Libération*, 1 juin.
- Jordi J.-J., de Sampigny S. (2006), «Sortir du noir et blanc», *Libération*, 6 juin.
- Liauzu C., Mangeron G. (dir.) (2006), *La Colonisation, la loi et l'histoire*, Syllepses, Paris.
- Ould Aoudia J.-P. (2006), *La Bataille de Marignane, la République aujourd'hui face à l'OAS*, suivi de *Mort pour la France*, de Gavoury J.-F., Tirésias, Paris.
- Rémond R. (2006), *Quand l'Etat se mêle d'histoire*, Stock, Paris.
- Stora B. (1998), *La Gangrène et l'Oubli. La mémoire de la guerre d'Algérie*, La Découverte, Paris.
- Stora B. (2004), «1999–2003, guerre d'Algérie, les accélérations de la mémoire» in Harbi M, Stora B. (dir.), *La Guerre d'Algérie, fin d'amnésie*, Robert Laffont, Paris.
- Stora B. (2005), *Le Livre, mémoire de l'histoire. Réflexions sur les livres et la guerre d'Algérie*, Le Préau des collines, Paris.

Іспанія: досягнути Голокост, досягнути Європу

Данієла Розенберг

26 травня 2006 р. у Мадриді за присутності короля Іспанії Хуана Карлоса і глави іспанського уряду Хосе Луїса Родригеса Сапатеро відбулася урочиста подія – «День пам'яті Голокосту¹ і запобігання злочинам проти людства». Так було продемонстровано на найвищому державному рівні прагнення приєднатися до пам'яті концентраційної² Європи, хоча режим Франко свого часу проголосив нейтралітет під час Другої світової війни, а заволока мовчання тривалий час лежала на зовнішній політиці 1936–1945 рр. Відповідно постає питання про сенс такої зміни позиції Іспанії та про процеси, які привели до цього.

ІСПАНІЯ І ВІЙНА В ЄВРОПІ

Показний нейтралітет

Коли на старому континенті у вересні 1939 р. спалахнув світовий конфлікт, Іспанія оголосила себе нейтральною державою і зуміла зберегти цей статус аж до кінця воєнних дій. Насправді ж Франко таємно підтримуватиме сили Осі.

Міжнародна позиція франкістської Іспанії на початку Другої світової війни впливала з Громадянської війни, яка закінчилася лише за кілька місяців до того. Спустошена країна потерпала від постійної нестачі енергоносіїв і харчових продуктів. Значну частину товарів завозили з американського континенту морем. Поза тим, допомога, яку надали Іта-

¹ Як і в англосаксонських країнах, термін «голокост» прийнятий у Іспанії для позначення знищення євреїв у Європі.

² Цей термін використав історик Хуліо Аростегуї на лекції, прочитаній у рамках заходів «Вшанування жертв Голокосту» в Мадриді 25 січня 2006 р.

ля Муссоліні та нацистська Німеччина для перемоги національної партії, втілилася в таємні угоди між трьома державами, які ставили Іспанію на бік сил Осі. В ході розбудови нової франкістської держави період світової війни, а надто 1939–1942 рр. були найбільш германофільською стадією історії режиму, уособленою в постаті Рамона Серано Суньєра, котрий із 16 жовтня 1940 р. зосередив у своїх руках два ключові міністерства: внутрішніх і закордонних справ.

Нейтралітет Іспанії дав їй змогу торгувати з обома протиборчими таборами, передусім увозити хліб і нафту та вивозити руду, зокрема, знамениту вольфрамову руду, потрібну для виробництва військових літаків. Для збереження цього привілейованого статусу Франко намагається впродовж усієї війни догоджати обом таборам. Про це свідчать його зустріч з Гітлером в Андаї 23 жовтня 1940 р., під час якої каудильйо погоджується на вступ його країни у війну на боці Німеччини на непомірних умовах (створення «африканської імперії») і відправлення в червні 1941 р. контингенту з 18 тисяч добровольців («Блакитна дивізія») як підкріплення для німецьких військ на Східному фронті. Утім, після висадки союзників у Північній Африці він надає можливість переходу через територію Іспанії різним категоріям людей, зокрема втікачам від нацизму і учасникам Руху опору. З літа 1943 р. вже передбачувана перемога союзників заохочуватиме обережного диктатора до максимальних поступок англо-американцям.

Прятунок євреїв і неоднозначність цієї політики

У той самий період 1940–1945 рр., коли безпощадні репресії випадають на голови переможених республіканців у Іспанії та за її межами, коли пропаганда сповнена різких антисемітських випадів, режим Франко захищає невелику кількість сефардів у окупованій силами Рейху Європі. Паралельно країна приймає тисячі біженців – євреїв та інших, котрі прямують кудись далі, не роблячи між ними жодної расової чи релігійної різниці. Цю сторінку зовнішньої політики багато коментували й підносили після війни, аби поставити її на службу франкістському режимові з його браком легітимності [Rozenberg, 2006b]. Рятівні дії Іспанії щодо євреїв, які опинилися під загрозою знищення, є правдою. Але політика Франко в цій справі була також стриманішою і набагато неоднозначнішою, ніж те, як її зображують.

Протягом 1940–1942 рр., у той час як в окупованій Північній Європі німці реалізують низку антиєврейських заходів, які поки що не торкаються чужоземних громадян, що перебувають під захистом своїх урядів,

уряд Франко забезпечує сякий-такий захист особам, зареєстрованим в іспанських консульствах. Водночас Мадрид надає транзитні візи, завдяки яким тисячі євреїв мають змогу проїхати Іспанією і дістатися країни, де вони отримують притулок. Проте паспорти й візи, які дають дозвіл на оселення в Іспанії, видають дуже скупо. Іспанській політиці притаманна позиція свідомої «пасивності», яка полягає, наприклад, у тому, щоб не виводити своїх єврейських громадян з-під дії місцевих антисемітських законів. Відповідно до чіткої різниці, визначеної між сефардами й іспанськими громадянами, статус «захищених» надається лише маленькій меншині іспанських юдеїв.

3 літа 1942 р. запровадження у Франції «остаточного розв'язання» з депортацією євреїв змушує багатьох із них шукати притулку на Піренейському півострові, таємно перебираючись через Піренейські гори. Їх не випроводжують назад, але спонукають чимшвидше виїжджати в іншому напрямку. Коли Німеччина вимагає від нейтральних країн репатривувати їхніх єврейських громадян, які мешкають ув окупованій Європі під загрозою їхнього «виселення» на Схід, повернення іспанських євреїв гальмує Мадрид, який вивертається, відмовляється видавати колективні візи, а ще вимагає, щоб спочатку півострів полишили вже репатривовані біженці. Така позиція призведе до посилення ролі іспанських дипломатів на місцях і до приречення на депортацію єврейських громадян, котрі чекали на репатріацію. Незадовго до кінця воєнних дій декілька сотень людей, котрі жили під загрозою, дістали дипломатичний захист, якого вистачило, щоб зберегти їм життя в їхніх країнах.

За оцінками, за весь час Другої світової війни від 20 до 35 тисяч єврейських біженців урятувалися через Іспанію, трішки більше 3 тисяч осіб дістали дипломатичний захист у своїх країнах і кілька сотень іспанських громадян було репатривовано. Політика Франко щодо сефардів, які опинилися під загрозою, базувалася на двох принципах: відмові від будь-якої расової дискримінації, неодноразово підтвердженій на дипломатичному рівні й конкретизованій на практиці статусом, наданим біженцям на території Іспанії, з одного боку; на нав'язливій ідеї уникнути постійної імміграції євреїв до Іспанії, тобто відродження єврейського питання за чотириста п'ятдесят років після їхнього вигнання з країни, з другого боку. У підсумку не можна заперечувати майже неочікувану допомогу, що її надала Іспанія не тільки іспанським євреям, але й тисячам чужоземних євреїв у часи, коли самі союзні держави обіймали більш ніж стриману позицію щодо прийняття європейських біженців на своїй землі. Проте, позбавивши багатьох сефардів іспанського громадянства, на яке вони

могли претендувати з огляду на попереднє законодавство, та свідомо затягуючи репатріацію деяких груп євреїв, «придатних до репатріації» згідно з критеріями Рейху, які чекали на неї, Іспанія несе відповідальність за те, що прирєкла на трагічний кінець чимало іспанських євреїв, яких можна було врятувати [Avni, 1996].

МІЖНАРОДНА ІЗОЛЯЦІЯ ІСПАНІЇ

Країна на узбіччі Європи

Ізоляція Іспанії в міжнародних відносинах почалася 12 серпня 1945 р. після Потсдамської конференції голів держав: Сполучених Штатів (Гаррі Трумен), Радянського Союзу (Йосип Сталін) і Сполученого Королівства (Вінстон Черчилль). У спільному комюніке зазначалося: «Три уряди [...] не підтримають прохання іспанського уряду про членство в ООН, оскільки з'ясовано, що цей уряд з огляду на те, що він користувався допомогою держав Осі, та на його походження, його характер, його історію та його тісні зв'язки з державами-агресорами, не задовольняє вимог до його прийняття». 9 лютого 1946 р. перша Генеральна асамблея ООН, яка зібралася в Лондоні, проголосувала за недопущення Іспанії.

У 1949 р. знову ж таки в ООН посол Ізраїлю Аба Ебан виступає з різкою промовою проти Іспанії: «ООН народилася зі страждань покоління мучеників. Загинули шість мільйонів євреїв. [...] Ізраїльська делегація жодним чином не стверджує, що іспанський режим брав пряму участь у цій політиці винищення, але вона стверджує, що франкістський уряд виявився активним колабораціоністом і другом режиму, винного в цій політиці, потураючи в такий спосіб силі цього режиму. [...] Для Ізраїлю головним каменем спотикання є альянс франкістського режиму з нацистсько-фашистським блоком».

Іспанія не зазнавала ніколи раніше такої міри відторгнення з боку міжнародної спільноти [Bassols, 2005; Hermet, 1974]. Протягом п'яти наступних років вона поступово долатиме міжнародну ізоляцію. Іспанію прийняли до ЮНЕСКО в листопаді 1952 р., а до ООН – в грудні 1955 р.; у проміжку між цими датами вона спромоглася також укласти конкордат з Ватиканом (27 серпня 1953 р.) і військово-економічну угоду зі Сполученими Штатами (26 вересня 1953 р.). Таке пом'якшення західної позиції зумовлювалося переважно початком холодної війни. Відтоді Іспанію розглядають не стільки як диктатуру фашистського типу, скільки як ефективного партнера в боротьбі з комунізмом. Довірена людина Франко адмірал Кареро Бланко так коментував це становище: «Вони не хочуть

нас знати, і ми вселяємо їм відразу, тому що вони вважають наш режим фашистським, але їм подобається, що ми проти комунізму»¹. Часи остракізму для Іспанії вочевидь минули. Посли багатьох країн повертаються до Мадрида. У листопаді 1952 р. президентом Сполучених Штатів обирають генерала Айзенгавера. Цей ветеран союзницьких сил у Європі надає Іспанії реальної стратегічної ваги. Згідно з угодами, укладеними між двома країнами, Сполучені Штати отримують військові бази на території Іспанії в обмін на економічну допомогу. Іспанія передає Сполученим Штатам на десять років з можливістю подовження цього терміну бази в Торехоні, Сарагосі, Мороні й Роті. Фінансова допомога, виділена Сполученими Штатами, перевищить кінець кінцем один мільярд доларів. У 1952 р. Франція припинила фінансувати екзильний республіканський уряд в Парижі. Для Мадрида це знак того, що у Франції, як і в інших країнах, політичні кола не бачать альтернативи франкістському режимові [Bennassar, 1995].

Недопущена до світового співтовариства Іспанія прийняла наприкінці Другої світової війни чимало нацистів, які рятувалися від міжнародного правосуддя. Сьогодні вже відомо, що багато нацистських воєнних злочинців зуміли виїхати до Південної Америки через іспанські порти Галісії та через Португалію. Інші, наприклад, Леон Дегрель, засновник партії «Рекс» у Бельгії, генерал легіону «Валонія», що входив до складу військ СС, знайшли притулок на Піренейському півострові завдяки активній допомозі франкістських властей. Пізніше різноманітні пронацистські групи (приміром, «Седаде» у Барселоні) користувалися поблажливістю Франко, а потім, коли вже було відновлено демократію, – правовим вакуумом, аналогів якому не було в інших країнах.

Починаючи з 60-х рр. іспанська Соціалістична партія і республіканці взагалі залучатимуть питання розбудови спільної Європи до своєї міжнародної стратегії боротьби з франкізмом. Навколо цієї ідеї в 1962 р. у Мюнхені відбулося перше публічне зближення між окремими групами у вигнанні та представниками внутрішньої опозиції. Іспанська делегація, очолювана двома помітними особистостями – Сальвадором де Мадаріага і Хосе Жилем Роблесом², яка представляла широкий спектр сил, ухвалює резолюцію, якою вимагається від кожної країни, що прагне вступити до європейських організацій, створити демократичні інституції та до-

¹ Bennassar [1995], Tussell J. (1993), Carrero. *La eminencia grisa del régimen de Franco*; Ed. Temas de Hoy; p. 116.

² Перший очолював Іспанську федеральну раду Європейського руху, до якого належала більшість екзильних партій; другий представляв християнських демократів, лібералів і монархістів усередині країни.

тримуватися всіх прав людини. Через це рішення франкістська Іспанія залишилася за бортом Європи.

Останній етап іспано-європейських стосунків у франкістський період припадає на 1970–1975 рр. Після підписання 29 червня 1970 р. в Люксембурзі угоди між Іспанією та ЄЕС про створення зони вільної торгівлі ізоляція перестає бути щільною в економічному плані. Проте політична непримиренність екстремістських сил франкістського режиму блокує нормалізацію зовнішніх стосунків. Засудження до смертної кари і страта противників режиму в 1974–1975 рр. призведуть до замороження переговорів між Європейською Спільнотою та Іспанією.

Конструювання офіційної пам'яті

Протягом 36 років франкістської диктатури дві Іспанії – внутрішня і екзильна – виробляють кожна свою власну пам'ять про трагічні події. На території країни мобілізовано всі сили пропаганди. У відповідь на дебати, що проходять в ООН, Франко розвиває в своїх промовах тему «національної незалежності – непереборної фортеці проти комунізму», закликаючи до боротьби з силами зла, якими маніпулюють з-за кордону. Франкістський режим вибудовує, особливо в так званий перший період націонал-католицизму, свою офіційну пам'ять під контролем Фаланги¹ і католицької церкви. Преса, радіо, кіножурнали, ритуалізовані вшанування перемоги франкістів проводять таке бачення військового заколоту і Громадянської війни, яке позбавляє легітимності діяльність Другої республіки (1919–1936 рр.), критикує «червоний терор», прославляє «хрестовий похід» проти «юдео-комуністично-масонської» змови й у підсумку миротворчу справу каудильйо Франко.

Офіційний дискурс охоплював ідею католицької Іспанії, яка забула про свою багатогранну минувшину. Глибоко націоналістична й ультракатолицька історія Іспанії, яку викладають за франкізму, вписує режим Франко в славну історичну лінію католицьких королів та імперії. Таке інструментальне використання минувшини передбачало нападки на євреїв як споконвічних ворогів нації. Їх подавали зрадниками батьківщини, відповідальними за завоювання півострова арабами й найголовнішою перешкодою для суспільної та релігійної єдності Іспанії XV ст. Таким

¹ Воєнізоване політичне угруповання, засноване в Мадриді в 1933 р. Хосе Антоніо Прима де Ріверою з програмою фашистського спрямування. У 1937 р. злилося з традиціоналістами й іншими правими партіями і стало єдиною партією під проводом Франко. – *Прим. пер.*

побитом, повністю виправдовували їхнє вигнання з країни в 1492 р. Шкільні підручники пронизані отруйним антисемітизмом, що спирався на найгірші штампи християнського антиюдаїзму (мовляв, євреї – це народ-боговбивця, народ, що здійснює ритуальні злочини). Потрібно буде дочекатися кінця шістдесятих років, щоб шкільні підручники очистили від їхнього юдофобського змісту.

Знищення європейських євреїв у франкістській Іспанії належить до питань, про які не згадували. Навіть про роль Франко в рятуванні сефардів під час Другої світової війни писали тільки задля зовнішньої пропаганди, спрямованої на західні країни у вигляді апологетичних творів, що продукувалися на замовлення Міністерства закордонних справ, або ж шляхом «вибіркового» використання архівних фондів цього ж таки органу¹.

НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПИ

Національні/європейські цілі

Після смерті Франко 20 листопада 1975 р. в Іспанії починаються політичні зміни, які мають на меті інтегрування до спільної Європи. Уряди демократичної Європи сприйняли смерть диктатора і прихід короля Хуана Карлоса з сумішшю полегшій та надії. У своїй тронній промові Хуан Карлос заявив водночас про своє бажання примирити іспанців із європейським вибором країни: «Європа повинна рахуватися з Іспанією, а ми – іспанці – теж європейці». Це твердження виходить набагато далі за рамки переговорів про вступ до ЄЕС, які тоді вже розпочалися.

Для іспанських політичних кіл 1970–1980 рр. Європа була «виходом», а в суспільній думці домінувала трійця «демократизація-модернізація-

¹ Див, брошури 1949 р.: «Іспанія та євреї» (*España y los Judios*) або «Іспанія й сефарди» (*Spain and the Sephardic Jews*), останню з яких було призначено для американської публіки. Центральну тезу прекрасно відбиває такий пасаж: «Іспанія, натхненна своїм християнським і загальним духом любові до всіх рас на землі, сприяла порятунку євреїв, діючи більше в ім'я духовної турботи, ніж з політичних чи просто юридичних мотивів. Допомога нашого уряду поширювалася не тільки на сефардів, розкиданих по світу, а також і на всіх євреїв, коли випадала така нагода, незважаючи на їхнє громадянство чи на місце, в якому вони перебували». Див. також книгу Ф.Ісарта «Іспанія та євреї у Другій світовій війні» (Esart F., *España y los Judios en la Segunda guerra mundial*, Doposa, 1973), в якій для того, щоб показати великодушність каудильйо, один розділ названий навіть «Дон Кіхот проти Гітлера», причому цю формулу з певним успіхом використовували й надалі.

європеїзація». Після проведення перших демократичних виборів Іспанія 28 липня 1977 р. вголос заявила про бажання приєднатися до Європейської Спільноти. Офіційний вступ відбудеться 12 червня 1985 р. Крім суто економічних цілей, європеїзм постфранкістських еліт базувався на переконанні, що тільки визнання Європи може надати повної легітимності розпочатому процесові демократизації. На думку Чарльза Павела, для Соціалістичної партії, яка прийшла до влади в 1982 р., вступ до Європейської Спільноти є ще більш символічним, позаяк він дає можливість не лише вийти з міжнародної ізоляції, в якій жила країна за часів франкізму, але також позбавитися того, що свого часу (1909 р.) філософ Ортега-і-Гасет називав «тибетизацією» Іспанії, тобто її вилучення з основних напрямків думки та європейського розвитку [Powel, 2003].

Розбудова іспанської демократії в постфранкістський період і вступ Іспанії до Європейської Спільноти створили сприятливі умови для успішного завершення переговорів щодо встановлення дипломатичних відносин Іспанії з Ізраїлем 17 січня 1986 р. Такого збалансування іспанської дипломатії наполегливо вимагали західні країни.

Нарешті, 1992 р. став кульмінаційним у процесі утвердження плюралістичної Іспанії. Цю дату, яка відповідає п'ятисотріччю подій 1492 р., а саме виселення іспанських євреїв, падіння останнього мусульманського царства в Гренаді та відкриття Америки Христофором Колумбом, було відзначено численними заходами, що дали змогу країні остаточно відмежуватися від франкізму в очах чужоземних держав.

Щодо іспано-єврейських стосунків, то відзначення «П'ятисотріччя» вигнання стало нагодою для того, щоб нагадати про спільне існування в Середні віки та щоб згадати добрим словом сефардів, тобто фактично нагодою для повернення на національному рівні усвідомлення єврейських коренів Іспанії, а також для проведення акцій великого символічного значення для єврейства. Найвизначнішою церемонією стало урочисте відвідання 31 березня, тобто за 500 років після едикту про виселення євреїв, королем Хуаном Карлосом великої мадридської синагоги. За присутності президента Держави Ізраїль Хаїма Ерцога та численних іспанських і зарубіжних делегацій король Іспанії вшанував пам'ять іспанських євреїв, підтвердивши їхнє повноправне місце в іспанській нації.

Кілька місяців потому законом від 10 листопада 1992 р. було закріплено офіційне визнання юдаїзму в Іспанії. Зауважмо, що ця нормалізація стосунків між державою та єврейською меншиною країни вписується в загальні рамки регулювання відносин з меншинними конфесіями, оскільки багатоконфесійний характер іспанського суспільства було офіційно за-

тверджено трьома одночасно виданими законами про протестантство, юдаїзм та іслам.

З прийняттям у 1995 р. нового Кримінального кодексу, яким уперше заборонено прояви расизму, антисемітизму, передбачено санкції за заперечення чи пропаганду геноциду, Іспанія стає третьою після Франції й Румунії європейською країною, яка офіційно ввела поняття антисемітизму в своє законодавство.

У липні 1997 р. іспанський уряд створив «комісію з розслідування обрудок із золотом Третього Рейху під час Другої світової війни», якій доручалося також розслідувати випадки незаконної торгівлі творами мистецтва. До складу комісії, очоленої нинішнім правозахисником Енрике Мужикою, входили економісти, історики та керівні працівники державних установ. Розглянувши надані їй документи, комісія відкинула будь-яку відповідальність франкістського уряду в питанні «нацистського золота» і констатувала мінімальну участь Іспанії в розкраданні творів мистецтва¹. Дехто розцінив яко поспішні ці висновки комісії, призначеної урядом Хосе-Марії Аснара, докоряючи їй за використання винятково національних і офіційних джерел. Утім, це розслідування сприймається як прояв нового для Іспанії бажання з'ясувати рівень відповідальності за події минувшини [Rozenberg, 2006b].

Пам'ять Європи: успадковані травми

Переслідування іспанських євреїв під час Другої світової війни та знищення багатьох із них у нацистських концтаборах тривалий час залишалися невідомими громадськості або недооцінювалися. Розмах винищення євреїв ашкеназі в поєднанні з міфом про Франко-спасителя, частково приховував те, як пережили Голокост сефарди. Тільки в березні 2003 р. активні дії асоціації «Іспанські євреї в Освенцимі», створеної за ініціативи Хаїма Відаля Сефіхи, котрий вижив у депортації, дали змогу встановити на меморіалі Освенцим-Бжезинка першу з двадцяти однієї пам'ятних плит на юдео-іспанській мові – рідній мові більшості зі 120-160 тисяч жертв серед євреїв-сефардів з Балкан і Західної Європи.

Зовсім нещодавно іспанці дізналися, що в нацистські табори вивозили не лише «чужих» євреїв, але й їхніх сусідів чи родичів, котрі зникли

¹ Звіт Комісії з розслідування обрудок із золотом Третього Рейху під час Другої світової війни, переданий урядові в 1998 р. Опублікований під назвою: Martin Ageña P. (dir.) (2001), *Los Movimientos de oro en España durante la segunda guerra mundial*, *Biblioteca Diplomática Española*, Madrid, MAE.

у республіканській екзилі, та тих небагатьох, що вижили в Громадянській війні й мусили мовчати довгі роки. Розуміння однакової долі, яка об'єднала антифранкістів у вигнанні, що стали «небажаними апатридами», і євреїв, охоплених «остаточним розв'язанням», повільно поширюється в іспанському суспільстві.

Значення Голокосту для Європи й людства тривалий час в Іспанії усвідомлювали лише окремі представники передових верств суспільства: політичні або профспілкові діячі, котрі пережили вигнання, інтелектуали, які підтримували зв'язки з європейськими напрямками передової думки, і, певна річ, безпосередні жертви нацистських репресій.

У 1978 р. король Хуан Карлос відвідав колишній табір у Маутгаузені (Австрія), де відкрив меморіальну дошку «Іспанія – своїм синам, що загинули в Маутгаузені. 2 лютого 1978 р.». Під час офіційного візиту до Польщі в 2001 р. іспанський монарх нагадав про тисячі іспанців, вивезених у табори Маутгаузена та Освенцима-Бжезинка.

Різні видатні представники іспанської лівиці, що вийшли з вигнання, справили в перехідний період вирішальний вплив на зближення з Європою¹. Хорхе Семпрун, колишній учасник Опору, ув'язнений у Бухенвальді, який був міністром культури в 1988–1991 рр., належить до тих іспанців, які найбільш проникливо висловлювали співчуття жертвам Голокосту. В одному з інтерв'ю, даному Елі Візелю і опублікованому під назвою «Неможливо мовчати», Х.Семпрун підкреслює «надзвичайний характер винищення єврейського народу, який відрізняється від усіх інших видів репресій у концтаборах» з огляду на використання таких промислових способів убивства, як газові камери, а також, говорячи словами Елі Візелю, з огляду на наявність «плану, проекту ворога винищити цілий народ до ноги». Він додає далі: «Їхні страждання цілковито відрізняються від страждань депортованих учасників Опору. І найжахливішим є те, що Європа так довго не могла припустити й визнати цю особливість»². Коли стикаєшся з такими висловами, як «геноцид», «голокост», які постійно вживають в Іспанії на позначення репресій проти супротивників франкізму, то доводиться визнати, що цей очевидний історичний факт

¹ Ми, звісно, повинні згадати голову першого соціалістичного уряду Феліпе Гонсалеса, а також Кармен Гарсію Блоїз, депутата соціалістичної партії від Мадриду, Ернеста Льюка від Каталонської соцпартії, колишнього міністра, вбитого в 2000 р., Іньякі Анасагасті, сенатора від Баскської націоналістичної партії, профспілкових лідерів Мануеля Симона та Ніколаса Редондо.

² Semprun J., Wiesel E. (1995), *Se taire est impossible*, Paris, Arte éditions/Mille et une nuits.

не усвідомлюють усі наукові та видавничі кола. Варто звернути увагу на вплив праць британського історика Пола Престона про іспанський голокост, де він стверджує, що «страждання іспанського народу заслуговують на те, щоб їх назвали голокостом», і наводить порівняння в цифрах кількості жертв франкістських репресій і жертв злочинів Піночета, щоб надати більшої ваги своїм тезам. Успіх того, що Жан Мейє називає «понятійною помилкою», відбиває значення емоцій у підході до нещодавніх подій у Іспанії¹.

Потрібно також відзначити роль невеликої кількості інтелектуалів, найбільш відомим з яких Рейєс Мате. Цей учений керує Інститутом філософії при Вищій раді наукових досліджень у Мадриді й уже багато років веде семінар з «філософії після Голокосту»². Продовжуючи слідом за Адорно ідею необхідності «виховання після Освенцима», Р.Мате присвятив себе і більш конкретній роботі, як-от окресленню навчальних курсів юдаїзму та Голокосту для початкової й середньої школи.

Умови, в яких відбувся вихід із франкізму в Іспанії – політичний перехід на основі переговорів між реформаторами режиму й опозиційними партіями, – визначили розвиток процесу демократизації. Пошуки «консенсусу» (мовчазного зобов'язання дотримуватися стриманості та компромісу, що дозволило, зокрема, прийняти Конституцію 1978 р.) і «пакт мовчання» про франкістський період (символічно закріплений законом про амністію від жовтня 1977 р.) домінували протягом перших двох десятиліть у постфранкістській Іспанії. Починаючи з другої половини 90-х рр. вимоги «повернення історичної пам'яті», висловлювані широкими верствами населення, порушили питання щодо іспанської перехідної моделі та щодо врахування забутих жертв франкізму [Rozenberg, 2006a].

У березні 2004 р. Соціалістична партія, яка перебувала в опозиції з 1997 г. і була головним носієм (разом з Об'єднаною лівицею) вимог відновлення справедливості, здобула перемогу на парламентських виборах. Відтоді це питання порушено як національний пріоритет хоча б через добре відому особисту позицію керівника партії Сапатеро: «У моєму основному багажі лежить заповіт мого дідуся, людини, яка боролася і загинула, захищаючи цінності демократії під час іспанської Громадянської війни. "Мир, прощення і справедливість", – говорив він. Ці три слова примирення

¹ Preston Paul, інтерв'ю для газети «Ель Паїс», 31 березня 2004 р.; Meyer J. (2007), «Mémoires et histoires: la nouvelle guerre civile espagnole», *Esprit*, 7.

² Mate R. (1993), *La Raison des vaincus*, Paris, L'Harmattan; (2001), *Penser en espagnol*, Paris, Presses universitaires de France.

становлять його спадок»¹. Але ще більшою мірою це питання згадується тому, що Соціалістична партія, винесена на вершину влади внаслідок терористичних актів 11 березня 2004 р. після небаченої мобілізації лівиці, яка об'єдналася навколо гасла «Ні війні!» в Іраку (і яка в період, коли при владі був Феліпе Гонсалес, вирішила не згадувати про відповідальність франкістського режиму), вважає, що вона має «борг» перед своїми союзниками з табору Об'єднаної лівиці, які вийшли з різних комуністичних течій та історично несуть у собі республіканську пам'ять².

Іспанська держава і політичне ставлення до пам'яті про Голокост

У такому загальному контексті перероблення історії 30-х і 40-х років, реабілітації переможених у Громадянській війні та повернення цінностей Другої Республіки виробляється політична лінія іспанської держави стосовно пам'яті про Голокост. Для ініціаторів цієї політики страждання республіканців у франкістській Іспанії, їхнє інтернування у французьких таборах, вивезення до Маутгаузена і Бухенвальда, переслідування євреїв під час Другої світової війни є різними гранями одного й того самого життя в умовах тоталітарної Європи.

Долучення Іспанії до цієї теми починається з 1998 р., коли уряд Хосе-Марія Аснара відрядив свою представницю Есперанцу Агуїре на Стокгольмський форум, скликаний за ініціативи шведського прем'єр-міністра Йорана Персона, на який приїхали голови держав і урядів різних країн з метою висловити узгоджену реакцію на піднесення проявів заперечення історії та на прихід до влади в деяких країнах партій, близьких до колишніх тоталітаристських течій. На Форумі створюють Робочу групу з міжнародної співпраці в питаннях освіти, пам'яті й досліджень про Голокост, більше відому під назвою Holocaust Task Force. До цієї групи нині входять представники 24 країн (21 європейська країна, Аргентина, Сполучені Штати та Ізраїль).

У 2000 р. другий Форум, в якому взяли участь міністри освіти (Іспанію представляла Пілар дель Кастильйо), приймає спільну резолюцію. Країни, що підписали Декларацію Стокгольмського міжнародного форуму з питань Голокосту 28 січня 2000 р., зобов'язались увічнити «пам'ять про

¹ «Prologo: la memoria como acto de justicia», in Armengou M., Belis R. (2005), *El convoy de los 927*, Barcelone, Plaza Janés.

² Генар Корбі, радниця Міністерства юстиції Іспанії, «Іспанія, Європа і Голокост», виступ на Днях дослідження політики примирення, Університет Париж-Х, Париж, 13 грудня 2005 р.

цей безпрецедентний злочин в історії людства і щорічно відзначати День пам'яті Голокосту». Це зобов'язання буде вміщене в Декларації європейських міністрів освіти на засіданні Ради Європи в Страсбурзі 18 жовтня 2002 р. Крім запровадження Дня пам'яті, країни – члени Міжнародної робочої групи домовилися про розробку освітніх програм, проведення акцій пам'яті та досліджень про Голокост і про відкриття їхніх архівів за цей період задля полегшення роботи дослідників. Іспанія брала участь у статусі спостерігача в різних засіданнях Міжнародної робочої групи (Краків, червень 2005 р.), а Ана Саломон, спеціальний посол Міністерства закордонних справ при єврейських організаціях, озвучила бажання Іспанії ввійти до Робочої групи.

Мобілізація європейської громадськості у відповідь на антисемітизм ще більше конкретизувалася в 2000 р. на Вільнюській конференції, що пройшла під патронатом Ради Європи. На конференції було порушено питання розкрадання творів мистецтва та предметів культури, котрі належали єврейським громадам, які зазнали переслідувань, і питання їхньої реституції. У червні 2005 р. Іспанія приймала в Кордові Конференцію Організації з безпеки та співпраці в Європі (ОБСЄ) з питань антисемітизму та інших форм нетерпимості, продемонструвавши цим прагнення Іспанії долучитися до активних дій.

Відтоді позиція іспанської держави матеріалізувалася в розробці довгострокової програми, створеної спільно Міністерством юстиції (як органом, що опікується релігійними конфесіями), Міністерством закордонних справ і Міністерством освіти. До цих органів у програмі мають приєднатися служби Міністерства культури, які відповідають за архіви.

Програма реалізується за різними напрямками. Вона охоплює насамперед культурні й освітні ініціативи: проведення семінарів на такі теми, як «Сефарди й Голокост», «Пам'ять про знищених»; переклади праць з історії антисемітизму та громади іспанських євреїв; організація виставки «Образ праведників». У рамках нового органічного закону про освіту та модернізації шкільних дисциплін комісія експертів виробила комплекс пропозицій, спрямованих на поширення знань про життя євреїв у Іспанії, про Голокост і на прищеплення учням ідеї прав людини. Нові директиви Міністерства освіти орієнтують у цьому напрямку програми середньої школи і запроваджують уроки громадянства в початковій школі.

Зведення місць пам'яті є ще однією пріоритетною частиною запланованих виховних заходів. Іспанія не знала німецької окупації й нацистських таборів, але різні табори півдня Франції, починаючи з Ривсальта і Гюрза, де було інтерновано, з одного боку, іспанських біженців і членів

інтернаціональних бригад після їхньої поразки, а з другого – чужоземних євреїв, котрі втікали від нацизму, несуть у собі поєднану пам'ять: іспанську республіканську пам'ять і єврейську пам'ять. На іспанській землі табір Міранда дель Ебро виконував схожу функцію, адже під час Другої світової війни в ньому утримували як полонених республіканців, так і євреїв, котрі нелегально проникли в країну. Мета тут полягає в тому, щоб оприявнити історичну пам'ять у згоді з тим, що діється по інший бік Піренеїв.

Питання архівів, яке викликає дуже активну полеміку в Іспанії, вилилось у прийняття закону, який дозволяє встановлення їхнього місцезнаходження, їхнє збереження та каталогізацію для того, щоб зробити їх доступнішими для якнайширшого загалу. За аналогічним принципом відбувається опрацювання єврейських фондів (сліди «Єврейської картотеки» часів франкізму, архіви першої єврейської громади Барселони) та інших матеріалів, які можуть кинути світло на розкрадання цінностей (документи закритої станції Канфран).

Варто зупинитися насамкінець на інституційному аспекті. У січні 2005 р. вперше в Іспанії було проведено церемонію вшанування пам'яті Голокосту в Парламенті. Декрет Ради міністрів від 15 грудня 2004 р. оголосив 27 січня «Офіційним днем пам'яті Голокосту та запобіганням злочинам проти людства». Нагадаймо, що ця дата відповідає дню звільнення освенцимського табору, яку обрали більшість європейських країн для вшанування пам'яті жертв Голокосту. Також у 2005 р. з нагоди 60-ї річниці звільнення маутгаузенського табору голова іспанського уряду виїздив до Маутгаузена, щоб на місці віддати шану пам'яті іспанських жертв депортації.

У 2006 р. День пам'яті Голокосту відзначався в Конгресі депутатів, у Сенаті, в регіональних асамблеях Мадрида й Барселони. Дуже визначною подією стала офіційна державна церемонія, в якій взяли участь король Хуан Карлос і Хосе-Луїс Родригес Сапатеро і якою було вшановано пам'ять мільйонів євреїв, знищених нацистами, іспанських громадян, кинутих у концентраційні табори Маутгаузена, Гузена, Бухенвальда і Берген-Бельзена, жертв серед циганського народу і «праведників нації», які ризикували власним життям заради врятування людей, котрих переслідували. Голова уряду Х.-Л. Родригес Сапатеро нещодавно підтвердив свою впевненість, що «повернення історичної пам'яті» ХХ ст. стосується не лише франкістської минувшини, а й, у ширшому плані, «пам'яті жертв антидемократичних режимів, франкізму, нацизму й фашизму» [Armengou, Belis, 2005]. Ця робота чекає тепер на все іспанське суспільство.

Від останніх років диктатури Франко й аж до офіційного вступу Іспанії

до Європейського Союзу «прагнення до Європи» об'єднало демократичні сили, для яких союз із західними партнерами означав відновлення зв'язку з республіканськими цінностями, відкритість до зовнішнього світу, тобто можливість перегорнути сторінку франкізму. Пізніше доброзичливий погляд європейців на нову плюралістичну Іспанію сприяв легітимації демократичного процесу. З початком XXI ст. для іспанців відкривається нова європейська ера: ера цінностей, які поділяють усі. У цьому розумінні, об'єднання болісної пам'яті Європи виявляється найкоротшим шляхом до спільного майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

- Armengou M., Belis R. (2005), *El convoy de los 927*, Plaza Janés, Barcelone.
- Avni H. (1996), «L'Espagne, le Portugal et les juifs sépharades au XXe siècle. Proposition pour une étude comparée», in Benbassa E. (dir.), *Mémoires juives d'Espagne et du Portugal*, Publisud, Paris.
- Bassols Jacas R. (2005), «España y Europa durante el franquismo», *Historia Contemporanea*, 30.
- Bennassar B. (1995), *Franco*, Perrin, Paris.
- Dreyfus-Armand G. (2005), «Les républicains espagnols vers les camps de la mort», in Roig M., *Les Catalans dans les camps nazis*, Triangle bleu/Génériques, Paris.
- Hermet G. (1974), *L'Espagne de Franco*, Armand Colin, Paris.
- Powel C. (2003), « España en Europa: de 1945 a nuestros días », in Portero F. (éd.), «La política exterior de España en el siglo XX», *Ayer* 49.
- Roig M. (2005), *Les Catalans dans les camps nazis*, Triangle bleu/Génériques, Paris.
- Rozenberg D. (2006a), «Le «pacte d'oubli» de la transition démocratique en Espagne. Retours sur un choix politique controversé», *Politix*, volume XIX, n° 74.
- Rozenberg D. (2006b), *L'Espagne contemporaine et la question juive. Les fils renoués de la mémoire et de l'histoire*, Presses Universitaires de Mirail, Toulouse.
- Semprun J. (1963), *Le Grand Voyage*, Gallimard, Paris.
- Rozenberg D. (1980), *Quel beau dimanche!*, Grasset, Paris.
- Rozenberg D. (1994), *L'Ectirure ou la vie*, Gallimard, Paris.

Іспанія в боротьбі зі своєю минувиною: болісні й суперечливі траєкторії пам'яті

Одетта Мартинес-Малер

Як жити з учорашнім ворогом? Як упоратися з тяжкою пам'яттю болісної минувшини, уникаючи пастки амнезії та злоби [ressentiment]? Ці запитання постають вочевидь по-різному залежно від того, чи ця минувшина пов'язана з прикордонними суперечками, з міжетнічними сутичками чи з громадянськими війнами, породженими соціальними й політичними конфліктами, як це було в Іспанії.

З середини 90-х рр. ХХ ст. частина цієї країни – та, яку прийнято називати «Іспанія переможених», намагається оживити сліди своєї історії. У всіх регіонах створюються численні організації, які борються за «повернення історичної пам'яті» і проводять заходи із залученням свідків, інколи навіть за підтримки офіційних органів. Видання праць усіх жанрів на теми пам'яті про Громадянську війну та диктатуру переживає небачений злет. Повернення на політичну сцену антифранкістської, республіканської й анархістської пам'яті, яка перебувала в резерві, викликає щонайменше два запитання. По-перше, як сталося, що «пакт мовчання», закріплений під час переходу до демократії, було поставлено під сумнів, а потім і розірвано? По-друге, якою мірою різноманітні дії з реактивації пам'яті дозволяють підтримувати життя не так штучного *консенсусу*, побудованого на бажанні забути чи на створенні офіційної пам'яті, як демократичної *незгоди*, життєво важливої для демократії?

ВІД «ПАКТУ ЗАБУТТЯ» ДО «ВІДНАЙДЕНОЇ ПАМ'ЯТІ»?

Вихід з диктатури відбувався в 1976 р. без різкого розриву з історією, написаною з погляду переможців. Цей «оксамитовий перехід» здійснюється в умовах консенсусу та ціною стирання минувшини, чим усім учасникам

війни і тим, хто діяв після неї, надається загальна амністія без процесу чистки і без посередництва істини чи правосуддя: демократично обраний парламент ухвалив закон, яким надав цю амністію, 14 жовтня 1977 р. в ім'я доконечного «національного примирення». За нього проголосували всі політичні партії, навіть ті, що висловлювали жаль із приводу його обмеженості, як, наприклад, ліві партії [Aguilar, 1996].

Люди, які колись виступали на захист Республіки, не отримали у цей момент жодного офіційного сигналу, який би спростував вироки, винесені їм франкістськими судами, жодного політичного сигналу, який би легітимізував їхній опір заколотникам, які розпалили державний переворот 18 липня 1936 р. і розв'язали Громадянську війну. Їм доведеться чекати 20 листопада 2002 р., коли Конгрес депутатів офіційно засудив військовий путч генерала Франко. Було схвалено деякі компенсаційні заходи щодо колишніх республіканських солдатів, колишніх політичних в'язнів і службовців, які постраждали від антиреспубліканських чисток; проте інші учасники Опору тривалий час не отримували від демократії, за яку вони боролися, ні визнання, ні компенсації за шкоду, якої вони зазнали від диктатури. Це стосується бійців осередків збройного опору франкізму, які зберігалися в усіх регіонах Іспанії аж до кінця 50-х рр. Бійці цих нерегулярних військ, ці «герильєрос» та їхні зв'язківці, розглядалися диктатурою як звичайні «бандити» і найчастіше засуджувалися на смерть. Амністовані за законом від липня 1977 р., вони не отримали при цьому політичної реабілітації. Ось чому ці переможені диктатурою люди вважали себе ще й жертвами переходу: етапу, яким їхню пам'ять було викинуто на узбіччя. Проте ця відкинута минувина продовжувала переслідувати чоловіків і жінок, які носили в глибині душі, інколи навіть викарбуваними в плоті своїй відбитки колективної історії, стертої офіційним її поданням.

Як ця похована, але буквально всюдишца минувина формувала відносини в суспільстві? Як ця підпільна пам'ять передавалася нащадкам? Як самі нащадки успадкували неприйняття і несли цей тягар мовчання? Хіба те, що в такий спосіб передається в спадок, хай там як, але все ж таки немов контрабандою, не є причиною гніву й злоби? Ці запитання отримують відтепер відповідь завдяки воскресінню пам'яті, яку погребли в ім'я «національного примирення».

Цей рух повернення до минувини починається здалеку і знизу: він виходить з громадянського суспільства, від громад та окремих громадян, які зобов'язують інституції й штаби основних партій переглядати засновану на згоді «амнезію». Він яскраво висвітлює жорстокість викреслювання

минувшини, яке перешкодило виявленню колишніх розколів, але зберегло в суспільстві перевагу франкістської перспективи. Цей рух показує, що компроміс, на якому будувався перехід, глибоко прищекнув вимогу справедливості з боку тих, хто боровся з 1936 по 1975 р. за відновлення правової держави. Заслужують на увагу два прояви цього руху: «Каравани пам'яті» і масштабні ексгумації.

«Каравани»: згусток живої пам'яті

«Каравани пам'яті», організовані асоціацією Архівів Громадянської війни та екзили (AGE), проїхали Іспанією в жовтні 2000 р. і 2002 р. За своїм складом і маршрутом, вони мають значення символу, як це показав перший з них. До цього «Каравану» увійшли чотири десятки осіб з усіх острівців «червоної та республіканської Іспанії» на території країни та з інших земель притулку, розкиданих по всій землі. В автобусі «Каравану» зайняли місця «діти війни», евакуйовані в перші дні боїв, які вже більше ніколи не змогли повернутися до своїх домівок: діти масової втечі, котрі знайшли притулок за океаном, у зонах опору нацизму або в колишніх «країнах Сходу». Поруч із ними їхали ветерани Громадянської війни, колишні зв'язківці, політичні в'язні, члени республіканської армії, вислані в 1939 р. й інтерновані в таборах півдня Франції, звідки деяких із них вивезли до Маутгаузена чи Равенсбрюка. Там були також і колишні члени інтернаціональних бригад – німці, румуни, югослави, росіяни, а також нащадки цих добровольців республіканської Іспанії, які інколи закінчували своє життя в гулагах. Об'єднавши людей, якими рухало бажання передати пам'ять, і жертв, які прагнули справедливості, цей «Караван» був іще більш символічним з огляду на характер його цілей: передати новим поколінням пам'ять тих, хто чинив опір франкізмові, і, зокрема, пам'ять герильєрос 1940–1950 рр.; мобілізувати суспільні й політичні сили, здатні підтримати офіційну реабілітацію цих борців.

Отже, передусім передача пам'яті. Зустрічі в ліцеях, університетах, домах культури, у профспілкових організаціях і в бібліотеках, на майданах міст стали форумами для дискусій про недавню минувшину. Ця спільність слів і емоцій виступила в дії проти «шантажу», який понад чверть століття тяжіє над політичним життям країни: «не розкривати знову рани минувшини», «не відкривати скриньку Пандори пам'яті», аби не припинити процес демократичної нормалізації і не розбудити старих демонів насилля. Це прагнення передати пам'ять попри все дозволяє зрозуміти, чому і в якому дусі «Караван» підтримував виступи протесту проти одно-

стороннього характеру зображення минувшини в топоніміці (меморіальні дошки, назви вулиць). Ці дії входили в резонанс із вимогами, що їх уже багато місяців висували ліві парламентарі в Конгресі депутатів, про те, що символи диктатури мають зникнути з громадських місць.

Далі була мобілізація. Учасники «Каравану» шукали й знайшли підтримку на місцевому рівні від профспілкових і громадських організацій з тим, аби останні справляли тиск на політичних представників усіх спрямувань для того, щоб Конгрес депутатів ухвалив закон про моральне й політичне визнання антифранкістських герильерос і про обов'язкове складання військових і поліцейських архівів щодо їхньої збройної боротьби. Ідея мала певний успіх: такий законопроект, розроблений у 1999 р. учасниками Опору, був поступово підхоплений парламентарями і частково прийнятий Конгресом депутатів 16 травня 2001 р. Закон офіційно визнає бійців партизанської війни як «учасників Опору, що боролися за свободу й демократію», але досі не поширює на них заходи з матеріальної підтримки, передбачені для солдатів республіканської армії. Крім того, не задоволено вимогу скасування вироків, винесених бійцям військовими судами диктатури, і навіть вимогу про створення архівного центру з матеріалів їхнього опору.

«Караван» зробив спробу зв'язати між собою особисте минуле, соціальний рух і інституції, побудувати містки між герметично закритими просторами, між поколіннями і частинами суспільства, які несуть кожна свою окрему пам'ять; з'єднати між собою різні шари історії, а також різні політичні сили. Інколи навіть окремі частини правої партії, яка була тоді при владі з 1996 р. (Народна партія, що вийшла з Народного альянсу, заснованого Мануелем Фрагою, колишнім міністром Франко), висловлювали підтримку цьому проекту реабілітації антифранкістської партизанської боротьби, подаючи надію на можливість розширити межі «демократичного пакту», виробленого в період переходу до демократії.

Усіма своїми діями «Караван» показав, що цілком можливо не замикається в альтернативі між смертоносним замовчуванням і неконтрольованим розбратом. Він критикував риторику національного примирення, яка використовує тінь Громадянської війни і плутає демократичний *конфлікт* з політичним *насиллям*, і публічно показав, що насилля може народитися з неможливості відчувати і мирно висловлювати конфліктний характер позицій і розмаїття прочитань минувшини. Разом з іншими ініціативами він відкрив шлях до активізації повернення пам'яті. У цьому плані, оскільки сам «Караван» збігся в часі з розпочатими з жовтня 2000 р. заходами з розшуку зниклих, які весь час розширюються, його участь в ексгумації

братської могили з останками республіканців, убитих у Пріарансі, район Ель-Б'єрсо, заслуговує на особливу увагу.

Ексгумація: потужний засіб викриття

Ініціатори ексгумації належали до Асоціації повернення історичної пам'яті (AMRH), очолюваної молодими людьми [Emilio, Macias, 2006]. Ці онуки республіканців знову ж таки не чекали на вказівки жодної партії, щоб звернутися до держави по допомогу в ексгумації тіл їхніх предків, кинутих у братські могили. Вони без жодних вагань попросили підтримки у Верховного комісара ООН з прав людини. Так, у 2002 р. Асоціація розпочала юридичні дії на основі резолюції 47/133 від 18 грудня 1992 р., схваленої Генеральною асамблеєю ООН, про захист людей від насильницьких зникнень, щоб домогтися від держави на національному й регіональному рівнях матеріальної допомоги в ексгумації могил. AMRH, яка відтоді стала асоціацією захисту жертв, яка користується найбільшою підтримкою засобів масової інформації в Іспанії, складається тепер з груп, які дуже відрізняються одна від одної, залежно від регіону, практичними методами й своїми концепціями щодо роботи з пам'яттю. Але назва асоціації слугує родовим терміном і майже маркою для всіляких організацій, що прагнуть отримати визнання та фінансування з боку державних органів.

Яким буде очищувальний і політичний результат цих ексгумацій? Поки що його важко оцінити. Але сам процес ексгумації вже критикують гуманітарні організації. На думку Грегоріо Діоніса, керівника Асоціації захисту прав людини (El Equipo Nizkor), вони порушують норми міжнародного права. Величезним їхнім недоліком є те, що вони знищують докази злочинів проти людства, скоєні франкістським режимом. Такі докази могли б привернути увагу до безкарності цього режиму та допомогти в справі відшкодування. Багато інших організацій критикують ексгумацію за те, що вона знищує місця колективної пам'яті, а отже, й ліквідує можливість дискусії про політичне значення таких братських могил. Хай там як, але ексгумація залишається потужним показником глибини слідів, залишених франкістськими репресіями; вона дає змогу сім'ям, що весь цей час були позбавлені права на захоронення близьких, здійснити нарешті їхній жалобний обов'язок. Вона, поза сумнівом, допомагає сім'ям жертв долучити свої діляночки нерозкритої пам'яті до спільного символічного простору.

Пам'ять переможених, конфіскована колись заради спокійного переходу до демократії та громадянського миру, розриває і зламає компроміс, який закликав минувшину і фактично надавав перевагу винятково погляду

переможців. В Іспанії, імовірно, зараз народжується новий *консенсус*, який цього разу ґрунтується не на імперативі забуття, а на потребі пам'яті. Проте можна запитати, чи цей *консенсус* (за допомоги якого уряд, як ми це побачимо, намагається «порядкувати» суперечливими законодавчими заходами) теж не спирається на прагнення нейтралізувати дисонанс пам'ятей?

ВІД КОНСЕНСУСУ ПАМ'ЯТІ ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО ДИССЕНСУСУ?

Про яку пам'ять ідеться, коли робиться наголос на її потребі? Використання минувшини є неминуче різним і нееквівалентним. Робота істориків не вичерпує запасів значення свідчень, які претендують на вплив у теперішності. І те, що справедливе для написання історії, справедливе також і для всіх способів передачі пам'яті словами і певними формами.

Так, разом із першими історичними розвідками про диктатуру, які з'явилися у 80-ті рр., але не змогли проникнути в суспільний простір, скориставшись з хвилі меморіальних заходів, якими супроводжувалося святкування шістдесятої річниці Другої Республіки, збільшується кількість конференцій, в яких беруть участь представники державних органів, академічних структур, громадських організацій, учені й митці, свідки й учасники подій минулого. Ці періоди аналізу й передачі незаперечно допомагають виробляти оповіді й тлумачення, які встановлюють з іще пекучою минувиною критичну відстань. Але це змагання прочитань минувшини, часто обмежене академічним простором, не захищає від меркантильної чи передвиборної інструменталізації пам'яті, яка вже широко застосовується в суспільстві.

Нейтралізація учасників?

Відомі численні приклади інсценування минувшини, в яких активні елементи антифранкістської історії застигають у видовищно патетичних чи епічних позах або ж зводяться до рівня фольклорних реліквій, і тоді ми маємо минувшину, анексовану jako політичне знаряддя і використану jako матеріал для здійснення локальних операцій з розвитку туризму. Таке фабрикування героїв, така індустрія свідчень і така музейна пам'ять можуть перешкодити передачі суперечного історичного досвіду і відповідно стати на заваді демократичній дискусії про значення цього досвіду. Під прикриттям «повернення історичної пам'яті» деякі ініціативи ведуть до недопущення свідків минувшини до участі в роз'ясненні їхньої позиції.

Так, суперечка навколо ексгумації братської могили у Віснарі, де

були поховані останки Федерико Гарсії Лорки, показує, наскільки тонким є кордон між бойовою активністю організацій, які підтримують сім'ї в такі тяжкі для серця моменти, і моральною експропріацією, яка здійснюється в ім'я «пам'яті переможених». Сім'ї поета не без труднощів удалося завадити проведенню цієї ексгумації, щоб уникнути перетворення цієї події на виставу під прожекторами ЗМІ, хоча рідня поета впевнена в доконечності захисту таких братських могил, які раніше нерідко оскверняли.

Цей приклад разом із багатьма іншими показує, що навіть дії організацій з найкращими намірами можуть зашкодити диференційованому, індивідуальному й інтимному характерові пам'яті. Цей приклад дає змогу висвітлити суперечливість явища. Звичайно, індивідуальна й народна пам'ять, хоч якою «кочовою» вона виглядає, не уникає рамок ученої пам'яті, а наслідком інституціоналізації є не лише згущування пам'яті про далеку минувшину. Однак нині можна побоюватися певного форматування способів повернення минувшини її учасниками з огляду на «дозволену» правову чи політичну компетенцію, яка походить від державних органів чи громадських організацій. Можна поставити запитання, чи не прагнуть ці останні виробити ще одну нову «офіційну пам'ять»: щонайменше саме таке побоювання викликає повторюване і, як видається, вимушене вживання більш ніж проблематичного вислову: «повернення історичної пам'яті». Через те, що цю формулу поставлено в однині, вона претендує на єдність і навіть на одноманітність, що передбачає існування *єдиної* пам'яті там, де демократичне ставлення до пам'яті вимагало б воскрешати не *єдину* пам'ять, а *множину пам'ятей*. У цьому сходженні на загальний рівень від пережитого окремими людьми можна замислитися над тим, як в *єдиній* «колективній пам'яті переможених» стискаються особисті пам'яті, які є афективними і неминуче індивідуальними, і пам'яті політичні, які, зрозуміло, є розбіжними. Можна замислитися над тим, чи створення *єдиного* образу жертви франкізму не веде до «ліквідації» на уявній сцені, почасти змодельованій вимогами інформаційних засобів, усіх пам'ятевих дисонансів і водночас місця кожного яко суб'єкта неблаганної різниці та персонажа унікальної оповіді. Але ж живу передачу історичного досвіду свідків може забезпечити висловлення суб'єкта через його особисте слово, яке він виробляє в собі і яке цілком вільно адресує обраному адресатові, тобто те, що оминає тиск абстрактних образів і *шаблонів* суспільного дискурсу. Крім того, не лише поєднання таких двох термінів, як «пам'ять» і «історична», заслуговує на детальний аналіз, але й термін «повернення» наче відсилає до документальної концепції пам'яті, тоді як важливо мислити роботу пам'ятей як відкрите, непередбачуване й дина-

мічне письмо. Якби воно було можливим, то марна уніфікація пам'ятей під прикриттям виправлення завданої шкоди може призвести, як на глум, до зворотного відтворення єдиної пам'яті, що була ознакою франкізму, як і будь-якої іншої авторитарної чи тоталітарної влади. Нехтування за загальною згодою тим більше згубне, що насичення меморіальними знаками та їхній винятково співчутливий діапазон перешкоджають зусиллям із висвітлення сенсів минувшини, яким неминуче притаманний *диссенсус*. Так, ті, хто підтримує міф про одноманітну пам'ять «переможених», продовжує насильницьке зведення до однаковості, тоді як пам'яті, збереженій антифранкістами, притаманні ознаки непримиренної чутливості, які слід було б поважати. Хіба невідомо, що часто різкі розбіжності й суперечності між учорашніми антифранкістами під час Громадянської війни і після неї надовго позначилися на їхній історії та пам'яті? Тож чи має *консенсус* у викритті франкізму замовчувати ці факти під приводом уникнення нових нескінченних судових процесів?

Слід додати до цього, що цей мінімальний консенсус, досягнутий в ім'я переможених і заради їхньої єдності, менш небезпечний, ніж нехтування цінностями, яке здійснюється в ім'я вшанування всіх жертв.

Нейтралізація значення

Отже, озвучення страждань близьких і подання при цьому *переможених* винятково як *жертв* відриває значення опору франкізмові від контексту, а гідність учасників Опору позбавляє визнання, неначебто конфлікт цінностей може залишитися десь осторонь і не торкатися роботи пам'яті. Все це схиляє до думки, що такий суто гуманітарний підхід не може оживити значення боротьби на захист Республіки і перешкоджає розвиткові демократичної культури, яким мали б опікуватися інституції так само, як і громадянське суспільство. Загальні наміри, якими керуються під час створення меморіалів, часто перетворюють зведені пам'ятники на фабрики забуття. Так, наприклад, громадські організації встановлюють пам'ятні стели для врівноваження, на жаль, односторонньої топоніміки; зі свого боку, представники держави намагаються контролювати ці ж таки пам'ятні написи. Вироблено цілу риторику компромісів (яку варто було б проаналізувати окремо), яка інколи затемняє на цих стелах і дошках згадки про антифранкістську історію та відтворює викреслювання, яке хотілося компенсувати. Скільки пам'ятників, зведених у пам'ять про «жертв Громадянської війни» з обох боків чи в пам'ять про «добровольців боротьби за свободу», щодо яких невідомо, чи вони присвячені добро-

вольцям інтернаціональних бригад чи добровольцям «Голубої дивізії», які воювали на боці сил Осі, стоять як символи малоймовірного примирення, що спирається на заперечення розбіжностей? Хоч як це парадоксально, але є такі сліди пам'яті, які її стирають.

Двозначності далеко не зняті, як це видно з законопроекту, поданого в кінці липня 2006 р. до Парламенту Радою міністрів уряду Сапатеро. Напрацьований за результатами роботи міжвідомчої комісії з вивчення становища жертв Громадянської війни та франкізму (так звана міжвідомча комісія з історичної пам'яті), створеної у вересні 2004 р., цей «проект закону про пам'ять», перейменований у «закон, яким визнаються і збільшуються права та визначаються репараційні заходи для тих, хто постраждав від переслідувань і насилля під час Громадянської війни й диктатури», виписаний, за висловами законодавців, «у дусі примирення і злагоди» і спирається на положення Конституції 1978 р., цей документ викликав шквал обурення серед асоціацій жертв і політичних організацій, які вимагають чіткого розриву з авторитарною минувиною. На їхню думку, цей законопроект ухиляється від необхідності визнання нелегітимною диктатури, яка досі користувалася скандальною безкарністю. І справді, складений після консультацій з усіма асоціаціями, пов'язаними з пам'яттю переможених, він, однак, закріплює відмову скасувати вироки, винесені військовими трибуналами диктатури. Він не лише не дотримується норм міжнародного права (хоча договори з прав людини, підписані Іспанією, визнані чинною демократичною конституцією), але й унеможливує повну реабілітацію колишніх борців із франкізмом і визнання статусу жертв, що не дає їм змоги вимагати компенсації.

Якщо людські страждання рівні в плані гідності, їхнє історичне й політичне значення є різним. Тож, як можна не дивуватися вивертам державної влади, коли, взявшись за визначання нової політики пам'яті, вона обмежується тим, що повторює за 70 років після військового державного перевороту генерала Франко і за 30 років після переходу до демократії нав'язливу тематику «братовбивчої війни», яка, зрештою, зводить існування франкістської диктатури до рівня простого абсурду? Хіба можна під приводом виправлення страждань, що випали на долю людей обох таборів, продовжувати змішувати, як це було в період переходу, дискусію про цінності й урахування болю, які, цілком зрозуміло, є несумірними і заслуговують – однаково – на повагу? Таке змішання має тяжкі наслідки: попри формальне засудження франкістського державного перевороту, проголошене в 2002 р. Конгресом депутатів, а потім і Радою Європи¹,

¹ У березні 2006 р. Європейська парламентська асамблея твердо засудила чис-

урядовий законопроект ще надає франкістському режимові, як бачимо, залишки легітимності. Хіба приховане збереження інституційної наступності не можна прирівняти в даному разі до руйнування етичних і політичних засад демократії, оскільки цим натякають, що межею демократії є, зрештою, самопроголошена законність колишньої диктатури? Але крім вимог невідкладної справедливості для жертв, які досі не відчувають себе визнаними, крім необхідності компенсації та визнання, яким би така компенсація задовольнялася, ставиться під сумнів сама ідея пам'ятевого консенсусу через конфліктну розробку й обговорення подібного проекту закону про пам'ять. Чи слід на них нарікати? І чи не є вони ознакою того, що демократичний *диссенсус* починає уможливлюватися в Іспанії?

Ми бачимо, що особливості ставлення до болючої минувшини впливають зі співвідношення сил, яке склалося відповідно до наявних цілей і до намірів на майбутнє. Так само значення, якого набуває відродження пам'яті в суспільстві, залишається багатограним і непевним, адже воно залежить від сил, які її захоплюють для використання в різних цілях. Ці «віднайдені пам'яті» в Іспанії, як і в інших країнах, виглядають побудовами, які накреслюють насамперед контури забуття. Хіба це не очевидно? Значить, очевидність фактів мала б спонукати відмовитися від чисто документальної й застиглої концепції пам'яті, яка вочевидь переважає в багатьох інституційних підходах і в практиці громадських організацій. Отже, те, що повертається нині до нас, це, поза сумнівом, не стільки *єдина* пам'ять переможених (яку певною мірою «затемнювали, приховували», а тепер «видають»), скільки нашарування відбитків і слідів, що діють як тимчасове відтворення пережитого. Тому, відходячи від ідеї «повернення історичної пам'яті», підхопленої майже всіма політичними силами, чи не слід подумати про вибух різноманітних пам'ятей у форматі відкритого процесу, а численні процеси повернення пам'яті вписати в розмаїття стосунків з минувиною?

Ось чому роль державної влади не полягає, властиво, в «керуванні» минувиною, хоча так називають іноді створення механізмів, де законодавство може слугувати лише одним із аспектів, які здатні сприяти більш активній позиції громадянського суспільства. Яка влада (якщо вона турбується про збереження демократичної пам'яті) могла б засту-

ленні й серйозні порушення прав людини, скоєні в Іспанії франкістським режимом протягом 1939–1975 рр. В одностайно прийнятій рекомендації Постійна комісія, що діє від імені Асамблеї у проміжку між пленарними засіданнями, запропонувала Раді міністрів Ради Європи виступити з аналогічним засудженням на міжнародному рівні й оголосити 18 липня 2006 р. офіційним днем засудження режиму Франко.

пити рух людей, які прагнуть розгорнути живу пам'ять, прагнуть, щоб ми зрозуміли, як наш борг перед минувиною спонукає нас принаймні оживити його суперечності й гострі кути? Цей борг, говорячи словами Поля Рикера, «не просто тягар, який треба нести; він може стати покладом сенсу за умови, що буде відкрита множинність пам'ятей і розвідані величезні ресурси не виявлених можливих» [Ricœur, 1998]. Хіба демократичне суспільство – не суспільство, яке має достатньо впевненості в собі, щоб передати своїм громадянам роль хранителів завжди відкритого значення конфліктів минушини?

Якщо не зважати на фальшиву альтернативу між мовчанням і пам'ятевим *консенсусом*, то чи не настав уже час – принаймні для Іспанії – прокласти шлях для демократичної конфліктності, яка ґрунтувалася б не на запереченні несхожості та нехтуванні ідентичностями, які, як відомо, неспроможні відновити гідність дієвців історії, а на врахуванні розходжень між пам'ятями? Демократія тільки виграє, якщо відмовиться зводити всіх інших до одного: навчити кожного вільно і мирно висловлювати розбіжності – хіба це не те, що може найкраще убезпечити нас від убивчих циклів помсти?

ЛІТЕРАТУРА

- Aguilar P. (1996), *Memoria y olvido de la guerra civil española*, Alianza, Madrid.
Emilio S., Macias S. (2006), *Les fosses de Franco*, Calmann-Lévy, Paris.
Ricœur P. (1998), «La marque du passé», *Revue de métaphysique et de morale*, n° 1, mars.

Повернення до історіографічних і політичних суперечок про період 1943–1945 рр. в Італії

Ерве Райнер

Інтерпретування фашизму й Другої світової війни продовжує розділяти істориків і політичні групи в Італії. У період 70–80-х рр. XX ст. полеміка торкалася головно характеристики режиму Муссоліні до вступу у війну, зокрема, розмаху консенсусу, якого він домігся серед населення. Ритм цих історіографічних суперечок задавали водночас зміни політичного контексту (стосунки між основними партіями, «свинцеві роки»¹) і публікації, зокрема праці Ренцо Де Феліче.

Так само, як і у Франції чи в Німеччині, ці контроверзи, в яких сходилися різні за типом учасники (історики, керівники інститутів Опору, асоціації родичів жертв, політики, журналісти, судді, митці та інтелектуали), призвели до того, що історіографічні питання, пов'язані з недавньою минувиною, було сильно заполітизовано. У цих дебатах на поверхню виринала «минушина, яка не минула». З початку 90-х рр. предметом цих суперечок став період 1943–1945 рр., тобто фаза від перемир'я до визволення країни, причому так сталося з причини трансформації контексту, а саме розпаду комуністичних режимів у Європі, різкої зміни політичної гри в Італії та входження Італійського суспільного руху (MSI) – Національного альянсу в уряд. Ми поглянемо на ці дебати за допомоги трьох формул (гасел), які утвердилися в боротьбі, спрямованій водночас на легітимне визначення національної історії та на політичну орієнтацію країни: «громадянська війна», «смерть батьківщини» і «криза антифашизму».

¹ «Свинцеві роки» (*im. anni di piombo*), тобто «роки куль» – період політичного та соціального неспокою в Італії (1970–1980-ті рр.), який супроводжували масові заворушення й терористичні акти. – *Прим. наук. ред.*

«ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА»

У період з 1943 по 1945 р. Італія була поділена на три зони з Республікою Салó (Італійська соціальна республіка – RSI)¹ на півночі, окупованим німцями центром країни і південною частиною, якою просувалися англо-американські війська і де знайшла собі притулок королівська сім'я після перемир'я. Ця фаза стала періодом переходу від антифашизму до збройного опору німецьким силам і силам RSI, і цю ситуацію часто називали «громадянською війною» її учасники, зокрема колишні члени Партії дії і представники RSI. Швидка відмова від цієї формули більшості учасників Опору після закінчення конфлікту та заміна її висловом «рух (або боротьба) за національне визволення» привела до того, що тільки колишні фашисти, частина яких знайшла притулок у лавах MSI, вдаватимуться до цього формулювання, зокрема, щоб покласти на комуністів відповідальність за цю «братовбивчу війну».

Республіканська педагогіка, як, наприклад, громадянські ритуали з офіційного вшанування пам'яті та історіографія створюватимуть «гегемонну оповідь», яка матиме здебільшого характер самостійного відпущення гріхів [Focardi, 2005], за якою «дуче» проти волі втягнув країну в альянс з Рейхом, італійські солдати не мали нічого спільного з каральними акціями Вермахту (міф про «хорошого італійця», протиставленого «злому німцю»), а «італійський народ» уже в 1943 р. одностайно виступив проти окупантів та їхніх фашистських союзників. День 25 квітня 1945 р., коли спалахнуло повстання в Мілані, став офіційною датою визволення країни, а з 1946 р. цей день святкують як національне свято.

Інтерпретація цих подій становить одне з головних політичних питань повоєнного періоду. Об'єднувальний речитатив, яким мінімізується національний розбрат, і квазіофіційний пам'ятевий тон, які мають зміцнити зовсім молоду і, як стверджують, зовсім іще слабку Італійську Республіку, утверджуватимуться тим сильніше, що обмежений характер чистки (дефашизація торкнулася десятка тисяч чиновників, а італійських воєнних злочинців не було покарано) і амністія 1946 р., підтримана міністром

¹ Республіка Салó (*im.* Repubblica di Salò), або Італійська соціальна республіка, – маріонеткова фашистська держава на півночі Італії, утворена після вторгнення на Апеннінський півострів союзників і перевороту проти Муссоліні, очоленого маршалом П'єтро Бадольйо. Після цих подій і арешту дуче в італійські справи втрутилася Німеччина, визволивши за допомоги спецоперації Муссоліні та створивши окуповану зону на півночі країни зі столицею в ломбардському містечку Салó, яку формально очолив дуче, але він залишався безсилою маріонеткою в руках німців. – *Прим. наук. ред.*

юстиції і провідником Італійської комуністичної партії (ІКП) Пальміро Тольятті, сприяли саме такому розвитку становища. Формулювання «громадянська війна» буде вилучено з лексики представників асоціацій учасників Опору і державної влади, навіть більше, на нього буде накладено табу – настільки колишні партизани боялися, що вживання цього поняття колись поставить на одну площину обоє табори, мовляв, справа «нацифашистів» була такою самою, як і їхня.

Хоча в період найвищого піднесення Рух опору налічував близько 200 тисяч осіб, протягом кількох десятиріч перемогу над Німеччиною святкуватимуть як результат масового народного руху, применшуючи в такий спосіб роль союзників, стираючи соціальну базу фашизму і характер «громадянської війни», якого набув конфлікт. З цієї ж причини історія Італійської соціальної республіки тривалий час залишатиметься майже монополією неофашистів.

Згадана вище «гегемонна оповідь» далеко не була однозначною і залишалася насамперед точкою конвергенції, здатною забезпечити узгодженість пам'ятевих історій, властивих кожному напрямкові Опору. Вже починаючи з 1947 р. і після розриву між партіями, які утворили «конституційну арку» (вихід комуністів і соціалістів з уряду), цей підхід змушений урахувувати імперативи «холодної війни». Після розколу антифашистського фронту на щорічних церемоніях 25 квітня співіснують дві досить віддалені одна від одної історії: патріотичний дискурс правлячих партій, що прагнуть нейтралізувати незгоду, і вимогливий тон комуністів і частини асоціацій ветеранів Опору, які нарікають на «зраджений Опір».

До 90-х рр. соціалісти, комуністи і християнські демократи сперечаються щодо їхньої ваги в Опорі, сприяючи при цьому збереженню домінуючої інтерпретації, схильної до сакралізації національно-визвольного руху як основоположного міфу Італійської Республіки. Таке оформлення історії почнуть заперечувати з 70-х рр., зокрема історик Ренцо Де Феліче, який намагається ввести фашизм в історію.

Під час навчання в університеті Р. Де Феліче був активістом комуністичної партії, але після придушення радянськими військами угорського повстання він виходить з неї і зближується з соціалістами. Він розроблятиме широке поле біографії Муссоліні й отримає спеціальний дозвіл від президента Республіки Джузеппе Сарагата на доступ до архівів поліції. Перші три томи, видані в 1965–1968 рр., було зустрійо радше добре, навіть і в ІКП; проте четвертий том, випущений у 1974 р., спричинить розкол серед спеціалістів із новітньої історії. Стверджуючи, що режим користувався широкою підтримкою громадськості, він ставив під сумнів

«гегемонну оповідь». Де Феліче, котрий до цього поводився стримано, дедалі частіше братиме участь у історіографічних і політичних суперечках, що точитимуться навколо його праць. У відповідь на протести студентів Римського університету та на згадки його імені в численних дискусіях він погоджується на таку роль і вступає в полеміку.

Його книга-бесіда з американським істориком Майклом А.Ледином, де він протиставляє фашизм як «лівий тоталітаризм» нацизмові як «правому тоталітаризму», пов'язуючи їх при цьому з французькою революцією [De Felice, 1975], викликала активну полеміку, в якій історики, учасники Опору, журналісти й депутати звинувачували його в бажанні реабілітувати фашизм через зведення – в пориві співпереживання – пам'ятника його провідників. Отже, у цих суперечках і через них на поверхню впливає «персонаж Де Феліче» [Gentile, 2003] – той, хто таврує «вulgату учасників Опору» і «комуністичну культурну гегемонію»; той, хто пише статті для рубрик про культуру консервативних газет; персонаж, яким користуються дедалі більше діячів, що не належать до університетських кіл, депутати від MSI, ультракатолицькі активісти, близькі до соціалістів журналісти.

У 1970 р. Де Феліче заснував журнал «Storia contemporanea»¹, а користуючись значними можливостями медій, він розпочинає запеклий наступ на «офіційну історіографію». Така позиція вільного стрільця, що наштотується на цензуру «конформістів», призведе до загострення його виступів і до провокацій. У грудні 1986 р. його інтерв'ю, дане газеті «Corriere della Sera»², викликає полеміку, адже у ньому він звалює до купи схвалення зустрічі національного секретаря Соціалістичної партії Беттино Краксі з секретарем MSI Джанфранко Фіні й означення антифашизму як «державної ідеології», посилається на «необхідність розбудови нової республіки», де було б дозволено відродити фашистську партію, і стверджує, що «італійський фашизм не можна звинувачувати в геноциді і на нього не лягає тінь Голокосту», а це вже можна розглядати як спробу виправдання режиму.

В історіографічному плані увагу привертала деякі з його думок (революційний аспект «фашизму як руху», розмах підтримки режиму в 1929–1938 рр., почасти модернізаційна діяльність фашистської держави), і хоча багато фахівців із новітньої історії не поділяли ці думки, вони змогли скористатися ними, щоб триматися на відстані від апорій того, що тривалий час було «гегемонною оповіддю». Полеміка у вигляді евристичної незгоди справила ефект дозволу, і після цього рине критичний перегляд

¹ «Новітня історія» (ит.). – Прим. наук. ред.

² «Вечірній вісник» (ит.). – Прим. наук. ред.

питань, примножуються напрямки досліджень та історіографічні успіхи, а формулювання «громадянська війна» перестає бути табу.

Історик і колишній учасник Опору Клаудіо Павоне порушує своєрідну заборону і починає вживати з 1986 р. формулювання «громадянська війна» на наукових колоквиумах. Його книга «Громадянська війна» [*Una Guerra civile*], Павоне, 1991], написана на багатому документальному матеріалі (830 сторінок і 3500 приміток), викличе активну реакцію, і хоча деяких учасників Опору така назва бентежить, багато істориків і журналістів вітають кінець табу і підтримують Павоне в його поділі Руху опору на три аналітичні категорії: в період 1943–1945 рр. точилися три війни, а саме вітчизняна війна проти німецьких окупантів, класова війна між робітниками й буржуазією та громадянська війна між фашистами й антифашистами. Така плюралістична інтерпретація, вже сформульована філософом Норберто Боббіо, посідає визначне місце в громадській думці. Визнати, що Італія була театром «громадянської війни», зовсім не вважається поступком неофашистам, які вже кілька десятиліть таврували «громадянську війну» і вимагали «національного примирення», а стає знаком історичної правди й політичної зрілості, немовби історія може нарешті звільнитися від пам'яті.

Поразка п'яти провладних партій унаслідок операції «Чисті руки» також справить свій вплив на ставлення до історії. Всупереч будь-яким очікуванням у 1992–1994 рр. ланцюг скандалів призвів до зникнення урядових партій, створених колись на основі «конституційної арки», і до перегрупування політичних сил [Rayner, 2005]. Зробивши спочатку ставку на ці скандали, багато інтелектуалів опинилися в сум'ятті від результату парламентських виборів березня 1994 р., де перемогу здобула коаліція між новою партією «Forza Italia»¹ (FI), створеною навколо Сильвіо Берлусконі, Лігою Півночі та MSI-Alleanza Nazionale, тобто партіями, чужими, ба навіть і ворожими до «конституційної арки», оскільки в своєму аналізі ситуації вони покладають на «партократію», що вийшла з лав Опору, відповідальність за політичну й духовну кризу. Таке узаконення ревізійністського ставлення до Опору сприймається відтоді як переконливий знак нової ери, в якій спадкоємці фашизму готові входити до уряду.

Подаючи себе яко «постфашиста», лідер MSI-AN Дж.Фіні називає Муссоліні «найбільшим державним діячем ХХ сторіччя», і ця його заява спричинила полеміку, яка значною мірою живилася враженням наявності певного «перегнутої правиці», який викликав острах повороту в бік від основоположних цінностей Італійської Республіки. Водночас сенсаційним

¹ «Вперед, Італіє!» (*im.*). – Прим. наук. ред.

виявився показ на першому державному телевізійному каналі стрічки «Combat Film», змонтованої з кадрів, знятих ув Італії американською армією в 1944 і 1945 рр. (зокрема, зі сценами страти). Телевізійні дебати, які супроводжують демонстрацію фільму, було позначено прагненням ведучого поставити на одну площину жертв обох таборів, тож вони підтримали ревізійнське прагнення, яке знаходить собі потужного супутника в дуже підсолоджених і навіть мелодраматичних телевізійних фільмах, як, наприклад, трисерійний «Молодий Муссоліні», показаний за два місяці до того іншим державним телеканалом, сценаристи якого хизувалися тим, що не заглядали в книжки з історії.

Усе складається в той час так, що раптова біполяризація політичної гри по осі праві/ліві водночас відроджує розшарування по лінії фашизм – антифашизм і комунізм – антикомунізм. Масова демонстрація 25 квітня 1994 р. в Мілані, де 300 тисяч людей співають «Bella ciao»¹, і застереження інтелектуалів проти повернення до спроб фашизувати країну відроджують антифашизм як активний рух. Авторитетні чужоземні газети подають сигнал тривоги щодо небезпеки спрощеного ставлення до участі «неофашистів» в уряді, а політолог П'єро Іньяці говорить про «місце, яке посідає фашизм у його генетичному коді». У багатьох країнах Європейського Союзу керівники (зокрема, президент Франції Франсуа Міттеран і президент Німеччини Роман Герцог) застерігають про «небезпеку для демократії». Соціалістична фракція Європарламенту домагається прийняття застережної резолюції на адресу президента Італійської Республіки і вимагає від С.Берлусконі виступити з «урочистим засудженням» злочинів фашизму. У січні 1995 р. на з'їзді в Фьюджі, де офіційно затверджується перетворення MSI на «Alleanza Nazionale» (AN), Дж.Фіні запевняє, що «антифашизм не має самостійної цінності» і що «з кінцем реального соціалізму та повоєнного періоду виникає також потреба в остаточній історизації антифашизму».

Ось у такому контексті, та ще й в умовах святкування в 1995 р. п'ятдесятиріччя визволення країни, відбувається полеміка, якою супроводжується вихід друком книги інтерв'ю, даних Р. Де Феліче журналістові Паскуале Кейса (заступникові директора газети Берлусконі «Панорама»), під назвою «Червоне й Чорне». Історик говорить про «політико-культурне становище, визначене падінням Берлінського муру», і, натякаючи на скандали, про «нове етико-політичне ослаблення італійської нації» [De Felice, 1995], щоб запропонувати трансальпійську версію тези про щит, яку

¹ «Прощавай, красуне!» (*im.*) – пісня італійського лівого антифашистського Руху опору. – Прим. наук. ред.

обстоював Робер Арон щодо режиму Віші: «Подобається це комусь чи ні, але Муссоліні погодився на плани Гітлера з патріотичних мотивів: це була справжня “жертва”, покладена на вітар захисту батьківщини» [De Felice, 1995].

Наголошуючи на розмахові травм, завданих «громадянською війною», він не забуває зазначити, що тодішні її сили становили лише невеличку меншість італійців (оцінювану, якщо додати ще й тих, хто підтримував бійців, у 10% населення) проти величезної більшості, яка вирішила зайняти очікувальну позицію, тобто тієї «сірої зони», яку склали італійці не-фашисти і не-антифашисти. Останній том біографії Муссоліні «Громадянська війна 1943–1945 рр.» [De Felice, 1997] вийде посмертно і незакінченим, позаяк автор помер у травні 1996 р. Хоча гору взяло бачення цього періоду в термінах громадянської війни як серед істориків, так і в самому суспільстві, залишаються розбіжності в розумінні й тлумаченні його значення.

«СМЕРТЬ БАТЬКІВЩИНИ»

Дві останні праці Р. Де Феліче, присвячені «громадянській війні», торкаються переважно значення дня 8 вересня 1943 р. для національної історії, оскільки цю подію сприймають як «смерть батьківщини», згідно з формулюванням юриста Сальваторе Сатта – викладача фашистської доктрини в 30-ті рр., котрий написав у 1944 р. збірку нотаток, надруковану в 1948 р. під назвою «De profundis»¹. Отже, той день, день офіційного оголошення перемир'я, підписаного урядом Бадольйо, ознаменувався надзвичайним сум'яттям у державних установах: безладне втікання армії, втеча короля й уряду, параліч міністерств. Р. Де Феліче вбачає в цьому «вивітрювання почуття єдності нації, яке перетворило цей день на дату – символ італійського болю. Тут ставиться під сумнів характер цілісності народу» [De Felice, 1995]. Він має намір перервати мовчання, яке так довго оточувало «смерть батьківщини»: «Агресивно гегемонна історіографічна вульгата, вибудована з ідеологічних міркувань (легітимізувати нову демократію через антифашизм), яка, проте, часто використовувалася в політичних цілях (легітимізувати ліві комуністичні сили та демократію), створила фактично низку стереотипів, які заважали нам розплутати цей

¹ «З глибини» (лат.) – алюзія на перший стих 130-го псалма: «Пісня прочан. З глибини я ззиваю до Тебе, о Господи: / Господи, почуй же мій голос! Нехай уші Твої будуть чулі на голос благання мого!» – Прим. наук. ред.

клубок, в якому сплелися нерозв'язані вузли п'ятдесяти останніх років: поразка Італії та криза національної ідентичності» [De Felice, 1995].

Під впливом «Дивної поразки» Марка Блока та свого колишнього викладача Розаріо Ромео (який назвав Італію «країна, що не відбулася») Де Феліче описує поразку Італії як «найдраматичніший епізод сучасної Італії» [De Felice, 1997], беручи на віру розповіді сучасників – від Бенедетто Кроче («Finis Italiae»¹) до Муссоліні, який говорив про «найбільшу матеріальну й духовну катастрофу за тридцять століть нашої історії». Ця теза про непоправний розвал нації протистоїть думці учасників Опору й істориків, які прирівнюють Опір до «другого Відродження», до патріотичного піднесення, яке згуртувало націю і довершило єдність Італії. На думку Де Феліче, громадянська війна, яка розпочалася після 8 вересня, прирєкла Італійську Республіку, знищивши чуття батьківщини.

Ця позиція близька до думок, які починаючи з 1992 р. висловлював історик Ернесто Галлі делла Лоджия і систематизував у есеї «La morta della patria»², що стало нагодою для нової полеміки. Автор передовиць газети «Corriere della Sera», співдиректор журналу «Liberal», Галлі делла Лоджия розбирає етіологію «етико-політичної слабкості італійців» [Galli della Loggia, 1996] і відкриває цю «справжню й надзвичайно глибоку духовну кризу» 8 вересня 1943 р., внаслідок якої «Італія перестала бути нацією».

Р. Де Феліче і Е.Галлі ставлять однаковий діагноз, а саме про болюче й невідступне відчуття смерті батьківщини, і їх переслідує нав'язлива думка про кволість національної ідеї, а отже, італійської ідентичності. З 1998 р. Е.Галлі делла Лоджия редагує серію «Національна ідентичність» у видавництві «Іль Муліно». Їхній глибоко песимістичний дискурс живиться соціальним органіцизмом («генетичний код», «антитіла», «симптоми», «розпад», «розклад») з метою залатати «національну тканину»: «Щось глибинне діє на ДНК народу, спотворює його автобіографію, трансформує його генетичний спадок. Це була смерть батьківщини» [De Felice, 1995]. Прикриваючись розвінчанням міфів, спільно шкодуючи про відсутність еквівалента де Голля, Де Феліче і Галлі делла Лоджия намагаються повернути певну легітимність патріотизмові. Цікавлячись означенням минувшини, щоб зорієнтувати політику країни, вони обстоюють ідею нової Республіки, конституція якої розірвала б «пуповину», що зв'язує її з Опором. У статті в газеті «Corriere della Sera» за 9 березня 1996 р., спрямованій проти

¹ «Кінець Італії!» (*лат.*) – алюзія на фразу «Finis Poloniae!» («Кінець Польщі!»), яку, за легендою, вирік Тадеуш Костюшко 1794 р. після поранення, поразки і полону в битві під Мацеєвицями. – *Прим. наук. ред.*

² «Смерть батьківщини» (*ит.*). – *Прим. наук. ред.*

Павоне, Галлі делла Лоджия стверджував, що «майже всі сили Опору були ідеологічно й політично налаштовані проти національної італійської держави», підміняючи, отожд, вододіл «фашизм – антифашизм» поділом «демократія – тоталітаризм», аби вирізнити хороших (національних, антикомуністичних) від поганих учасників Опору.

Різкі випадки, образи й анафеми загострюють конфлікт. Де Феліче і Галлі делла Лоджия лихословлять про «офіційних істориків» або «заявлену вульгату, навіяну лівими». Історик Нікола Транфалья вбачає в Де Феліче «провідника ревізіоністів», сповненого «лютим антикомунізмом колишнього комуніста» [Tranfaglia, 1996]. Джан Енріко Русконі називає «Червоне й Чорне» «помилкою, яка зумовила регрес у історіографічному процесі». Паоло Помбені відмовляється вважати «історичним дослідженням» есей Галлі делла Лоджия і називає його «політичним памфлетом». Під цим кутом зору класифікаційні суперечки, в яких беруть участь історики (чи слід уважати перший фашизм лівим? тоталітарним чи авторитарним режимом?), постають яко проблематика, занесена зі світу політики [Dobry, 2003]. Так, відкидаючи будь-яку можливу спорідненість між фашизмом і нацизмом, Де Феліче намагається есенціалізувати свої категорії і, вочевидь, вдається до маніпуляцій з ідеологічними цілями, оскільки апологетичне бачення надає «інтелектуальну базу для відновлювального політичного проекту» [Traverso, 2005].

Іншою ознакою впливу політичних питань на історіографічні суперечки є те, що ганителі й захисники тези про «смерть батьківщини» переживують тему «італійської аномалії» – найбільш плідну тему публічних дискусій в Італії, подаючи Італію яко ненормальну демократію, суспільство, що живе в стані перманентної кризи, без держави й національної свідомості, навіть без нації. Це панівне кредо слугує політичною зброєю від часів *Відродження*, адже інтелектуали й політики всіх течій перетворюють викриття «італійських» пороків на політичний аргумент у науковій подобі. Так, певна мовчазна згода зв'язує між собою різних учасників цієї незлагоди, які згоджуються з тематикою аномалії і розходяться тільки в питанні з'ясування «історичного коріння італійської кризи». На думку Транфальї, «делегітимація ідеї батьківщини спровокована фашизмом, а не Республікою» [Tranfaglia, 1996], Джорджіо Рокат стверджує, що у вересні 1943 р. померла тільки імперіалістична, фашистська і монархістська батьківщина [Rochat, 2000]. Свідченням плідності цього наукового топосу є розмова Де Феліче з Боббіо, надрукована в журналі «Reset» у 1995 р. під назвою «Розділена пам'ять, яка робить нас ненормальними».

У політичному контексті, позначеному сепаратистськими закликами

Ліги Півночі, полеміка про «смерть батьківщини» триватиме впродовж кількох років. У березні 2001 р., скориставшись візитом до Кефалонії в Греції, де після укладення перемир'я з антигітлерівською коаліцією італійську дивізію знищили німецькі війська, президент Республіки Карло Азельйо Чампі, котрий служив офіцером запасу у вересні 1943 р., заявив: «Я ніколи не міг зрозуміти, що хочуть сказати теоретики “смерті батьківщини”, які вбачають у 8 вересня дату цієї доконечної жалоби. Як послухати їх, то Батьківщина, ідея Вітчизни, яку тоді зім'яли, ніколи б не ожила. То хто ж ми такі сьогодні: італійці, громадяни без Батьківщини?». На це запитання Е.Галлі делла Лоджия, автор есею у формі звинувачення проти Партії дії, членом якої був президент Чампі, відповідає в передовиці «Corriere della Sera»: «Виявилось, що протягом п'ятдесяти років Італія була демократією без нації, саме без “батьківщини”. Країною, в якій батьківщина померла. Ви так не гадаєте, пане президенте?». З'явившись у період кризи, яку викликали один за одним численні скандали, ця італійська версія Historikerstreit¹, де кожний учасник стає захисником певної справи і звинувачує іншу сторону в змішанні історії й політики, похитнула історію й пам'ять Опору настільки, що багато хто побачив у цьому «кризу антифашизму».

«КРИЗА АНТИФАШИЗМУ»

Перемога коаліції лівоцентристів Олів'є на парламентських виборах у квітні 1996 р. не загасила ці сварки. Адже на кону стоїть питання влади, і політики намагаються наділити «Другу Республіку», контури якої залишаються нечіткими, новою історією. Вступаючи на посаду, голова Палати депутатів Лучіано Віоланте (ліві демократи) висловив жаль, що Республіка і визвольна боротьба «ще не стали частиною колективної пам'яті республіканської Італії», а далі шокував асоціації учасників Опору закликом зрозуміти «мотиви хлопців з Салó». Водночас газети й журнали започатковували широкі рекламні кампанії навколо спеціальних чисел, присвячених промова́м або життю дуче. Так, наприклад, 6 червня 1996 р. лівоцентристська газета «Espresso» надрукувала на першій сторінці таке: «Ось як виступав Муссоліні: промови Дуче на відеокасетах. Надзвичайне досьє».

Починаючи з 80-х рр., супротивники Де Феліче скаржилися, що його висловлювання користуються винятковою підтримкою медій [Santomassimo, 2000]. Наприклад, вислів «антифашистська вульгата»

¹ Історичної суперечки (нім.) – Прим. пер.

зробив фурор у пресі після виходу друком «Червоного і Чорного». Щоправда підхід, запропонований біографом Муссоліні, добре узгоджувався зі спрощувальним підходом журналістів і з такою історією, яка знімала провину з провідних консервативних фігур, поширеною в італійському журналізмі, як-от у Лео Лонганезі, директора газети «Il Borghese», й Індро Монтанеллі, директора газети «Il Giornale», який завжди заперечував використання італійською армією газів під час ефіопської кампанії. Крім того, йдеться про історію, яка ігнорує суспільні науки, про мелодраматичну історичну оповідь, відформатовану для «широкого загалу» і дуже близьку до найбільш традиційної політичної історії.

Прагнучи підтримувати «колективну пам'ять», якій загрожує ця пронизана підозрами версія, історики, ветерани Опору, політики й журналісти підкреслюють відсутність національного музею Опору. У 1996 р. виправдання Римським судом колишнього капітана СС Ериха Прибке, який командував розправою в Ардеатинському кар'єрі (там були розстріляні 334 римських заручники після нападу на німецькі війська в 1944 р.), викликало хвилю обурення. У праці про італійські місця пам'яті, виданій під керівництвом Маріо Ісенгі, один з істориків пише, що «італійська політична культура не змогла або не хотіла побудувати “основоположний міф” для Республіки на основі пам'яті Опору» [Ballone, 1997]. Маріо Ісенгі запитує в істориків, які заперечують «звершення Руху опору»: «Можливо, в Італії не було Опору?» [Isnenghi, 2000]. Джорджіо Рокат робить гіркий висновок: «Упродовж останніх десяти років ми були свідками поновлення політичних дебатів про або, краще сказати, проти Опору» [Rochat, 2000]. Цей контекст, що сприймався як ворожий, набуває мобілізаційного характеру, тож Національний інститут історії національного визволення, який об'єднує близько шістдесяті місцевих інститутів, пропонує провести колоквиум з питань фашизму і антифашизму, у 1997 р. з'являється Асоціація за історію та пам'ять Республіки, множить кількість «анти-ревізійністських» петицій від учених.

Перемога правоцентристів на парламентських виборах у травні 2001 р. і повернення С.Берлусконі на посаду голови уряду активізують боротьбу в питаннях тлумачення фашизму і антифашизму. Заява голови уряду, в якій знову лунає виправдальна риторика про добру диктатуру («Муссоліні ніколи нікого не вбивав, він лише відправляв своїх супротивників на відпочинок ближче до кордону»), і його відсутність на церемоніях 25 квітня сприймаю як ревізійністський наступ, бо, мало того, двоє його близьких радників вимагали скасування національного свята 25 квітня, викликавши протести Фондації корпусу добровольців свободи – політичного органу

угруповань прихильників збереження пам'яті про Опір. Панівні позиції Берлусконі в медіях, певна річ, сприяли поширенню поглядів, ворожих антифашизму, оскільки його видавництва (зокрема і те, де було видано праці Де Феліче), його газети («Il Giornale», «Panorama») і його телевізійні канали надають трибуну «ревізіоністам».

Зацікавлені у викоріненні антифашистської культури, яка колись домінувала, депутати від берлусконівської більшості підживлюють цей круговий ревізіонізм. Восени 2001 р. в багатьох комунах, де при владі опинилися правоцентристи, почалися перейменування вулиць і державних установ, у ході яких імена учасників Опору чи видатних представників лівих сил змінювали на імена фашистських ватажків або інтелектуалів і навіть звертали до імені «державного діяча» Муссоліні, що спричинило нову сварку, яка продовжила сутички з приводу шкільних підручників: регіональна рада Лацію, очолювана Франческо Стораче (Alleanza Nazionale) створила експертну комісію зі шкільних підручників під тим приводом, що вони нібито подають історію, сфальсифіковану під комуністичним впливом. Інші суперечки, пов'язані з проектом закону про надання статусу військовиків міліціантам Італійської соціальної республіки або про вшанування пам'яті італійців, що загинули в боях із партизанами Тито, в Істрії надають цій «невгамовній минувшині» ще більшої актуальності. У 2003 р. голова Сенату Марчелло Пера (Forza Italia), провідник неоконсервативного напрямку в Італії, називає антифашизм «паралітичним міфом», «Птолемеєвою вульгатою, замішаною на опорі». Перед лицем такої кампанії, яку розглядають як спробу делегітимізації, окремі історики висловлюють побоювання щодо незгасимості пам'яті про Опір і говорять про «кризу антифашизму» [Luttazzo, 2004].

Ця полеміка, яка водночас живиться політичним контекстом і створює його, мала наслідком відродження публічного дискурсу про націю. Якщо в 90-ті рр. домінівним був дискурс «смерті батьківщини», то цей «час ієреміад і некрологів італійської нації» [Gentile, 2006], здається, вже в минулому, а тенденція змінилася на зворотну з чітким підсиленням культу патріотизму. Прагнучи запобігти «смерті батьківщини», президент Чампі примножив кількість виявів шани вітчизні й Конституції.

Історіографічні сварки стосовно періоду 1943–1945 рр. залишаються сварками політичними. Їхній предмет навряд чи вистигне – настільки політична конфігурація спонукає її дієвців постійно переписувати нещодавню національну історію. Біполяризація і загострення політичного протистояння з легітимациєю правого полюсу, до якого входять постфашисти, вплив С.Берлусконі в стратегічних секторах і палке повернення

антифашистської риторики сприяють тому, що вчорашня минувшина продовжує надихати публічну дискусію. У цих конфліктах навколо питань національної ідентичності «громадянська війна» 1943–1945 рр. – «друге Відродження» для одних, «смерть батьківщини» для інших – слугує вузловим моментом. Такий вплив політичних цілей на історіографічні дебати є гарним індикатором несаможестивності новітньої історії і суспільних наук у цілому, несаможестивності, яка спонукає до наголошення на «італійській аномальності». Попри запеклі сутички між ними, різні сторони цього процесу полемізування поділяють і використовують віру в аномальність італійського досвіду (називаючи її «слабкістю нації-держави»), тобто глибоко песимістичну версію самоприниження, близьку до самовиконуваного пророцтва.

ЛІТЕРАТУРА

- Ballone A. «La Resistenza», in Isnenghi M. (dir.) (1997), *I luoghi della memoria. Structure et deventi dell'Italia unita*, Laterza, Rome-Bari.
- De Felice R. (1975), *Intervista sul fascismo*, Laterza, Bari.
- De Felice R. (1995), *Rosso e nero*, Baldini & Casoldi, Milan.
- De Felice R. (1997), *Mussolini l'alleato, la Guerra civile 1943–1945*, Einaudi, Turin.
- Dobry M. «La thèse immunitaire face aux fascismes. Pour une critique de la logique classificatoire», in Dobry M. (dir.) (2003), *Le Mythe de l'allergie française au fascisme*, Albin Michel, Paris.
- Focardi P. (2005), *La guerra della memoria, la Resistenza nel dibattito politico italiano dal 1945 a oggi*, Laterza, Rome-Bari.
- Galli della Loggia E. (1996), *La morte della patria. La crisi dell'idea di nazione tra Resistenza, antifascismo e Repubblica*, Laterza, Rome-Bari.
- Gentile E. (2003), *Renzo de Felice, lo storico et il personaggio*, Laterza, Rome-Bari.
- Gentile E. (2006), *La grande Italia. Il mito della nazione nel XX secolo*, Laterza, Rome-Bari.
- Isnenghi M., «La polemica sull'8 settembre e le origine della Repubblica», in Collocci E. (dir.) (2000), *Fascismo e antifascismo. Rimozione, revisioni, negazioni*, Laterza, Rome-Bari.
- Luttazzo S. (2004), *La crisi dell'antifascismo*, Einaudi, Turin.
- Pavone C. (1991), *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nelle Resistenza*, Bollati Boringhieri, Turin.
- Rayner H. (2005), *Les scandales politiques, l'opération «Mains propres» en Italie*, Michel Houdiard Editeur, Paris.

- Rochat G. «La Resostenza», in Collotti E. (dir.) (2000), *Fascismo e antifascismo. Rimozione, revisioni, negazioni*, Laterza, Rome-Bari.
- Santomassimo G., «Il ruolo di Renzo De Felice», in Collotti E. (dir.) (2000), *Fascismo e antifascismo. Rimozione, revisioni, negazioni*, Laterza, Rome-Bari.
- Tranfaglia N. (1996), *Un passato scomodo. Fascismo e postfascismo*, Laterza, Rome-Bari.
- Traverso E. (2005), *Le Passé, modes d'emploi, histoire, mémoire, politique*, La Fabrique, Paris.

II

Пам'ятеві цикли.

Німеччина:

від ворожнечі до партнерства,

від партнерства до ворожнечі

На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну

Корин Дефранс та Ульрих Пфайль

Навесні 2001 р. газета «Монд діпломатік» надрукувала дискусію між журналісткою з Рамали Елізою Морена і віце-президентом нью-йоркського Центру моніторингу впливу миру (СМІР) Йогананом Манором. У виданій у жовтні 2003 р. доповіді [Manor, 2003] Манор дорікав палестинській владі за те, що шкільні підручники, які виходять з 1998 р., насаджують ненависть до Ізраїлю й у такий спосіб приносять у жертву нове покоління. Ці праці звинувачували в посиленні фанатизму палестинців. На це Морена відповідала, що не шкільні підручники, а репресивна політика ізраїльського уряду поглиблює прірву між ізраїльтянами й палестинцями, і нагадала про дискусії між ізраїльськими й палестинськими викладачами, концепції яких у питаннях шкільних підручників можуть бути реалізовані на практиці тільки після нормалізації політичної ситуації. Вона наводить слова одного з учасників цих зустрічей: «Навіть після того, як політики укладуть мир, потрібні будуть ще роки для того, аби перевиховати людей і щоб формування суспільних відносин дозволило погодитися з існуванням іншого та терпіти його» [Morena, 2001; Manor, 2001].

Нині дискусії про шкільні підручники між колишніми ворожими націями можуть значною мірою використати досвід, накопичений французькими й німецькими істориками та педагогами після Другої світової війни. Так, вони взяли за справу очищення шкільних підручників від стереотипів та образів ворога, якими ті були переповнені, щоб сприяти знезараженню стосунків між цими двома, сказати б, «споконвічними ворогами». Відтепер усі суспільні арбітри згодні в тому, що примирливий підхід до тяжкої минувшини вимагає докорінних змін у сприйнятті того, хто раніше вважався ворогом, як на індивідуальному та суспільному рівнях, так і на рівні політичному. Потрібно було відновити принципи

гуманності в постфашистському суспільстві, позначеному стигматами насилля, спричиненого нацистським божевіллям. Потрібно було ввести нові способи формування суспільних відносин, які дозволяли б розрядити потенціал агресивності між двома суспільствами. Слід було впровадити методи, які забезпечували б блокування агресії та відмову від насилля, щоб прийти до терпимості й прагнення компромісу, чого вимагала ЮНЕСКО в своєму статуті від 16 листопада 1945 р.: «Оскільки війни народжуються в розумі людей, у свідомість людей потрібно вкорінювати ідею захисту миру». Спеціалісти-полемологи¹ вважають, що не можна абстрагуватися від історичних травм, а зіткнення з минувиною є неминучим: «Ментальна пацифікація [Entfeidung] починається, коли почуття співпереживання і глибокої близькості між людьми бере гору над образом ворога» [Müller-Fahrenholz, 2000]. В ідеалі потрібно встановити зв'язок між позитивними й негативними тлами минувины, аби минувины не стала «минувиною, яка не минає» (Анрі Руссо). Мета цієї статті полягає в тому, щоб показати, як французькі й німецькі історики змогли в повоєнний період розпочати діалог і запровадити регулярні зустрічі, щоб розробляти методику, яка дає змогу позбавити коренів думку, яка ототожнювала сусіда з ворогом.

«ДУХ ШПЕЄРА»

Під час окупації союзниками Німеччини органи французького військового правління шукали контактів з німецькими істориками, які обстоювали ідею «Abendland»², тобто Європи яко спадкоємиці християнського Заходу. Французькі й німецькі історики прагнули в повоєнний період до понад-національного зображення Історії, яке могло б, попри всю злобу з тієї чи тієї сторони, дати новий імпульс пошукові шляхів подолання антагонізму та підготовки зближення й співпраці. Зустрічі в місті Шпеер, започатковані Раймондом Шмітленом, начальником управління народної освіти при військовому уряді в Баден-Бадені, стали символом цього бажання до взаєморозуміння. Ці зустрічі відбувалися протягом 1948–1950 рр. в атмосфері злету європейського ентузіазму і мали метою подолати прояви національного антагонізму та повернути західнонімецьких істориків

¹ Полемологія – наука про війну яко суспільне явище. – *Прим. наук. ред.*

² *Нім.* Захід, країни Заходу (дослівно – «вечірні країни») – історико-культурне поняття, відоме з XVI ст., що використовувалося на позначення середньовічної католицької (або християнської взагалі) Європи на противагу поняттю «Morgenland» (дослівно – «вранішні країни»), котре позначало «Схід», або «Орієнт». – *Прим. наук. ред.*

у лоно міжнародного цеху істориків. Ця «інституція приватного типу або принаймні така, що не повинна була мати офіційного вигляду», ставила собі завданням активний розгляд національної історіографії та шкільних підручників¹, щоб аналізувати різні «історичні картини», звир'яти їх і тим самим започаткувати багатобічний процес перевиховання та зближення між колишніми ворогами на рівні громадянського суспільства. Ще й нині, як поглянути на останні висновки історичної полемології, такі зустрічі вважаються адекватним способом ослаблення конфліктів, оскільки «тільки вільні дискусії істориків і ще більшою мірою, зрозуміло, їх виклад через відповідні шкільні посібники – це практика й педагогіка, зорієнтовані на мир, а це слід уважати прогресом» [Ropers, 2000].

Серед учасників з німецького боку слід назвати істориків, які невдовзі долучилися до створення Паризького німецького історичного інституту, як-от Пауль Егон Гюбінгер, Євген Евір і Герд Теленбах. Вони втілюють «дух Шпеера», тобто «той міжнародний дух і франко-німецьке порозуміння на ґрунті наукової спільноти» [Erbe, 1950]. Інституціоналізовані структури діалогу, як-от шпеєрські зустрічі, дали змогу, з одного боку, переконфігурувати наукові системи в європейському контексті; а з другого боку, завдяки координації «abendländisch»² історіографічного процесу вони сприяли заснуванню нового спільного простору [Defrance, 1994].

У центрі перших розмов було Середньовіччя відповідно до побажань німецької сторони з огляду на її труднощі в повоєнний період з розумінням пережитої нею новітньої історії, що змусило також керівників системи освіти деяких німецьких земель відмовитися від долучення новітньої історії до програм з історії. 17-20 жовтня 1949 р. понад 50 французьких, бельгійських, швейцарських і німецьких істориків зібралися на третю міжнародну зустріч у Шпеєрі для «продовження діалогу про узгодження історії Заходу (Abendland)»³. Німецький журнал «Geschichte in Wissenschaft und Unterricht»⁴ писав тоді про те, як німецькі історики відновили контакти зі своїми чужоземними колегами через розгляд навчального матеріалу [Schüddekopf, 1966]. Оскільки в минулому розбіжності в тлумаченні позначалися на уяві кожного про сусіда, то ці зустрічі повинні були тепер відкрити шлях до спільного майбутнього, тож їхня наукова цінність відходила на другий план, як про це свідчить один із учасників: «Для всіх

¹ Див. Резолюції. Текст, переданий Ролану Госелену професором Фрицем Керном 26 серпня 1948 р.; приватний архів П'єра Рише (Париж).

² Західного (нім.) – див. примітку вище. – Прим. наук. ред.

³ «III. Internationaler Historikerkongress vom 17. – 20.10.1949», *GWU* 1 (1950) 1.

⁴ «Історія в науці та освіті» (нім.). – Прим. наук. ред.

учасників найбільшим враженням було відчуття, що вони яко люди доброї волі зробили важливий крок до порозуміння і злагоди між народами, а не досягли того чи іншого нового історіографічного знання»¹.

Заснування у Майнці Інституту європейської історії відповідно до ухвали шпеерських зустрічей стало також результатом французької ініціативи, згідно з якою національному (протестантському) розумінню історії, яке пропагував професор із Фрибура Гергард Ритер і «Verband der Historiker Deutschlands»², слід було протиставити центр, зорієнтований на Європу (в його термінології, «abendländisch») [Schidt, 1999]. Інститут мав стати союзницьким інструментом, який дозволив би прив'язати німецьку історіографію до Заходу, і, якщо дивитися на діяльність цього закладу з позицій сьогодення, він цієї мети досяг. На початку 50-х рр. Інститут намагався, однак, звільнитися від репутації французького закладу, аби утвердитися в німецькому науковому середовищі. Проте він залишався місцем франко-німецького діалогу, в якому тоді брав участь і Гергард Ритер. У січні 1953 р. він писав боннському історикові Максу Браубаху: «Європейський інститут [правив за] місце для дискусій, які я вів восени з П'єром Ренувеном – Париж – і Жаком Дрозом, і які привели до відомих угод щодо спірних моментів франко-німецької історії. Праці Інституту були нам дуже корисними в цій роботі»³.

ДИСКУСІЇ ПРО ШКІЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ

Шпеерські дискусії підсумовували також і бажання французьких і німецьких істориків «знову зав'язати нитку діалогу крізь кордони» [Riemenschneider, 1991], що вилилося у франко-німецькі дискусії про шкільні підручники. Після першої зустрічі в 1949 р. президента Французької асоціації викладачів історії й географії професора Едуара Брюле з Георгом Екертом, майбутнім директором Міжнародного інституту шкільних підручників, створеного в 1951 р. в Брауншвейгу, було вирішено поновити франко-німецькі зустрічі, присвячені шкільним підручникам з історії, які було започатковано в період між двома війнами, але одразу й припинено.

Насправді, делегації французьких і німецьких істориків зустрілися в 1935 р. в Парижі, щоб спільно виробити «рекомендації» з викладан-

¹ «III. Internationaler Historikerkongress vom 17. – 20.10.1949», *GWU* 1 (1950) 1.

² Товариство німецьких істориків (нім.). – *Прим. наук. ред.*

³ Gerhard Ritter à Max Braubach, 15 janvier 1953; UA Bonn, NL Max Braubach, vol. 189 (2).

ня історії, в яких містилося 39 тез і кінцеве комюніке, що стосувалося періоду історії з XVII по XX ст. Зрозуміло, що всі труднощі тоді не було подолано, і залишилося багато розбіжностей у тлумаченні таких особливо вразливих моментів, як Версальський договір і питання відповідальності Німеччини за розв'язання Першої світової війни [Kriegsschuldfrage]. Окреслення головних проблем і спроби зробити так, щоб суперечні тлумачення можна було подавати в шкільних підручниках кожної з країн, стали тоді значним кроком уперед для наукової співпраці [Riemenschneider, 1991], але час, коли ці рекомендації було ухвалено (1935 р.), вказує, що вони були приречені на невдачу.

Ці вказівки 1935 р. послужили основною для нових дискусій між істориками обох країн, які на двох зустрічах – у Сорбонні й у майнцькому інституті європейської історії – підхопили й доповнили тези міжвоєнного періоду, що дало змогу сформулювати в 1951 р. «франко-німецькі рекомендації» для шкільних підручників. Ці дії значно випереджали процес порозуміння і співпраці, про який говорили на найвищому політичному рівні: адже тільки в 1954 р. Париж і Бонн уклали угоду про культурну співпрацю. Цим пояснюється коментар Брюле в газеті «Монд», зроблений після підписання угоди, в якому зазначалося, що французькі й німецькі викладачі історії вже зустрічаються щороку, починаючи з 1950 р., щоб разом обговорювати шкільні підручники: «Французькі й німецькі історики не чекали угоди 1954 р., щоб спільно дошукуватися історичної правди та спробувати відкинути будь-які пристрасні оцінки»¹.

Протягом подальших років обидві сторони продовжували зустрічі й дискусії, зокрема на Конгресі в Бамбергу влітку 1956 р., метою якого було забезпечити максимальне висвітлення аспектів, які підкреслюють зв'язки, замість зосередження на національних перспективах. Генеральний консул Франції в Мюнхені високо оцінив такий підхід: «Ці зустрічі доводять принаймні, що інтелектуали як з німецького боку, так і з боку союзників намагаються уніфікувати викладання історії і уникати в подальшому в цій науці всього того, що здатне продовжувати сварки, які, слід було б сподіватися, вже відійшли в минуле»².

На практиці під час цих зустрічей проблематичні питання, як-от питання «нації», були долучені до наукової історії, щоб позбавити їх націоналістичного звучання, наданого їм у XIX ст.: «Жодним чином цей

¹ «Les rencontres de professeurs français et allemands», *Le Monde*, 9.11.1954.

² Лист Робера де Нерсія, генерального консула Франції в Мюнхені, Крістіану де Маржері, повноважному послу, повіреному в справах Франції у ФРН, 6 серпня 1956 р.: МАЕ/Nantes, Bonn/Ambassade, 171.

термін («natio») не має зв'язку з сучасним словом “нація”, так само, як його конкретний зміст не готує чи не оголошує появи сучасних націй». У дусі часу концепція «Abendland» використовувалася в її транснаціональному значенні:

Династія Каролінгів створила на просторі Заходу цивілізаційну одиницю. Вона дедалі більше у різних своїх аспектах відрізнялася від цивілізації Східної Римської імперії. Її стійкі елементи успадкували країни, що вийшли з імперії Каролінгів. Карл Великий був ні французом, ні німцем, а франком австрійського походження. Продовжуючи справу своїх попередників, він створив на території, розташованих між Луарою й Рейном, імперію Каролінгів. Карл об'єднав у своєму королівстві території й народи різних культур, різних суспільних і економічних структур¹.

Аналогічно тому, як ані Франція, ані Німеччина не могли висувати ексклюзивних претензій на минуле імперії Каролінгів, германську Священну Римську імперію звільнили цими рекомендаціями від будь-яких націоналістичних претензій. Імперія не могла ототожнюватися з Німеччиною, а об'єднувала в собі декілька «regna»² і була також спадкоємицею лотарингських традицій. Кінцеві міркування про франко-німецькі стосунки в Середні віки підкреслювали зв'язки:

Франція й Німеччина належали тоді до великої цивілізаційної сукупності. Їх сполучали потужні обмінні потоки, в яких були зацікавлені широкі верстви суспільства, з одного боку, у філософській, літературній й мистецькій сферах, а з другого – в економічній сфері завдяки, зокрема, великим релігійним орденам, школам і університетам, паломництву, подорожам купців. Розмаїття національних мов іще не перешкоджає цій цивілізаційній спільноті [...]. Ми бажаємо, отже, щоб історики обох країн виявили цікавість до цих складних питань, які могли б привести до нових франко-німецьких зустрічей під тим кутом зору, який ми пропонуємо.

Шпеєрські зустрічі та франко-німецькі дискусії про шкільні підручники є проявом ранніх зусиль громадянського суспільства, спрямованих на те, щоб закласти нові суспільні й емоційні підвалини для відносин між цими країнами після жахів війни. Ставлячи питання про відмінності й спільні моменти в минувшині, щоб з'ясувати проблему «національного

¹ «Die deutsch-französische Beziehungen im Mittelalter. Ergebnisse der deutsch-französischen Historikertagung, Bamberg, 19.-22.7.1956», *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA/AA)*, B90-600, vol. 204.

² Королівств (лат.). – Прим. наук. ред.

характеру», учасники цих зустрічей після 1945 р. впевнилися, що чужина є не усталеною даністю або характеристикою осіб і предметів, а мінливою формою відносин з іншим: «У своєму прагненні знайти шлях до консенсусного тлумачення минувшини» ці зустрічі повинні були «вести не до якогось єдиного тлумачення, а до сумісних варіантів спільної історії» [Conrad et Conrad, 2002].

До 1967 р. французькі й німецькі історики та викладачі середньої школи продовжували регулярно зустрічатися на колоквиумах з окремих історичних питань, а результати їхніх зустрічей публікувалися в обох країнах [Riemerschneider, 1981; D'Hoop, 1980]. Після запровадження глибоких змін у шкільні програми в обох країнах у 70-ті рр. та розробки шкільних підручників нового типу потрібно було поновити двосторонні зустрічі. У підручниках з'явилися нові прогалини, які пояснювалися не упередженістю їхніх авторів, а обмеженнями самих програм. На відміну від перших зустрічей, ініціатори запросили на них також і географів, з огляду на особливості французької освітньої системи, де обидві дисципліни викладаються разом. Проте ці зміни дозволили також надати новий імпульс обмінові думками. Якщо в минулому учасники переважно обговорювали франко-німецькі стосунки, то нові рекомендації наголошували головню на порівняльних аспектах. Було визнано за потрібне краще інформувати французьких і німецьких учнів про історичні й географічні зміни в іншій країні.

Нарешті, метою цих зустрічей не було «домовитися» про спільну версію подій і речей: взаєморозуміння не обов'язково повинне вести до консенсусу, а може також полягати й у констатуванні розбіжностей. Для учасників ця фаза видавалася важливою й конструктивною, тому що вона мала полегшити й пришвидшити домовленість, щоб перейти до такої практики викладання, яку вже тепер багато років називають «підходом з кількох кутів зору». Результати цих зустрічей дали змогу Німеччині розпочати дискусії з Польщею вже в 1972 р.

ФРАНКО-НІМЕЦЬКИЙ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ

Спільний підручник з історії, офіційно презентований у Пероні в травні, а потім у Саарбрюкені в липні 2006 р. і запроваджений у випускних класах з 2006/07 навчального року, становить певною мірою результат зустрічей істориків і викладачів історії/географії, які відбувалися після закінчення Другої світової війни. Він містить також і принципову новачію, оскільки вперше в історії обидві країни спільно розробляють однаковий підручник

(у французькій і німецькій версіях), що вимагає, окрім наукової співпраці, узгодження традиційно різних педагогічних знарядь і методів [Claret, 2006]. І цей експеримент було проведено у дисципліні, яка в минулому була найактивніше вживаною jako інструмент для вироблення національних стереотипів і легітимації національної чи навіть націоналістичної політики [Jeismann, 1997; Möller, Morizet, 1996]. Підручник став кульмінаційним моментом у цій співпраці, але не слід забувати, що ідею такої ініціативи було запропоновано понад сімдесят п'ять років тому, у період, коли Німеччина, Франція й Європа знову прямували до краю безодні.

Медієвіст з Боннського університету Фриц Керн відчував, що на європейську культурну спільноту та навіть і на «християнський Захід» насувається серйозна загроза економічної й фінансової кризи, нового спалаху націоналізму і міжнародної напруженості, що покладе край короткому «локарнському просвітку»¹ у франко-німецьких стосунках. Тому він хотів встановити контакт із французькими колегами, щоб спробувати змінити перебіг подій. За підтримки посольства Німеччини в Парижі він зв'язався з французьким католицьким інтелектуалом і письменником Жаном де Панжем [du Réau, 1993]. У 1931 р. він поділився з ним своїм бажанням налагодити двосторонню співпрацю в галузі історичних наук, щоб зміцнити європейську злагоду. Керн і Панж замислили тоді проект спільного підручника з франко-німецьких стосунків («Handbuch der deutsch-französischen Beziehungen»). Окрім істориків, свій внесок у створення підручника мали зробити німецькі й французькі філологи-романісти й германісти. У липні 1932 р. Керн і Панж презентували свій проект на міжнародній конференції з викладання історії, яка проходила в Гаазі і на яку зібралася значна частина міжнародної спільноти істориків². Вони виклали там свою концепцію підручника з трьох томів: 1. Від епохи франків до Французької революції. 2. Від Французької революції до Першої світової війни. 3. Перша світова війна та її наслідки. Щодо принаймні перших двох томів, обоє історики передбачали, крім відображення політичних подій, присвятити значну частину праці мовним, науковим і літературним питанням, щоб показати взаємний культурний «вплив» між Францією й Німеччиною, зокрема в XIX

¹ Ідеться про Локарнські договори, укладені 1925 р. після міжнародної конференції в швейцарському м. Локарно, які врегульовували територіальні питання в Західній Європі. Після приходу до влади нацистів Німеччина в односторонньому порядку розірвала Локарнські договори та ввела свої війська до Рейнської демілітаризованої зони (1936 р.). – *Прим. наук. ред.*

² *Bulletin trimestriel de la conférence internationale pour l'enseignement de l'Histoire*, 2 (1933).

і ХХ ст. Вони мали на меті таким робом пом'якшити гостроту політичного антагонізму між обома країнами, наголошуючи на інших способах стосунків, які часто затьмарюються через вагу політичної історії, згідно з ранкенівськими й істористськими концепціями, котрі домінували в обох країнах. Підкреслюючи існування та розмаїття двосторонніх наукових і культурних зв'язків, автори підручника сподівалися допомогти зламати образ «споконвічного ворога». Вони прагнули, отже, сприяти кращому порозумінню між французами й німцями і тим самим зберегти мир. Ось чому Фриц Керн назвав свій проект «планом Келога для науки»¹. Кожний розділ підручника мали спільно готувати французькі та німецькі колеги. Там, де виникали розбіжності в тлумаченні, кожен із них повинен був викласти свій погляд. Цей підручник розглядали як основу для подальшої реформи шкільних підручників [Voss, 1993].

У Гаазі історична спільнота позитивно сприйняла проект. Андре Вальз, голова Комітету порозуміння великих міжнародних асоціацій за мир через освіту, який представляв міністра освіти Франції Альбера де Монзі, висловив схвальне ставлення свого міністра до плану. Проте в Міжнародному комітеті історичних наук представник німецької делегації очолив табір супротивників проекту. Окрім особистого суперництва всередині німецького цеху істориків (Кернові дорікали за те, що він не звертався до своїх колег-співвітчизників, перш ніж започаткувати свою ініціативу з Панжем), позитивне ставлення французького міністра освіти і пацифістських кіл погано налаштувало німецьких членів міжнародного комітету. Це протистояння разом із новим погіршенням політичного клімату після призначення Гітлера канцлером, обумовило провал проекту [Voss, 1993]. Перший проект спільного підручника історії, що народився із загрози неминучого конфлікту, потонув у хвилях напруги, якій він мав запобігти, але друга спроба в докорінно змінених умовах – у 2003–2006 рр. – увінчала успіхом дуже тривалу роботу зі зближення, примирення і співпраці, розпочату після закінчення Другої світової війни. Цей підручник є, отже, наріжним, а не першим каменем наукової й політичної співпраці Франції та Німеччини.

Звісно, окрім політичного контексту, існує, поза сумнівом, значна різниця між початковим проектом 1931–1932 рр. і підручником, який готується зараз (після першого тому, присвяченого історії після 1945 р., буде випущено два наступних підручники для випускних класів, котрі

¹ Натяк на пакт Бріана–Келога 1928 р., ініційований міністром зовнішніх справ Франції Аристидом Бріаном і держсекретарем США Френком Келогом, про відмову від війни яко засобу національної політики. – *Прим. наук. ред.*

охоплюватимуть відповідно ХІХ ст. і першу половину ХХ ст., а також період від античних часів до періоду романтизму): тепер це вже франко-німецький підручник з історії Європи та світу, а не спільний підручник франко-німецької історії; це – шкільний підручник для учнів середньої школи (який передбачав дотримання програм та їхнє попереднє узгодження між німецькими землями, з одного боку, між земельними програмами і французькою програмою загальнонаціонального рівня, з другого), а не підручник для вищої освіти чи довідкова праця для спеціалістів.

Але існують також і принципові подібності. Взяти хоча б ідею про написання кожного розділу двонаціональним «тандемом», щоб краще зіставляти погляди та видати працю спільно французькими й німецькими партнерськими видавництвами (Nathan, Klett)¹. Або, наприклад, повагу до різноманітних поглядів у разі розбіжностей тлумачень. Але в 1931–1932 рр. згадки про конфлікт інтерпретацій могли стати крайньою межею співпраці, тоді як нині можна було б побоюватися, що привілейовані двосторонні стосунки змусять авторів затерти будь-які розбіжності та нормалізувати історичний дискурс. Цієї пастки пощастило уникнути, але спірні моменти стосуються не стільки історії двосторонніх відносин, скільки ролі третіх суб'єктів, починаючи зі Сполучених Штатів чи колишніх країн народної демократії. Однак в обох випадках джерелом проекту було громадянське суспільство, а не політичні чи державні органи. Так, на початку 30-х рр. саме науковці-історики висунули ідею спільного підручника, а в січні 2003 р. з нагоди святкування сорокової річниці Єлисейського договору² проект підхопив «франко-німецький молодіжний парламент»³, який зібрався у Берліні за ініціативи Франко-німецького агентства молоді (OFAJ). Звичайно, це побажання французьких і німецьких ліцеїстів було одразу підтримане й підхоплене Жаком Шираком і Гергардом Шредером, які цілковито усвідомлювали його політичне й символічне значення.

Реальний результат франко-німецької співпраці – спільний підручник з історії – має дати новий поштовх і відкрити нові шляхи для європейської співпраці. Адже ця праця, в якій на практиці відображено спільну і транснаціональну історію, постає як етап у напрямку до «багатоманіття поглядів»⁴. У програмі, накресленій науковим комітетом, ясно визна-

¹ Див. досьє «Gemeinsames Geschichtsbuch» за редакції Reiner Marcowitz, Ulrich Pfeil, *Dokumente*, n° 5 (2006).

² Договір 1963 р. про співпрацю між Францією та Федеративною Республікою Німеччиною. – *Прим. пер.*

³ *Documents – revue des questions allemandes*, 58 (2003).

⁴ Згідно з формулюванням Етьєна Франсуа, члена керівного комітету про-

чені цілі: «сприяти закладанню підвалин спільної історичної свідомості в молодих німців і французів у процесі європейського об'єднання»¹. Це не лише дипломатична заява про наміри, але й сама матерія і концепція підручника, який висвітлює історію Європи після 1945 р. і в якому окремий розділ присвячено «пам'яті про Другу світову війну» з метою створення основ історичної свідомості та спільної пам'яті в Європейському Союзі. Щоправда, терени європейської співпраці в справі шкільних підручників уже було розорано, але багатосторонні спроби досі переважно підкреслювали складність цієї справи. Так, у 90-ті рр. після численних зустрічей викладачів розпочалася кампанія «європідручника»², який давав би транснаціональну панораму європейської історії. Але ця книжка, розроблена більше для викладачів, ніж для учнів, і яка лише частково відповідала дуже різним шкільним програмам у межах Європейської Спільноти, не змогла утвердитися на ринку. Щодо франко-німецької праці, то вона може, отже, послужити двосторонньою основою для подальшої праці в напрямку до справжнього шкільного підручника, в якому об'єднувалися б 25 «поглядів» або «перспектив». У практичному плані він є прикладом розв'язання проблем, які спочатку вважалися нездоланими, для встановлення співпраці між федеративною й унітарною системами та для відновлення федералізму (адже вперше 16 землям Федеральної Республіки вдалося уніфікувати свої шкільні програми). З політичного погляду очевидно, що обоє урядів розглядають цей проект як символ стійкого динамізму франко-європейської «пари» або «двигуна» в Європі в той час, коли Європейський Союз переживає неспокійний період.

Окрім результату двосторонньої співпраці та відкритих у такий спосіб можливостей на європейському рівні, франко-німецький підручник історії вже вважають новою перлиною (після заходів Франко-німецького агентства молоді в 1963 р.) [Vosk, 2003] вдалої «моделі» примирення між двома колишніми «споконвічними ворогами». Тож корейці та японці, які нещодавно мали бурхливі зіткнення з приводу тлумачення історичних подій, викладених в їхніх шкільних підручниках [Monnet, 2006], з великою увагою стежили за процесом створення цієї спільної книги з історії, як про це свідчить присутність дипломатичних представників і телебачення

екту франко-німецького підручника історії, виголошеним на Франко-Німецькому колоквиумі «Навчання спільній мові в історії й географії», що проходив 9–11 травня 2005 р. в Гете-Інституті в Нансі.

¹ *Manuel d'histoire franco-allemand: Manuel d'histoire pour les classes de seconde, de première et terminales, Cahier des charges*, p. 5.

² *Histoire de l'Europe*, Hachette, Paris, 1997.

цих країн у Саарбрюкені на презентації підручника, проведеної Петером Мюллером, міністром-президентом Саару і повноважним представником з культурних зв'язків ФРН і Франції, та французьким міністром освіти Жилем де Робьеном.

ЛІТЕРАТУРА

- Bock H.M. (éd.) (2003), *Deutsch-Französische Begegnung und europäischer Bürgersinn. Studien zum Deutsch-Französischen Jugendwerk 1963–2003*, Leske & Budrich, Opladen.
- Claret F. (2006), *Die Geschichtsschulbücher in den deutsch-französischen Beziehungen: auf dem Weg zu einem gemeinsamen Geschichtsbuch für beide Länder*, Gollenstein, Sarrebruck.
- Claret F. (2006), «Le manuel franco-allemand d'histoire, de l'otopie à la réalité», *Lendemains*, n° 122/123.
- Conrad Chr. & Conrad S. (2002), «Wie vergleicht man Historiographien» in Conrad Chr. & Conrad S. (éd.), *Die Nation schreiben: Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*, V & R, Göttingen.
- Defrance C. (1994), *La Politique culturelle de la France sur la rive gauche du Rhin, 1945–1955*, Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg.
- D'Hoop J.-M. (1980), «Un aspect des relations intellectuelles franco-allemandes contemporaines: la coopération dans la recherche et l'enseignement de l'histoire», *Historiens et géographes*, n° 70/280.
- Du Réau E. (1993), «Jean de Pange: un intellectuel catholique devant l'idée de rapprochement franco-allemand», in Bock H.M., Meyer-Kalkus R., Trebitsch M. (éd.), *Entre Locarno et Vichy. Les relations franco-allemandes dans les années 1930*, CNRS Editions, Paris.
- Erbe H.W. (1950), «Internationales Historikertreffen in Speyer», *Geschichte in Wissenschaft un Unterricht*, n° 1.
- Jeismann M. (1997), *La Patrie de l'ennemi*, CNRS-Editions, Paris.
- Manor Y. (2001), «Les manuels palestiniens sont-ils antisémites?», *Le Monde diplomatique*, n° 6.
- Manor Y. (2003), *Les Manuels scolaires palestiniens. Une génération sacrifiée*, Berg International Editeurs, Paris.
- Müller H. & Morizet J. (éd.) (1996), *Franzosen und Deutsche. Orte der gemeinsamen Geschichte*, Beck, Munich.
- Monnet P. (2006), «Faites un manuel, pas la guerre», *L'Histoire*, n° 312.
- Morena E. (2001), «Les manuels palestiniens sont-ils antisémites?», *Le Monde diplomatique*, n° 4.
- Müller-Fahrenheit G. (2000), «Heilt die Zeit alle Wunden? Vergebung in der Poli-

- tik – Eine Freidensaufgabe», in Senghaas D. (éd.), *Frieden machen*, Suhrkamp, Francfort/M.
- Peyrot J. (éd.) (1999), *L'Enseignement de l'histoire en Europe*, Hachette Education, Paris.
- Riemenschneider R. (1981), «An der Schwelle zur Wiederaufnahme der deutsch-französischen Schulbuchkonferenzen», *Internationale Schullbuchforschung*, n° 31.
- Riemenschneider R. (1991), Verständigung und Verstehen. Ein Halbes Jahrhundert deutsch-französischer Schulbuchgespräche, in Pandel H.-J. (éd.), *Verstehen und Verständigung* (Jahbuch für Geschichtsdidaktik, vol. 2/1990), Centaurus-Verlags-Gesellschaft, Pfaffenweiler.
- Riemenschneider R. (1998), «Transnationale Konfliktbearbeitung. Die deutsch-französisches und die deutsch-polnischen Schulbuchgespräche im Wergleich, 1935–1997», *Internationale Schulbuchforschung*, n° 20.
- Ropers N. (2000), «Peävention und Freidenskonsolidierung als Aufgabe für gesellschaftliche Akteure», in Senghaas D. (éd.), *Frieden machen*, Suhrkamp, Francfort/M.
- Schildt A. (1999), *Zwischen Abendland und Amerika. Studien zur westdeutschen Ideenlandschaft der 50er Jahre*, Oldenbourg, Munich.
- Schüddekopf O.-E. (1966), *Wxanwig Jahre Westeuropäischer Schlgeschichtsbuchrevision 1945–1965. Tatsachen une Probleme*, Limbach, Braunschweig.
- Schulze W., Defrance C. (1992), *Die Gründung des Instituts für Europäische Geschichte*, von Zabern, Mayence.
- Voss I. (1993), «Deutsche und französische Geschichtswissenschaft in den dreissiger Jahren», in Bock H.M., Meyer-Kalkus R, Trebitsch M. (éd.), *Entre Locarno et Vichy. Les relations franco-allemandes dans les années 1930*, CNRS Editions, Paris.

Створення спільної історичної оповіді: комісії істориків – архітектори примирення

Анна Базен

Розв'язання конфліктів на сталій основі потребує поступової трансформації зображень конфліктної минувшини. Воно передбачає якщо не гармонізацію розбіжного і подекуди суперечного прочитання минувшини, то бодай прийняття та визнання цих розбіжностей у прочитанні всіма зацікавленими суб'єктами. Йдеться не про уніфікацію зображень минувшини, а про згоду з існуванням різних бачень. Хоча ця умова і не є достатньою, щоб досягти ефективного зближення, вона, утім, є неодмінною. В цьому – одна з цілей роботи пам'яті [Rosoux, 2001; Garton Ash, 1998], яка є способом поновного розкриття пам'яті без викликання злоби, навіть попри те, як це підкреслював Поль Рікер, що часто важко «розповідати інакше» про події, які лежать в основі колективної ідентичності, а надто слухати те, що про них розповідають інші [Ricoeur, 1996–97]. І все ж таки мета роботи пам'яті полягає не в тому, щоб з'ясувати істину, а в тому, щоб виробити оповідь, яка могла б сприяти зближенню різних зацікавлених сторін. Це не історична робота як така, а політичний підхід, спрямований на те, щоб підпорядкувати минувшину теперішності. Історикам, певна річ, належить основна роль у цьому процесі: вони сприяють заповненню прогалин в історичному знанні, зосереджують свою роботу на подіях чи періодах, які стають предметом суперечного чи несумісного бачення, живлять суспільну та/або політичну, національну і двосторонню дискусію.

У цьому розділі ми маємо намір проаналізувати особливий інструмент дій істориків у процесі примирення: двосторонні комісії – водночас як орган наукових та історіографічних дебатів, а отже, як виробник знання, і як політичних дієвців у ході процесів примирення з огляду на їхній зв'язок (добровільний або у відповідь на запит) з політичною сферою. Ми зупинимося, зокрема, на питаннях, що виникають через взаємний вплив

політичної і наукової сфер, спираючись на приклади німецько-польських і німецько-чехословацьких стосунків, щоб поглянути потім, чи можна і як можна переносити в іншу конфігурацію модель двосторонніх комісій, вироблену між Німеччиною та її сусідами.

ДВОСТОРОННІ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ ЯК АРХІТЕКТОРИ ПРИМИРЕННЯ

Розуміння історії в суспільстві належить до явищ, які важко аналізувати як такі. Проте можна навести два елементи, які досить чітко відбивають ставлення суспільства до своєї історії: це, з одного боку, спосіб викладання історії, зокрема в шкільних підручниках, а з другого – стан науки (теми, що досліджуються, теми, які не досліджуються, причини, з яких ті чи інші теми залишаються поза увагою вчених, особистості дослідників, які працюють над цими питаннями тощо). Саме на аналіз цих двох комплексів спирається робота двосторонніх комісій істориків, створених у Європі після закінчення Другої світової війни.

«Проводити дослідження і спільними зусиллями вивчати спільну історію обох країн у широкому історичному контексті, який має охоплювати як позитивні сторінки цього співіснування, так і трагічні для народів обох країн події, зокрема в період до Другої світової війни, під час війни та після неї», – таке завдання було поставлено перед німецько-чехословацькою комісією істориків міністрами закордонних справ Чехословаччини та Західної Німеччини під час її створення¹. Створення на початку 1990 р. комісії істориків базувалося на певних висновках політичних керівників, в яких констатувалися прогалини в історичному знанні, що призводили до будь-яких інтерпретацій і навіть до перетворення минувшини на політичний інструмент, а також на розмаху розбіжностей у прочитанні історії з боку різних суб'єктів щодо певних періодів спільної історії, який сприймався як перепона для поновлення діалогу та реалізації процесу примирення [Vazín, 2000]. Прагнення виробити спільне бачення історії або принаймні таке її прочитання, яке було б прийнятним для різних сторін, є одним зі складників права на життя змішаних комісій істориків – як франко-німецьких, так і німецько-польських чи німецько-чехословацьких. Їхня робота вписується в однозначну перспективу примирення. Саме для

¹ Спільна заява міністрів закордонних справ Чехословаччини та ФРН Іржі Дінтсбіра і Ганса-Дитриха Геншера 2 лютого 1990 р. Комісія почала працювати наприкінці 1990 р. Після поділу Чехословаччини в 1993 р. комісія продовжила існувати в цій самій формі.

того, щоб боротися зі стереотипами, заповнювати прогалини і долати невігластво та взагалі щоб боротися з наслідками колективної пам'яті, яка відбиває спотворений і негативний образ іншого, було створено такі комісії істориків у Європі, здебільшого після Другої світової війни, а деякі, як-от німецько-чехословацьку комісію, після падіння комунізму в Східній Європі¹.

Народжуючись часто з об'єднавчих заходів і навіть з інституціоналізації індивідуальних ініціатив, як це сталося у відносинах між Німеччиною та Польщею, комісії відрізняються одна від одної за структурою, статусом і порядком роботи чи фінансування. Наймолодшу з них німецько-чехословацьку комісію було створено на ґрунті політичної ініціативи, що надає їй особливого статусу: її членів призначають за узгодженням із урядами, які фінансують її роботу. Принаймні за цими двома аспектами згадана комісія відрізняється, наприклад, від свого франко-німецького аналога, де незалежність (політична й фінансова) учасників завжди вважалася основною засадою. Членів франко-німецької комісії від Франції призначає Асоціація істориків і географів без будь-якого втручання уряду. Аналогічний порядок існує і щодо німецьких учасників різних комісій, яких призначає Інститут Георга Екерта.

Не в усіх комісій однакові теми досліджень. Німецько-польська комісія, відновлена в своїй нинішній формі 1972 р., поставила собі завданням працювати над шкільними підручниками, тоді як німецько-чехословацька комісія одразу визначила для себе більш широкі цілі. У 2002 р. була наново створена німецько-чесько-словацька комісія з перегляду шкільних підручників², тож у випадку з цими країнами маємо дві комісії, які працюють паралельно і в яких беруть участь часто одні й ті самі фахівці. На цю різницю в цілях досліджень слід звернути увагу, позаяк вона є принципово важливою: робота над змістом шкільних підручників іде не на тих самих

¹ У фарватері «східної політики» та поліпшення стосунків між ФРН і Польщею в 1972 р. було створено німецько-польську комісію істориків (і географів). Франко-німецька комісія в її нинішній формі з'явилася на початку 60-х рр., але слід згадати спроби спільної роботи, зроблені французькими й німецькими викладачами в 1935 р. у надзвичайно несприятливих політичних умовах, що призвели невдовзі до припинення цієї ініціативи.

² Неформальні зустрічі чехословацьких і (західно-) німецьких істориків розпочалися в 60-х рр. Їх перервала радянська нормалізація, після якої вони не поновлювалися аж до 1980 р., коли було скликано першу конференцію чехословацьких і західнонімецьких істориків з метою роботи над шкільними підручниками [Luft, 1989].

засадах, що обговорення робіт з «великої історії». Предмети дискусії в комісії не одні й ті самі: зміст шкільних підручників або ж історіографія того чи іншого періоду спільної історії. Не одними й тими самими є короткочасні партнери: міністерства освіти і посадовці, які визначають програми викладання історії, викладачі, видавці шкільних підручників у одному випадку, спільнота істориків і навіть широкий загал у другому. Таке роздвоєння потребує також і двох типів підходів на робочих зустрічах, які полягають, з одного боку, в ознайомленні з результатами історичних та історіографічних досліджень, а з другого – у виступах методичного характеру стосовно змісту підручників. Поза тим, зазначена різниця не є аж такою значущою в дійсності. Так, наприклад, німецько-польська комісія прагне охоплювати обидва ці види діяльності, а німецько-чесько-словацька комісія з перегляду шкільних підручників працює значною мірою на етапі, що настає після роботи іншої комісії, і залучає результати її роботи в свої висновки. Щодо цілей на довгочасну перспективу, то вони в усякому разі залишаються схожими, а саме: сприяти двосторонньому зближенню через спільне нове прочитання конфліктних моментів історії.

Роль шкільних підручників у формуванні образів ворога стала особливо очевидною після Першої світової війни. Ліга Націй започаткувала свого часу велику справу з перегляду підручників, яку тимчасово перервали піднесення нацизму та Друга світова війна. Після війни ЮНЕСКО (Організація ООН з освіти, науки та культури) відіграє вузлову роль у продовженні цього процесу. Проте слід відзначити насамперед індивідуальні ініціативи істориків і викладачів, які розпочали аналітичну роботу щодо змісту шкільних підручників за двостороннім підходом після Першої світової війни, а в питанні, яке нас цікавить, після Другої. Одним із них був німець Георг Екерт, колишній член Руху опору, професор історії. Він став ініціатором перших великих зустрічей між західнонімецькими, французькими та польськими істориками jako представник Німеччини в ЮНЕСКО в 60-ті рр.

З кінця 70-х рр. шкільні підручники стали предметом досліджень суспільних наук як для вивчення того, яким чином у них подається історія, так і для аналізу місця нації та націоналізму в процесі шкільного навчання або, наприклад, стандартів, які передаються цим носієм [Gaïti, 2001; Déloye, 1994]. Вони сприяють формуванню частини громадської думки і відіграють таким робом кардинальну роль у колективній пам'яті суспільства, навіть попри те, що ця роль нині швидко зменшується через конкуренцію з іншими засобами інформації в плані зображення іншого, як-от літературу, кіно, друкованою і електронною пресою чи просто

прямими контактами між суспільствами. У шкільних підручниках містяться основні знання, офіційно визнані такими, що мають передаватися дітям у цьому суспільстві. В багатьох аспектах вони діють як «оприявнювачі функціонування суспільства або загальної ідеології кожного суспільства» [Ferro, 2005]. Вони містять не тільки значну кількість фактів та інформації, але також і головню однозначні посилання на певну кількість правил, норм, схем поведінки, прийнятих дорослими, які бажають прищепити їх молодшому поколінню. З цього погляду, окрім функції поширення знання, шкільні підручники виступають засобом передачі політичних і суспільних норм усередині суспільства. З огляду на їхні амбітні цілі робота комісій, а саме критичний аналіз підручників історії та вироблення пропозицій, активізація досліджень з проблематичних предметів та історіографічні дискусії, обов'язково є складником довготривалого процесу, результати якого важко виміряти в короткочасній перспективі. Утім, потрібно ставити питання про поширення результатів роботи комісій і тих, хто передає їх назовні, – науковій спільноті, політичній сфері, громадської думки, оскільки без цього, зрештою, втрачається і сенс роботи комісій. Порівняння діяльності німецько-чеської та німецько-польської комісій дає змогу зняти багато питань, які стосуються взаємозв'язку політики та комісій істориків.

ЗВ'ЯЗОК КОМІСІЙ ІСТОРИКІВ ІЗ ПОЛІТИКОЮ

Політичний контекст, в якому функціонують комісії, справляє фактично серйозний вплив на їхню інституціоналізацію, а також на сприйняття роботи комісій і перенесення їхніх результатів у сферу публічних дебатів. У ширшому плані йдеться про питання втручання політичної сфери в наукову дискусію, яке слід ставити так само, як і питання короткотермінових і середньотермінових політичних завдань, що впливають з інформації про роботу комісій.

Політичний контекст «холодної війни», наслідки якого слід розглядати для сторін по обидва боки залізної завіси [Vazin, 2003], означав обмеження, накладені комуністичним режимом у Чехословаччині й у Польщі, але так само позначався на тому, як зв'язки з цими двома країнами сприймалися у ФРН, зокрема в справі депортованого населення. Усередині радянського блоку 1956 р. було створено польсько-східнонімецьку комісію. Її навіть продублювали комісією, заснованою спеціально в 1969 р. для роботи над шкільними підручниками. Політичні й ідеологічні цілі створення такої комісії очевидні: історично «довести» зв'язки між поляками й східними

німцями, об'єднаними проти спільного ворога – Західної Німеччини. Ця комісія було розпущено в 1989 р., а питання про їхнє можливе залучення до роботи польсько-західнонімецької комісії навіть не порушували.

Щодо Західної Німеччини, то після того, як Георг Екерт налагодив перші контакти з чехословацькою й польською делегаціями в Парижі в рамках ЮНЕСКО і запропонував офіційно оформити вже наявні робочі групи зі шкільних підручників, переговори між делегаціями дуже швидко набули вельми політичного забарвлення з огляду на питання, які поставали при будь-якій спробі зближення між двома блоками. З 1969 р., після придушення Празької весни та пожорсткішання режиму, чехословацька сторона припинила обговорення, тоді як польська сторона ставила умову для їхнього продовження, а саме укладення договору між ФРН і Польщею. Договір – один зі «східних договорів» згідно з новою східною політикою канцлера Віллі Брандта – було підписано у 1972 р., і комісія з перегляду шкільних підручників почала свою роботу того ж року¹.

Приклад прийняття в Польщі, а також у ФРН «Рекомендацій німецько-польської комісії», оприлюднених у 1976 р., вказує ще на один вид політичних обмежень, які накладала «холодна війна» [Strobel, 2005]. Ці рекомендації торкалися певної кількості моментів і подій історії польської й німецької націй, серед них і окремих складних сторінок, як-от роль Ордену тевтонських рицарів на Сході, період між двома світовими війнами або переселення людей наприкінці Другої світової війни². Публікація рекомендацій викликала численні критичні зауваження і жваві дискусії з обох сторін. Комуністичний уряд Польщі негайно поставив під сумнів той факт, що ці рекомендації матимуть якісь результати в Німеччині. Щодо ФРН, то рекомендації критикували по суті, зокрема асоціації виселених людей. Історикам дорікали за те, що вони «дозволили втягнути себе» і зробили надто багато «непотрібних поступок», зокрема в питанні виселення німців після війни. Товариство вигнанців (BdV) навіть опублікувало в 1978 р. «Альтернативні рекомендації», щоб «виправити» попередні³, а

¹ Перше засідання відбулося у Варшаві в лютому 1972 р., друге – в квітні того ж року в Брауншвейзі (Нижня Саксонія).

² Gemeinsame deutsch-polnische Schulbuchkommission (1995), «Empfehlungen für Schulbücher der Geschichte und Geografie in der Bundesrepublik Deutschland und in der Volksrepublik Polen», *Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts für Internationale Schulbuchforschung*, Band 22/XV.

³ Menzel J.J., Stribrny W., Volker E. (1980), «Alternativ-Empfehlungen zur Behandlung der deutsch-polnische Geschichte in den Schulbüchern», in *Kulturstiftung*

Баварія відмовилася брати до уваги рекомендації, переглядаючи свої шкільні програми.

Окрім ефекту обмежень, пов'язаних із недемократичними політичними умовами в комуністичних Польщі та Чехословаччині, а також із впливом лобістів виселених груп населення у ФРН, потрібно порушити ширше питання про втручання політичних сил у роботу комісій. Досвід показує, що таке втручання залишається в остаточному підсумку відносно незначним, зважаючи на науковий авторитет істориків, які входили до складу комісій, і на свідомість, яку вони можуть виявити завдяки своїй науковій позиції, а вона виражається для більшості з них у відмові брати участь – навіть у статусі простих громадян – у політичних дебатах (на відміну, зокрема, від інших чеських або німецьких істориків). Навіть політичний тиск, якого зазнавала німецько-польська комісія до 1989 р., не слід перебільшувати. Якщо деякі польські історики, скажімо Єжи Гольцер¹, змогли ввійти до комісії тільки після 1989 р. через їхні надто тісні, як уважав комуністичний режим, зв'язки з опозиційною профспілкою «Солідарність», інші члени комісії підтримували зв'язки з нею. За свідченням членів комісії того періоду, її роботі не чинили прямих перешкод чи обмежень через політичний тиск на її членів, проте деякі питання залишалися забороненими, починаючи з ролі Радянського Союзу в певних подіях недавнього минулого². Тоді існував консенсус між істориками з обох боків не «політизувати» роботу комісій, виходячи з того, що, кінець кінцем, легітимність Комісії базується на її незалежності³, і навіть попри те, що умови не були ідеальними, саме існування комісії було значним проривом у поступі процесу примирення.

Усе це веде до запитання про взаємодію між науковим і політичним

der deutschen Vertriebenen, Materialien zu deutsch-polnischen Schulbuchempfehlungen, eine Dokumentation kritischer Stellungnahmen, Bonn.

¹ Нині науковий співробітник Інституту політичних студій Польської академії наук, Варшава.

² Ішлося, зокрема, про такі теми: Катинь, пакт Гітлера–Сталіна, виселення німців, питання меншин у Польщі, сталінізм або «німецьке питання» [Strobel, 2005].

³ Слід, проте, пам'ятати, що чимало німецьких членів німецько-чеської та німецько-польської комісій походили зі східних територій (Судети або Східна Пруссія). Попри це, вони були обрані Інститутом Георга Екерта для роботи в цих комісіях з огляду на їхній визнаний авторитет і наукову легітимність і, крім того, їх прийняли їхні чеські й польські партнери по роботі в комісіях. Ця особливість набору німецьких членів комісій була помітною головню до кінця 90-х рр., адже відтоді відбулася зміна покоління, а отже, і зміна соціального складу комісій.

рівнями. Якщо на комісіях з оцінки шкільних підручників цей аспект позначається менше, принаймні в демократичному контексті після 1989 р., то німецько-чехословацька комісія напряму стикнулася з цим викликом. Створена на політичній хвилі й у гострому політичному контексті одразу після падіння комунізму в Чехословаччині, німецько-чехословацька комісія дістала наукові завдання, які ми вказали вище, і водночас – політичну роль, а саме сприяти політиці чесько-німецького зближення. З цією метою передбачалося, зокрема, що вона швидко оприлюднить результати своєї роботи. Така вимога результату зумовила спосіб, в який комісія організувала свою роботу: пріоритет надавали короткочасовій перспективі з ризиком того, що комісія не встигне поглибити розгляд деяких наукових питань. Перші публікації, як-от історія чехів і німців від ХІХ ст. у кількох томах¹, почали виходити в 1993 р., тобто вже за два роки після створення комісії. По суті, вони однозначно слугували згаданій подвійній меті: сприяти кращому знанню спільної історії та створювати умови для двостороннього діалогу, слугуючи основою для дискусії, але не прагнучи при цьому позначити сферу «політичної коректності» між чехами й німцями. Попри все це, невблаганий розрив між темпами роботи істориків і перетвореннями політичної арени залишається постійним викликом для роботи комісій. Він неминуче створює елементи напруги, які членам комісій важко переборювати через вимоги до них з боку політичних діячів, і головно внаслідок цього загострюється спокуса вийти на «менш спільний знаменник» у новому прочитанні спільної історії.

Хоч емпіричне спостереження веде до висновку, що робота комісій, зрештою, йде відносно незалежно від політики, ці дві сфери неможливо розділити, по-перше, тому, що рекомендації комісій з перегляду шкільних підручників мають принципову політичну вагу, оскільки вони стосуються

¹ Mommsen Y., Koralka J. (dir.) (2003), *Ungleiche Nachbarn. Demokratische und nationale Emanzipation bei Deutschen, Tschechen und Slowaken (1815–1914)*, Klartext, Essen (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen in östlichen Europa 1); Hoensch J.K., Kovac D. (dir.) (1994), *Das Scheitern der Verständigung. Tschechen, Deutsche und Slowaken in der Ersten Republik (1918–1938)*, Klartext, Essen (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen in östlichen Europa 2); Brandes D., Kural V (dir.) (1994), *Der Weg in die Katastrophe. Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938–1947*, Klartext, Essen (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen in östlichen Europa 3); Lemberg H, Kren J., Kovac D. (dir.) (1998), *Im geteilten Europa. Tschechen, Slowaken und Deutsche und ihre Staaten 1948–1989*, Klartext, Essen (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen in östlichen Europa 10).

питань, пов'язаних із національною ідентичністю, з розбудовою держави або з основоположними міфами. По-друге, принаймні для Німеччини ці комісії є інструментом зовнішньої політики, або «Ersatzpolitik», якщо вжити вислів німецького історика Рудольфа фон Тадена [Strobel, 2005]. Інститут Георга Екерта як науково-дослідницький центр зі шкільних підручників, розташований у Брауншвейгу (Нижня Саксонія), фінансується значною мірою Міністерством закордонних справ Німеччини. Робота істориків у комісіях відповідає зовнішній політиці цієї країни, спрямованій на підтримання миру і примирення, причому ця політика має на меті вже не лише сучасну Німеччину, як про це свідчить діяльність Інституту Георга Екерта на Балканах або, наприклад, в Ізраїлі, де цей інститут є одним із активних учасників політики «посередництва», яку Німеччина провадить у цих регіонах¹. Нарешті, в ширшому плані слід зауважити, що робота комісій свідомо ведеться в рамках процесів примирення, політичний характер яких уже підкреслювався і які відповідають логіці головного підходу до створення таких комісій.

Такий подвійний – політичний і науковий – характер надає комісіям особливу роль і легітимність у процесах примирення. Це також змушує замислитися над їхнім фактичним впливом і над мобілізаційним потенціалом цієї моделі.

ПІДСУМКИ РОБОТИ РІЗНИХ МОДЕЛЕЙ

Робота комісій має незаперечно позитивний результат, але чи могло бути інакше? Адже цей результат неминуче тимчасовий. Про це нагадує хоча б повернення антинімецьких стереотипів у Франції в період возз'єднання Німеччини. Проте підбиття підсумків передбачає спочатку встановлення критеріїв оцінки та мірил.

Розгляд зміни змісту шкільних підручників стоїть на першому рівні аналізу, який більш-менш надається до об'єктивації та вимірювання, але залишається недостатнім. Відтак цікаво поглянути на використання минувшини в політичному або в інтелектуальному дискурсі, зокрема на моменти спільної історії, які тривалий час сприймалися радикально антагоністично. Приклад з «суперечкою про цифри» стосовно кількості жертв виселення німців довго був предметом незгоди між чехами й німцями, а його врегулювання дає приклад впливу роботи комісій на трансформацію

¹ Докладніше про діяльність Інституту Георга Екерта див.: <http://www.gei.de>, а також [Bazin, 2006].

публічної позиції. До оприлюднення німецько-чеською комісією своїх висновків у середині 90-х рр. оцінки кількості жертв варіювалися від 20 до 200 тисяч загиблих залежно від джерел і незважаючи на наявність наукових робіт з цього питання ще з початку 90-х рр.¹ Ураховуючи огріхи (свідомі й несвідомі) медій у цьому питанні на початку 90-х рр. і на вплив цього питання на громадську думку, німецько-чеська комісія вирішила долучитися до дискусії наприкінці 1996 р., опублікувавши заяву для широкого загалу². Відтоді цифри, які дуже відрізнялися від підрахунків комісії, вважалися або результатом незнання стану розробленості цього питання, зокрема через недостатній доступ до джерел, причому з боку прекрасних істориків³, або свідомим бажанням подавати відмінні цифри для використання їх у політичних цілях. Це стосується керівників *Sudetendeutsche Landsmannschaft*⁴ і ще більшою мірою *Bund der Vertriebenen*⁵, які ще й досі не бажають брати до уваги отримані результати роботи істориків⁶.

Здатність комісій розглядати всі теми спільної історії є ще одним елементом, який дає змогу оцінити інтенсивність і характер започаткованої роботи з примирення. Якщо німецько-польська або німецько-чеська комісії істориків починали свою роботу з розгляду найменш проблематичних питань⁷, то нині заборонених питань уже не існує. Демократичне середовище, в якому вони працюють, є, звичайно, важливим чинником

¹ Kučera J. (1992), *Odsunové ztráty sudetoněmeckého obyvatelstva. Problémy jejich přesného vyčíslení*, Prague; Kučera J., «Statistické propočty odsunových ztrát – konečné slovo nebo slepá ulička?», in Brandes D., Kural V. (éd.) (1994), *Cesta do katastrofy. Československo-německé vztahy 1938–1947, Ústav mezinárodních vztahů*, Prague.

² Історики комісії дійшли згоди щодо цифри в 25-30 тисяч німецьких жертв виселення. Див.: *Stellungnahme der deutsch-tschechischen Historikerkommission zu den Vertreibungsverlusten*, 17.12.1996.

³ Див. [Judt, 2005]: автор пише про 267 тисяч загиблих судетських німців під час виселення.

⁴ Судетське німецьке земляцтво (нім.). – Прим. наук. ред.

⁵ Спілка вигнанців (нім.). – Прим. наук. ред.

⁶ Див., напр., цифру в 165 тисяч жертв серед виселених судетських німців, яку наводить *Zentrum gegen Vertreibung*, <http://www.z-g-v.de/aktuelles/?id=56#sudeten>.

⁷ Вони не обов'язково стосуються конфліктних періодів. У німецько-чехословацькій комісії найбільшу складність для її членів становив період між двома світовими війнами і період І Чехословацької Республіки, коли треба було досягти прийняттого для всіх тлумачення. Бесіда з німецьким істориком Гансом Лембергом, членом Комісії, спеціалістом з історії Чехословаччини міжвоєнного періоду, 16 лютого 1996 р., Прага.

таких змін, але його не досить для розуміння цієї відкритості, яка свідчить також і про подібність методології та наукового підходу серед істориків, котрі входять до складу комісій. Це дозволяє наголосити ще на одному елементі, який можна занести до активу комісій, окрім уже згадуваних і більш-менш вимірюваних результатів, а саме створення спільноти дослідників зі спільною мовою в методологічному розумінні цього слова та зі спільним підходом.

Якою мірою модель двосторонніх комісій у тому вигляді, в якому вона розвивалася вже кілька десятиріч між Німеччиною та її сусідами як інструмент політики примирення, може бути застосована в іншому контексті? З кінця «холодної війни» існує значний попит на цю модель в інших країнах. Після 1989 р. (і після 1991 р. у випадку колишнього Радянського Союзу) до Інституту Георга Еккерта зверталися всі країни Східної Європи, які бажали створити двосторонні комісії істориків з Німеччиною: Україна, країни Балтії, Румунія тощо. Ці ініціативи відбуваються в рамках процесу відновлення своєї національної історії цими країнами, з одного боку, і зближення з Німеччиною, з другого, оскільки вона вважається основним партнером для їхнього успішного «повернення до Європи», а пам'ять про Другу світову війну є тим природним майданчиком, на якому мають розгортатися ці роботи, принаймні на першому етапі.

Розуміння успіху німецько-польської або франко-німецької комісій та їхньої ролі в зближенні між Німеччиною та її сусідами відіграло головну роль у цьому процесі. Франко-німецьке та німецько-польське примирення сприймаються як зразок більшістю держав у Європі, ба навіть за її межами. Двосторонні комісії істориків, зокрема в стосунках між Німеччиною й Польщею, відіграли визначальну роль у трансформації образу іншого в колективній уяві завдяки ще й тому, що виникли раніше за інші ініціативи¹. Німецько-польська комісія нині слугує зразком для нових аналогічних комісій, починаючи з німецько-ізраїльської, і цю модель запозичили для створення польсько-ізраїльської або, наприклад, польсько-української комісій.

Слід зауважити також, що комісії працювали в дуже специфічному контексті, пов'язаному з центральним місцем Німеччини (Західної) в цьому процесі. Ми називаємо цей контекст специфічним тому, що Німеччина володіє досвідом примирення зі своїми сусідами після Другої світової

¹ Перші зустрічі молоді або перші братання між громадами ФРН і Польщі розпочалися тільки наприкінці 70-х рр. Німецько-польська комісія на той час уже працювала кілька років і опублікувала свої перші результати в 1976 р.

війни, яке відбувалося з переглядом її історії та відповідальності німців за нацизм, а також, у подальшому, виробленням позиції щодо комуністичного спадку НДР. Крім того, використання пам'яті в цьому процесі було успішно налагоджене (можливо, ще не повністю у випадку комуністичного спадку НДР) у Німеччині самостійно, без зовнішніх обмежень (хоча це й не значить, що не було якогось імпульсу), значною мірою завдяки внутрішній політичній динаміці. Ці процеси напряму пов'язані з тим, як ФРН вибудовувала своє повернення на міжнародну арену під час «холодної війни», не тільки працюючи на примирення зі своїми вчорашніми ворогами, але й активніше виступаючи за мирну чи примирливу політику. Відтак можна поставити запитання про універсальність такої моделі, якщо взяти до уваги, що перенесення її на якісь зовнішні терени породжує небезпеку втратити частину її логіки, пов'язаної саме із внутрішньою (німецькою) динамікою процесу.

Відповідь на запитання про те, якою мірою модуль німецько-польської і чеської комісій може використовуватися в інших країнах, полягає, можливо, насамперед у розгляді фактів. Модель використовується передовсім за зовнішнім запитом, але також і через внутрішнє поширення, оскільки підтримка поширення моделі й досвіду надходить від верхівки німецької держави. Розширення сконцентрованого на Німеччині засягу дії комісій на інші двосторонні й багатосторонні конфігурації (зокрема на Балкани й балтійський регіон) за останнє десятиліття стало, певна річ, результатом політичної волі возз'єднаної Німеччини, але також і результатом виникнення попиту в міжнародному контексті, який зазнає змін. Діяльність комісій істориків безпосередньо стосується цілей роботи пам'яті, значення якої в побудові образу іншого, хай навіть воно зменшується, надає цій діяльності особливої легітимності. Досвід, накопичений німецько-польською комісією, і відносно успішне примирення Німеччини з Польщею та з Чехією, а також характер предмету – дослідження викладання історії – забезпечили визнання цій діяльності й створили умови для її поширення та перенесення її принципів назовні. Залишається, втім, проаналізувати на середньотермінову перспективу спосіб функціонування і продукти нових комісій, що були створені за останні п'ятнадцять років, а також їхню роль у процесі примирення.

Це веде нас до необхідності підкреслити, що примирення – це багатовимірний і складний процес, в якому історична частина є лишень одним із етапів, етапом істотним, але не достатнім. Цей процес спирається на юридичну волю держав розвивати стосунки дружби і збалансованої

співпраці: договори про дружбу й співпрацю¹, врегулювання прикордонних питань² і навіть компенсація заподіяної шкоди є також важливими складниками процесу примирення. Цей процес часто знаходить новий імпульс у символічних актах політичної ваги, які показують бажання сторін досягти чогось більшого, ніж юридичний компроміс: символічні політичні жести (канцлер Німеччини Віллі Брандт, наприклад, став навколішки перед меморіалом Варшавського гетто в 1970 р., президент Франції Франсуа Міттеран і канцлер Німеччини Гельмут Коль у вересні 1984 р., взявшись за руки, віддали шану загиблим воїнам під час спільної церемонії на Верденському меморіалі), вибачення і публічні заяви (звернення польських єпископів до німецького народу в 1996 р. з проханням прощення, вибачення президента Вацлава Гавела перед судетськими німцями в січні 1990 р.). Побічно висловлюються думки про необхідність переглянути минулу й теперішню роль меншин і замислитися над роллю «відсутніх» (знищені та виселені групи населення тощо). В процесі примирення існує, нарешті, й історичний аспект, який неможливо обійти: робота над історією залишається основним складником процесу, оскільки вона слугує найбільш придатним носієм відповіді на проблему «конфліктів пам'яті» [Lavabre, 1995], про яку згадувалося вище, та на проблему досягнення «правильної відстані від минувшини» [Ricoeur, 1996–1997].

Наведені роздуми про сенс написання спільної історії викликають, урешті-решт, запитання про своєчасність чи саму можливість написання європейської історії. Дехто шкодує, що європейська історична пам'ять має спільним тільки розбрат і війни [Mogin, 1990]. Можливо, саме виходячи з прийняття інколи конфліктної минувшини може вибудуватися європейська ідентичність, з пам'яті якої неможливо буде стерти найчорніші епізоди її історії. У своїй останній праці Тоні Юдт аналізує історію повоєнної Європи і висловлює думку, що Європа змогла відбудуватися в політичному й економічному плані тільки тому, що зуміла забути минуле, але вона змогла визначити себе в духовному й культурному сенсі лише завдяки тому, що зуміла пам'ятати це минуле [Judt, 2005]. Якщо визнання вини і пережитих трагедій, яких заподіювали ті й ті, дозволяє відкрити шлях

¹ Див. Німецько-польський договір про добросусідство та дружню співпрацю (17 червня 1991 р.) і Німецько-чехословацький договір про добросусідство та дружню співпрацю (27 лютого 1992 р.), подовжений на тих самих умовах з Чехією та Словаччиною в 1993 р.

² Див., зокрема, складне питання остаточного врегулювання польсько-німецького кордону (лінія Одер-Нейсе) на перемовинах щодо укладення Угод «2+4» про возз'єднання Німеччини в 1990 р.

до примирення, то його успіх спирається на бажання і здатність різних партнерів дивитися в спільне майбутнє. А оскільки майбутнє розбудовується навколо загальноєвропейського проекту, то множинна пам'ять стає його потужним ідентичнісним чинником.

ЛІТЕРАТУРА

- Bazin A. (2000), «La réconciliation à travers l'écriture de l'histoire commune: l'exemple des commissions d'historiens germano-tchèque et germano-polonaise», *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, vol. 31, n° 1.
- Bazin A. (2003), «Dedictvi studene valky v pristupu k sudetske otazce v Nemecku a v České republice», in Blaive M., Mink G. (éd.): *Benesovy dekrety, Budoucnost Evropy a vyprovndvqni s minulosti*, Dokoran, Prague.
- Bazin A. (2006), «La construction d'une expertise de la réconciliation: l'Institut Gerorg Eckert de recherche sur les manuels scolaires», in Lefranc S. (dir.), *Après le conflit, la réconciliation?*, Michel Houdlard, Paris.
- Deloye Y. (1994), *Ecole et citoyenneté. L'individualisme républicain de Jules Ferry à Vichy: controverses*, Presses de la FNSP, Paris.
- Ferro M. (2005), «Comment j'ai inventé le genre», *Outre-Terre*, numéro thématique: Enseigner la nation. Géopolitique des manuels, n° 12.
- Gaïti B. (2001), «Les manuels scolaires et la fabrication d'une histoire politique. L'exemple de la I^{ve} République», *Genèses*, n° 44.
- Garton Ash T. (1998), «Les séquelles du passé en Europe de l'Est», *Esprit*, n° 246.
- Judt T. (2005), *Postwar: A History of Europe Since 1945*, The Penguin Press, New York.
- Lavabre M.-C. (1995), «Mémoire et conflit de mémoire. Le cas de la mémoire communiste», *La Nouvelle Alternative*, n° 38.
- Luft R. (1989), «Deutsche und österreichische Schulbuchgespräche mit der Tschechoslowakei», *Österreichische Osthefte*, Hef 1.
- Morin E. (1990), *Penser l'Europe*, Gallimard, Paris.
- Ricœur P. (1996–1997), «Entre mémoire et histoire», *Projet*, n° 248.
- Rosoux V. (2001), *Les Usages de la mémoire dans les relations internationales. Le recours au passé dans la politique étrangère de la France à l'égard de l'Allemagne et de l'Algérie de 1962 à nos jours*, Bruylant, Bruxelles.
- Strobel T. (2005), «Die gemeinsame deutsch-polnische Schulbuchkommission. Ein spezifischer Beitrag zur Ost-West-Verständigung 1972–1989», *Archiv für Sozialgeschichte* 45.

Про чеську демократію і «декрети Бенеша»

Мюріель Блев

Від кінця 1938 р. і до осені 1945 р. чехословацький президент Едвард Бенеш очолював тимчасовий уряд – спочатку у вигнанні в Лондоні, а згодом у Празі. За цих обставин і за відсутності вільно обраного парламенту, здатного ухвалювати закони, він видав 143 ордонанси, або «декрети». Декілька з них, видані навесні та восени 1945 р., проголосували експропріацію майна судетських німців – німецької меншини Чехословаччини, яка масово підтримала вступ гітлерівських військ на територію країни в 1939 р. Водночас близько трьох мільйонів цих колишніх громадян Чехословаччини, визнаних колективно винними за страждання чеської нації в 1938–1945 рр., було силоміць видворено до Німеччини й Австрії. Попри те, що вони добре інтегрувалися і стали навіть одним із чотирьох «складових народів» Баварії, навіть найменш помірковані з цих судетських німців, котрі об'єдналися в Мюнхені в організацію під назвою Sudetendeutsche Landsmannschaft, ніколи не приховували свого бажання переглянути минуле. Вони вимагають повернення їм чехословацького громадянства, майна і навіть їхнього «права на батьківщину» в чеських краях. Їхні вимоги резюмує зручне, але спрощене гасло, створене спеціально після 1989 р.: «скасувати декрети Бенеша».

«ДЕКРЕТИ БЕНЕША» І РОЗШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Попри те, що колишні судетські німці порушували це питання впродовж десятиріч, до падіння комунізму, їм ніколи не вдалося привернути увагу таких мас, які б виходили за вузьке коло їхніх прихильників. Слід зауважити, що виселення німців після війни стосується всієї Центральної Європи, а не лише Чехословаччини, і такі акції значною мірою вважалися непоправним наслідком агресивної політики нацистів. Крім того, щодо

Чехословаччини, виселення німців розпочалося тут, коли країна перебувала ще під ярмом радянських і американських окупаційних військ, причому його було офіційно схвалено союзниками на Потсдамській конференції 2 серпня 1945 р. Врешті-решт, чехословацький комуністичний уряд, упевнений у радянській підтримці, виявляв цілковиту байдужість до цих вимог.

Однак після 1990 р. ситуація істотно змінилася. До влади прийшли чеські інтелектуали, які свого часу чимало замислювалися над аморальним характером виселення та над його наслідками для встановлення комуністичного тоталітарного режиму в їхній країні: так, новообраний президент Гавел попросив у німців вибачення від імені Чехословаччини. До того ж радикальні судетські німці (які, слід зауважити, аж ніяк не представляють усіх судетських німців) у 90-ті рр. почали поступово використовувати нагоду, створену загальною тенденцією західних демократій, для переоцінки поняття моральності в судженнях історії, інакше кажучи, почали застосовувати заднім числом до минулих злочинів сучасні критерії оцінки з позицій демократії та прав людини. Виселення судетських німців відтак подавалося як один із забутих злочинів, який слід було визнати. Кінець кінцем, і це, можливо, є головним, Чехія, яка висунула свою кандидатуру на вступ до Європейського Союзу, раптово опинилася в слабкій позиції відносно Західної Європи. Отже, від кінця дев'яностих років німецькі й австрійські консервативні політичні кола почали виявляти ростучий інтерес до проблематики «декретів Бенеша», і цей інтерес досяг кульмінації в 2001–2002 рр., коли це питання почали використовувати в передвиборчих політичних дебатах.

Чому ж це питання знову зринуло в 2002 р., хоча існувало вже понад сорок років до того? Чому воно сфокусувалося на Чехії, хоча німців виселяли після війни з усієї Центрально-Східної Європи? Чому взагалі почалися дебати, якщо цілою низкою міжнародних угод між Німеччиною, Австрією й Чехословаччиною (потім Чехією) всі нерозв'язані питання було явно врегульовано? Справа «декретів Бенеша» є прикладом того, як те чи інше питання пам'яті може перетворитися на певний інструмент. Цілком очевидно, що саме наближення фактичного розширення ЄС раптово виплеснула гасло скасування «декретів» на перші шпальти газет усього регіону. Волю собі дали старі антислов'янські, антибенешівські (саме ім'я Бенеша сприймається з неповагою в германських країнах після 1918 р.) і антиєвропейські, з одного боку, й антигерманські та антиєвропейські пристрасті, з іншого.

ЗАКОННІСТЬ І ЛЕГІТИМНІСТЬ: «ДЕКРЕТИ БЕНЕША» І ЧЕСЬКА ДЕМОКРАТІЯ

Може видатися дивним, що дебати навколо «декретів Бенеша» явно зосереджувалися на їхній законності. Адже зовсім не законність панувала в повоєнній Європі, перейнятій зведенням рахунків у крові. Крім того, не було прийнято жодного закону про виселення судетських німців. Потретьє, вимогам судетських німців традиційно бракує юридичної точності, зважаючи на те, що навіть найрадикальніші з них усвідомлюють нереальність сподівань на повернення їм Чехією їхнього майна і громадянства. Нарешті, нещодавнє переформулювання цих вимог більш поміркованими політичними колами у вимогу скасування *ex nunc*¹ «декретів Бенеша», тобто без зворотної сили, ясно показує, що йдеться більше про символічне, ніж «законне» питання.

Виглядає, отже, так, що питання насправді стосується не законності, а легітимності заходів, ужитих щодо судетських німців. Цікавим елементом пояснення, окрім властивого судетським представникам радикалізму, може бути минула і теперішня наполегливість чехів у тому, щоб вважати себе демократичною нацією. Надзвичайно неоднозначний зв'язок між виселенням і демократією може стати вузлом проблеми. Чи можна насильницьки виселити національну меншину в ім'я демократії? І чи можна насильницьки виселити національну меншину так, щоб це не позначилося на демократії?

ЧЕСЬКА КУЛЬТУРА І НІМЕЦЬКА ПРОБЛЕМАТИКА

Потрібно зазирнути в 1938 рік. Той факт, що судетські німці віддали перевагу Гітлеру, а не Бенешу, коли майже 90% з них проголосували за партію Конрада Генлайна на останніх вільних виборах у травні-квітні 1938 р., чехи не стільки як національну, скільки як політичну розв'язку процесу. На їхню думку, обираючи представників пронацистської SdP, німці фактично проголосували не тільки за приєднання до Німеччини і проти свого перебування в Чехословаччині, а й за диктатуру і проти демократії. Ренегатство німців на виборах було розцінено як моральна зрада, «напад на чеську демократію» [Beneš, 1943]. Але ж напасти на чеську демократію значило виступити проти самої душі нації.

Завдяки зусиллям першого президента країни Томаша Масарика чехи дістали у 1918 р. свою державність, що спиралася на цю демократію, а також на гуманність і терпимість. «Чехи, – казав він, – це люди, зразкові

¹ З цього моменту (лат.). – Прим. наук. ред.

демократи!» [Ducieux, 1990]. Чехи були настільки впевнені в перевагах свого політичного устрою, що довго і незважаючи на всі труднощі вірили, нібито зможуть привабити національні меншини та переконати їх у легітимності чехословацької держави. Перебуваючи в серпні 1936 р. в Ліберечі, президент Бенеш говорив перед німецькою громадою про «спільну долю» чехів і німців [Beneš, 1936]. Але чи є підстави вірити, що більшість німців хоча б погодилася з цією думкою?

Відповідь британського політолога Елізабет Віскеман, яка провела перед війною унікальний аналіз чесько-німецького співіснування на місці [Wiskemann, 1938], полягає в тому, що питання німецько-чеських відносин не можна розв'язати незалежно від доброї волі уряду, доки расистський націоналізм (тобто з німецького боку) залишатиметься основною шкалою оцінювання будь-яких дій.

ПОСТУПОВА РАДИКАЛІЗАЦІЯ

Проте оскільки президент Бенеш був упевнений, що німецька меншина свідомо обрала варварство проти людяності, надзвичайно цікаво познайомитися з його реакцією яко демократа. Можна констатувати, що від початку його позиція була відносно поміркованою, навіть після катастрофічного мюнхенського пакту. У статті для журналу «Foreign Affairs» він писав: «Частина угорської й німецької меншин у Чехословаччині надуживає свободами, які їм надає Республіка» [Beneš, 1942a]. Він іще замислювався (або принаймні стверджував це) над обґрунтованістю виселення, підкреслюючи, що «не схвалює методи, які передбачають грубість або насилля». В офіційній заяві від 1 грудня 1942 р. він повертався до ставлення, на яке заслуговують «винні». Він зазначав, що чехословацький уряд іще не прийняв рішення з цього приводу, а деякі з його членів виступали проти цього. На його думку, «питання переселення» є не «суто чехословацьким», а «загальним» питанням, яке торкається «загальноєвропейських інтересів» і стосується багатьох інших країн [Beneš, 1942b].

Отже, зрозуміло, що якби не підтримка виселення з боку великих держав, чехи змирилися б із тим, що треба залишити на місці німецьке населення і самим вирішувати свої суперечки. Чи можна вважати, що саме чехословацький президент у вигнанні зміг переконати союзників у необхідності звільнити Європу від її німецьких меншин після завершення бойових дій? У своїх «Мемуарах» він дає зрозуміти, що відіграв таку роль, за що, зрештою, і заслужив на ненависть окремих виселених німців. Проте, можливо, він лише в більш прозаїчний спосіб скористався

із загальносхвалюваної думки про необхідність остаточного вирішення німецького питання або ж – ще простіше – процеси в цьому напрямку розвивалися паралельно. Хай там як, але зміни позиції союзників мали однозначним наслідком і більшу жорсткість його власної позиції. У серпні 1942 р. британський парламент визнав чехословацький уряд у вигнанні в Лондоні і денонсував Мюнхенські угоди. Сталін надав Бенешу принципову згоду на виселення судетських німців 5 червня 1943 р., а Рузвельт зробив те саме наступного дня [Beneš, 1954].

Можливо, це може видатися парадоксом, але через неспростовний вплив нацистської брутальності над політичними принципами чехів гору взяло сприйняття судетських німців як національної групи. Це не значить, що цей процес сприймали і розуміли ясно, адже чехи прикривалися зовні демократичними висловлюваннями, але радикалізація їхньої позиції не стала від цього менш невблаганною. Спочатку, наприклад, президент Бенеш передбачав вислати тільки тих німців, які були членами НСДАП (Німецької націонал-соціалістичної партії). Тільки пізніше, особливо після знищення населення Лідиче і Лежаків, у нього визріла думка про виселення всіх німців [Ken, Kural, Brandes, 1986]. Ще в 1944 р. демократи не передбачали загальної експропріації майна майбутніх виселенців, оскільки конфіскації підлягали тільки особи, які «скоїли злочини проти Республіки», а інші мали отримати компенсацію пропорційно полишеному в Чехословаччині майну [Ripka, 1944]. Але коли настав час, було ухвалено рішення про експропріацію без будь-якої компенсації.

ТЯЖКИЙ ХРЕСТ

У будь-якому разі можна лише зазначити бажання президента після війни приховати тривалий процес інтелектуального дозрівання, який привів його до прийняття саме такого варіанта «розв'язання». Цей варіант подавався не лише як неминучий і необхідний вихід, але й сама думка, що уряд у вигнанні міг мати в минулому інший підхід, максимально приховувалася від громадськості. Як інакше пояснити надспрошене подання цих міркувань у його «Мемуарах» (виданих у 1947 р.)? «Для мене стало ясно одразу після Мюнхена, – пише він, – що коли цю угоду буде скасовано і коли наслідки її буде переглянуто, проблему меншин держави, зокрема проблема наших німців, має бути вирішено в радикальний і остаточний спосіб» [Beneš, 1954].

Однак діалог, що його вів у 1939–1942 рр. Едвард Бенеш з членами судетської «соціал-демократії» у вигнанні в Лондоні, свідчить про вагання

президента у цьому питанні. Керівникові цих представників Венцелю Якшу легко вдавалося підкреслювати аморальний аспект цією «сліпої помсти» [Beneš, 1942]. У дуже цікавий спосіб дві відповіді президента (15 липня 1942 р. і 11 листопада 1942 р.) зникли не тільки з його «Мемуарів», але й з більшості праць, присвячених питанню німецько-чеських стосунків. Їх можна знайти нині тільки в праці Венцеля Якша «Європа на шляху до Потсдама». Чому? Тому що, всупереч його пізнішим твердженням, у яких він зазначав, що від самого початку не довіряв керівникові судетських німців, ці листи виглядають дружніми, теплими і не справляють жодного враження про його пронизану радикалізмом позицію у вересні 1938 р.

Крім того, у своїх «Мемуарах» президент Бенеш стверджує, що наводив Венцелю Якшу аргументи, які явно з'явилися в 1947 р., а не в 1941–1942 рр., і які схожі на виступ провідника чехословацької компартії Готвальда. Бенеш нібито говорив Якшу про «соціальну революцію», про те, що треба «звільнити країну від німецької буржуазії, пангерманської інтелігенції і робітників, які перейшли на бік фашизму» і, головне, об'єднати «соціальну революцію» з «національною». У цьому був начебто навіть «марксистський елемент і елемент марксистської діалектики в революційному процесі, який неминуче супроводжуватиме зміни соціальної структури нації після цієї величезної світової катастрофи» [Beneš, 1954]. Проте посилення на «марксистську діалектику» є надзвичайно анахронічним, а комбінація «соціальна революція – національна революція» – це тема типово комуністичної пропаганди, яку буде прийнято тільки з 1945 р. Отож, президент переробив свої спогади, щоб адаптувати їх до духу часу. Для нас найцікавішим є те, що він апостері переробив своє ставлення до німецької проблеми, щоб виправдати радикалізм, якого в нього не було в часи, про які йдеться.

Ясно видно, отже, що чеська демократична політична еліта почувалася дещо незручно, коли доводилося усно узгоджувати демократичні принципи з виселенням – навіть, якщо в принципі вона не мала жодного сумніву щодо його необхідності й законності. Не визнаючи відкрито, що їхня позиція радикалізувалася поступово з огляду на обставини, її представники подавали цей радикалізм як цілковито природну й спонтанну реакцію і виправдовували її за допомоги дискурсу, що спирається на чеську ідентичність, за допомоги демократичного дискурсу. Немає сумніву, що саме з цієї причини наголошувалося на тому, що виселення німців слід розглядати не як помсту, а лише як умову безпеки [Ripka, 1944].

ПІДОЗРІЛА БЛИЗЬКІСТЬ З КОМУНІСТАМИ

Президент Бенеш намагався, отже, замовчуючи власні виверти, приховати інтелектуальну складність, а також, можливо, і непевний моральний характер виселення цивільного населення, яке здебільшого не мало стосунку до злочинів нацистського окупаційного режиму. Така позиція дуже швидко обернулася на негативні наслідки для самого режиму демократії. Перший тривожний сигнал пролунав, коли раптом виступи політиків-демократів почали збігатися з позицією комуністів. У комуністів були дуже точні цілі, коли вони виступали з підтримкою виселення німців; Сталін насправді домігся більш ніж істотної компенсації за відмову від традиційної політики захисту національних меншин на переговорах з президентом Бенешем у грудні 1943 р. Бенеш, як видається, був переконаний, що чеська демократія здатна «проковтнути й переварити» комуністів, прийнявши їхню програму та поставивши їх на ключові посади [Mastný, 1979]. Така надмірна довіра пояснюється водночас його бажанням довести до логічного кінця виселення німців, навіть ціною суттєвих компромісів з комуністами, а також і впевненістю в тому, що маленька країна не може більше жодним чином покладатися на колективну безпеку [Dulles, 1957].

Зміни в позиції Бенеша сприяли послабленню повоєнного ладу. Можна виокремити тут п'ять надзвичайно важливих елементів. Це насамперед пропагандистське переростання «національної революції» (антинімецької) в «демократичну» (антикапіталістичну) революцію, яке під приводом «зради» панівних класів дало змогу Чехословацькій компартії через національні комітети (місцеві органи адміністрації за зразком рад), які вони контролювали за згоди демократів, перерозподілити майно німців під національним прикриттям [Luža, 1964]. У 1946 р. кількість голосів, поданих за комуністів у колишніх судетських районах, була, до речі, найбільшою в країні, сягнувши 56,7% в Усті-над-Лабем, 52,2% у Карлових Варах і 48,5% у Ліберці.

По-друге, комуністи змогли пропагувати свої ідеї цілком спокійно. Готвальд заявляв, наприклад, виступаючи за кілька тижнів до виборів 1946 р., що «країну очищено від німецької п'ятої колони», а «чеську землю повернуто в руки чеського народу» [Gottwald, 1957]. Реакція демократів була більш блідою. Так, наприклад, Іво Душачек незадовго до виборів 1946 р. зміг лише заявити, що це справжня «передвиборча легенда», якщо комуністи вважають, що виселення німців з нашої країни було здійснене «винятково або майже винятково завдяки їм» [Ducháček, 1946]. Таким

поривом націоналізму годі було й сподіватися побити комуністів у їхній власній грі.

Майстер комуністичної пропаганди Зденек Неєдли не робив жодної таємниці з майбутнього Чехословаччини. Ще 29 травня 1945 р. він заявив, що вже не може бути й мови про вагання між Сходом і Заходом: «Я не вважаю, що це складне завдання для чеського народу. Ми належимо до великої слов'янської сім'ї, на чолі з великим російським народом і його вождем Сталіним» [Glukstein, 1953]. І в цьому випадку реакція демократів була зовсім невідповідною, як про це свідчить Джон Фостер Далес – друг і довірена особа Яна Масарика, міністра закордонних справ і сина першого президента Томаша Масарика. Далес стверджував, що Масарик покладався на задоволення СРСР, якщо Чехословаччина стане на позиції свого потужного сусіда. Він сподівався, що Радянський Союз задовольниться таким політичним альянсом і міжнародною солідарністю і не втручатиметься у внутрішні справи його країни. Далес вказує на систематичну підтримку Яном Масариком як представником Чехословаччини в ООН позиції Радянського Союзу: «Він зауважив мені якось, що радянські пропозиції настільки погано пахнуть, що він змушений затикати собі носа однією рукою, поки голосує іншою. Але він це робив» [Dulles, 1957]. Подальший перебіг подій швидко показав межі такої політики.

По-третє, демократи самі спокусилися комуністичними промовами. Ми вже наводили слова президента Бенеша про марксистську діалектику і соціальну революцію, але можна згадати також міністра торгівлі Губерта Ріпку, котрий заявляв, що хоче «створити новий суспільний порядок», що передбачав «радикальні зміни економічної структури на соціалістичних засадах», виступаючи, кінець кінцем, за «соціалістичну демократію» [Ripka, 1944]. І тут знову ж таки важко зрозуміти, чому виборці не обрали само-бутню модель замість копіювання.

По-четверте, передвиборча угода 1946 р. завдала серйозного удару по політичному плюралізму, принаймні частково, щоб запобігти появі на політичній арені сумнівів, які могли виникнути в суспільстві щодо користі від виселення німців. Дозволені політичні партії озброїлися трьома загальними принципами: жодна з них не повинна була критикувати політику уряду, жодна з них не повинна була ставити під сумнів радянську орієнтацію уряду і всі вони мали запевняти, що продовжуватимуть політику Національного фронту після виборів. Газета Народної партії «Lidová demokracie» охарактеризувала урядову угоду як «норму ввічливості й честі для виборчої боротьби». Стаття під назвою «Уряд Національного

фронту залишиться після виборів» містила не більше двох абзаців, неначе йшлося про незначну справу [Lidová demokracie, 1946].

Залишається ще п'ятий елемент, безпосередньо пов'язаний з виселенням судетських німців: закон 115 від 8 травня 1946 р., ухвалений буквально перед першими виборами. Депутати (які не мали прямого мандату) амністували акції, вчинені чехословаками під час боротьби за свободу в період від 30 вересня 1938 р. до 28 жовтня 1945 р. (а не до 8 травня 1945 р.), що означало виправдання найжорстокіших репресій проти німців [Bazin, 1994]. Можна незаперечно говорити про несправедливість щодо жертв, і це вочевидь зашкодило довірі до чехів як до демократів: як можна після прийняття такого закону вірити словам про демократичний характер виселення судетських німців?

Відтворення проблеми в чеському контексті дає змогу зрозуміти, що «декрети Бенеша» ставлять питання про стосунки цієї країни з демократією. З причини завданих Мюнхеном і окупацією травм чехи змушені були дивитися на судетських німців як на національну, етнічну групу, до якої вони приклали принцип колективної провини. Проте така радикальна категоризація суперечила їхнім політичним традиціям. Вони мусили, отож, виправдовувати недемократичну практику експропріації й виселення словами про демократію, що могло вести тільки до вільного до неї ставлення. Така двозначність не лише завдала шкоди чеській демократії в 1945 р., але й стала одним із найвагоміших важелів протесту, на які судетські німці змогли спиратися після 1989 р. Вона значною мірою обтяжила чеський уряд і пояснила чимало з його політичних хиб у 2002 р.

ЛІТЕРАТУРА

- Bazin A. (1994), *Le retour de la question allemande dans la vie politique tchèque*, Paris, IEP.
- Beneš E. (1936), *Problèmes de la Tchécoslovaquie*, Orbis, Prague.
- Beneš E. (1942a), «The Organization of Post-Europe», *Foreign Affairs*; 20, (2), janvier.
- Beneš E. (1942b), «Zásadní stanovisko prezidenta republiky dr. Edvarda Beneše...», in Vondrova J. (1995), *Odsun Němců, Ústav mezinárodních vztahů*, Prague.
- Beneš E. (1943), «Dopis prezidenta republiky dr; Edvarda Beneše W. Jakshoviz 10. ledna 1943» in Vondrova J. (1995), *Odsun Němců, Ústav mezinárodních vztahů*, Prague.
- Beneš E. (1954), *Memoirs of Dr. Eduard Beneš*, George Allen & Unwin, Londres.

- Ducháček I. (1946), «Le gouvernement du Front national restera en place après les élections», *Lidová demokracie*, 9 mars.
- Ducreux M.-E. (1990), «Entre catholicisme et protestantisme: l'identité tchèque», *Le Débat*, 59, mars-avril.
- Dulles J.F. (1957), *War of Peace*, Macmillan, New York.
- Gottwald K. (1957), *Spisy XIII 1946–1947*, SNPL, Prague.
- Gluckstein Y. (1953), *Les Satellites européens de Staline*, Iles d'Or, Paris.
- Křen J., Kural V., Brandes D. (1986), *Integration oder Abgrenzung*, Donat und Temmen, Brême.
- Lidová demokracie*, (1946), 26 mars.
- Luža R. (1964), *The Transfer of the Sudeten Germans, A Study of Czech-German Relations, 1933–1962*, New York University Press, New York.
- Mastný V. (1979), *Russia's Road to the Cold War*, Columbia University Press, New York.
- Ripka H. (1944), *The Future of the Czechoslovak Germans*, Chiswick Press, Londres.
- Wiskemann, E. (1938), *Czechs and Germans*, Oxford University Press, Londres.

«Центр проти виселення»:
питання транснаціональної дискусії

Дорота Даковська

Німецько-польська дискусія щодо проекту так званого Центру проти виселення дозволяє проаналізувати диференційовані стратегії використання минувшини. Ця ініціатива, започаткована німецькою Спілкою виселенців (Bund der Vertriebenen, BdV) в 1999 р., увінчала спроби цієї організації інтегруватися в публічний простір у контексті розширення Європейського Союзу. Її можна розглядати як ефективний спосіб мобілізації громадської думки та її планування з огляду на те, що вона викликала широкі публічні дебати і змусила політичне керівництво обох країн висловитися з приводу цього проекту. У більш загальному плані це питання показує, як змінюється використання болісної минувшини в публічному просторі: з одного боку, маємо тематизацію страждань силоміць переміщеного населення, яка в Німеччині вже не є винятково справою правих сил; з другого боку, ця справа дає змогу польським консерваторам підтримувати страх «німецької загрози» для власної легітимації та знецінення суперників.

Разом із цим тільки в більш широкому контексті можна прояснити цілі такого зіткнення. У цьому випадку мова йде про збіг тимчасових політичних обставин, сприятливих для висвітлення проекту в медіях, що означає певні процеси на національному рівні, зокрема під час виборчих кампаній, і в понаднаціональному масштабі, приміром, у рамках розширення ЄС. До цього слід додати зміну соціальних рамок історичної пам'яті, як-от перегляд ставлення до німецьких жертв Другої світової війни, або навіть, у ширшому сенсі, увагу, яку приділяють у Європі явищам етнічних чисток на початку ХХІ ст.

ЦЕГЛИНКА В НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ДІАЛОЗІ

Започатковану в 1999 р. Спілкою виселенців ініціативу зі створення в Берліні Інформаційного центру яко меморіалу німців, переміщених після 1945 р. з Центрально-Східної Європи, найчастіше сприймають під кутом розриву. У таких випадках її розглядають як чергове вираження інтересів виселених, але також, у ширшому плані, і як ознаку нової конфігурації пам'ятевого дискурсу в Німеччині. Якщо припустити цю відносну новизну, то все одно потрібно ставитися до цієї видимої динаміки радше як до процесів, а не як до окремих подій. Спрямовуючи погляд на ініціаторів дискусійного процесу, можна бачити, як ідеї, що виглядають цілком новими, фактично вписуються в рамки програм дій конкретної організації. Проте цікаво також враховувати кон'юнктурний аспект, а також і спосіб, яким вступ у конфронтацію дозволяє деяким дієвцям користуватися нагодою, щоб привернути більшу увагу до себе.

Проект Центру, або Як фабрикувати нове за допомоги старого

Тема виселення є традиційним і важливим складником історичної та пам'ятевої роботи Федеральної Республіки після війни [Heimerl, 2006]. При цьому медіа-кампанія Спілки виселенців спричинялася до таких виступів представників політичної та інтелектуальної сфери по обидві сторони Одру, які не мали аналогів за розмахом. Власне, вперше спостерігалось рішуче приєднання провідників Соціал-демократичної партії до вимог Спілки виселенців, яка з 70-х рр. належала до консервативної правіці. Так, міністр внутрішніх справ від СДП Отто Шилі та депутат від СДП Петер Глотц заявили про свою підтримку Центру проти виселення, а останній погодився навіть стати співголовою створеного для цього фонду разом з Ерикою Штайнбах, депутаткою від Християнсько-демократичного Союзу і головою Спілки виселенців. А проте вимоги виселених не зазнали принципових змін, незважаючи на зміни акцентів у їхніх офіційних виступах після кінця «холодної війни» та возз'єднання Німеччини.

Метою Спілки виселенців залишається насамперед концентрація уваги громадськості на стражданнях німців, змушених виїхати наприкінці війни зі східних територій Рейху, Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Балкан. Попри те, що серед них були люди, які втікали від наступу Червоної Армії і були змушені до еміграції органами влади з більш або менш відкритого схвалення союзників, або пізніші емігранти, ці різні групи фактично об'єднали в категорію «осіб, вигнаних зі своєї батьківщини». Цей термін несе в собі емоційний заряд, якого не передають більш

евфемістичні аналогічні вислови в інших мовах, як-от «переміщені особи» [displaced persons] англійською або «репатрійовані» [przesiedleńcy, repatrianci] польською.

Спілку виселенців було створено в 1958 р. на базі кількох організацій захисту інтересів німців, виселених зі східних районів, які гаряче виступали проти територіальних змін, які вони відчували на собі. Значна вага цієї групи тиску в перші десятиліття існування Федеральної Республіки Німеччини поступово знижувалася мірою того, як «виселені» інтегрувалися в суспільство, чому сприяли економічне зростання і значні компенсації, виплачувані федеральним урядом. Договір 1970 р. з Польською Народною Республікою, що відповідав політиці розрядки, яку провадив Віллі Брандт, наштовхнувся на різкий протест організацій виселених, котрі відкидали будь-який «розпродаж» кордону по Одеру-Нейсе, що продемонструвало їхню цілковиту розбіжність з соціал-демократами. Демократизація в комуністичному блоці та возз'єднання Німеччини привели організації виселених у стан невизначеності. Боячись бути викинутими на узбіччя, вони намагалися справляти вплив на двосторонні угоди, які Німеччина укладала з сусідами. Успіх їхніх дій був обмеженим щодо стосунків з Польщею, з якою договори про визнання кордонів і добросусідство було укладено в 1990 і 1991 рр. у дусі примирення. Проте Спілка виселенців діяла успішно в справі німецько-чехословацьких, а потім німецько-чеських відносин, невпинно тавруючи «декрети Бенеша», якими було законодавчо санкціоновано виселення судетських німців у 1945 р. [Bazin, 2002; Blavie, Mink, 2003].

Організація змусила говорити про себе своїми закликами про те, що умовою приєднання сусідніх з Німеччиною країн має стати матеріальне відшкодування, повернення майна виселених, і навіть такі символічні й юридичні жести, як скасування «декретів Бенеша». З різних причин ці вимоги особливо вплинули на німецько-чеські стосунки: виселення судетських німців розпочалося ще до Потсдамських угод, якими союзні держави давали зелене світло процесові переміщення німецького населення. Фактично тоді чехословацький уряд вдався до експропріації майна своїх власних громадян, чого не відбувалося на території Силезії та Померанії, переданих під польську адміністрацію, згідно з Потсдамським договором. Крім того, судетські німці становлять добре організовану спільноту, сконцентровану переважно в Баварії і здатну впливати на державну політику.

Проект Центру проти виселень виглядає, отже, як остання спроба Спілки виселенців утвердити своє місце в суспільстві за рахунок торгу

на приєднанні нових країн до ЄС. Форма мобілізації громадськості – наступ з використанням пам'яті, яким вимагається передусім визнання і вшанування пережитих страждань, – видається більш гідним поваги, ніж матеріальні вимоги виселених. Цікаво знати, яким чином процес розширення ЄС підсилив цю мобілізацію громадської думки.

Диференційовані звернення до Європи

Напередодні розширення, в червні 2002 р., вимоги, які ритуально адресувалися чеському урядові, були перенесені й на Польщу заявами міністра-президента Баварії Едмунда Штойбера. Виступи цього кандидата на посаду канцлера з нагоди щорічного Конгресу організацій виселених, в яких він вимагав скасування законодавчих актів, що закріплювали повоєнну експропріацію, викликали дуже сильну реакцію в Польщі. Якщо найпоміркованіші зі спостерігачів намагалися применшити значення висловів Штойбера, подаючи їх як елемент передвиборчої кампанії [PAP, 25 червня 2002 р.], то інші розтлумачили цю подію як різкий поворот Німеччини в пам'ятевих питаннях. Перегляд наслідків Потсдамської угоди порівнювався із запереченням Версальського договору [Semka, 2002]. Журналісти не оминули увагою той факт, що соціал-демократ Клаус Генш, колишній голова Європейського Парламенту і член Конституційної комісії з майбутнього Європи, вшанував своєю присутністю Конгрес виселених 2002 р., щоб підтримати позицію Штойбера. Рік потому, на Конгресі 2003 р., виступ голови Європейського Парламенту Пета Кокса, котрий назвав виселення німців «несправедливістю» й «нерівністю», спричинив хвилю протестів у Польщі [Gajewski, 2003]. До дискусії долучилися, певна річ, і представники Європейської Комісії, зокрема, Генеральної дирекції з питань розширення, як-от комісар Гюнтер Фергойген і його речник Жан-Кристоф Філорі, які зі свого боку запевняли, що Комісію цікавить тільки зміст чинних законів і що вона не бачить перешкод для вступу нових країн [Gnauck, 2002].

У цих суперечках з приводу політичного використання минувшини посилення на Європу могло мати не стільки правовий, скільки етичний характер, позаяк йшлося про те, щоб протиставити проєктові, де наголос робиться на національному масштабі страждань німців, багатосторонній проєкт, яким враховуються інші схожі ситуації. Так, депутат соціал-демократ Маркус Мекель [2002], а потім і відомі польські журналісти, зокрема Адам Міхнік і Адам Кжемінський, закликали в 2002 р. до створення європейського інформаційного центру з питань виселення, який розмістився б у Вроцлаві (до 1945 р. – Бреслау) – багатонаціональному

місті, яке німців змусили залишити в 1945 р. і в яке переселилися поляки з територій, переданих Радянському Союзові згідно з Ялтинськими й Потсдамськими угодами. Крім альтернативи до проекту виселених, цю ініціативу можна сприймати як сигнал того, що розбіжності торкаються не суті проекту – вшанувати пам'ять примусових і брутальних переселень людей, – а запропонованої форми. Польські автори заклику стверджували, що вони зовсім не мають на меті позбавити німців права на вшанування жертв серед їхнього населення, а керувалися бажанням сприяти «європеїзації національних історій у XXI ст.» [Michnik, Krzemiński, 2002]. Вони наводили приклади, які, на їхню думку, є провісниками такої «європеїзації», приміром, польські організації, котрі досліджують багатонаціональну минавшину Східної Пруссії або видання збірок спогадів польських і німецьких представників депортованих і виселених груп населення [Borodziej, Hajnicz, 1998]. У коментарях спостерігачів констатується розрив між ініціативами знизу, як-от братання міст або інші зустрічі, в яких часто беруть участь колишні виселені або їхні нащадки, переоцінка німецької культурної та інтелектуальної спадщини в таких містах, як Вроцлав, Щецин і Гданськ, і перебігом дебатів про виселення, які тепер виглядають у багатьох сенсах як відступ [Semka, 2002].

ПЕРЕМІНЛИВА КОНКУРЕНЦІЯ ЖЕРТВ

Тим часом як офіційні заяви, де згадуються виселені групи населення, як, наприклад, резолюція Бундестагу 1998 р., прийнята в передвиборчий період [Dakowska, 2006], викликали різку реакцію на політичному рівні в сусідній Польщі, емоції досягають кульмінації після оприлюднення ініціативи Спілки виселенців. Якщо взаємні переліки претензій і страждань можна сприймати з погляду «конкуренції жертв», які борються за своє визнання [Chaumont, 1997], то необхідно все ж таки розглядати їх у їхньому контексті. Так, обстановка в цих двох країнах сприяє винесенню в центр уваги поняття жертви.

Самовіктимізація: репертуар дій з відновленою результативністю

Для того щоб аналізувати концепцію пам'яті ініціаторів Центру, доцільно повернутися до витоків проекту. Від самого початку мова аж ніяк не велася про страждання, що випали на долю всіх європейських народів, а пропонувалося створити так званий «Центр 15 мільйонів» з огляду на кількість виселених, на яку посилається Спілка виселенців. В офіційному комюніке обґрунтовувалася необхідність вшанувати пам'ять «найбільшої в

історії акції виселення і насилля» [DOD, 1999, in Mazur, 2005]. Оскільки така термінологія виглядала надто прозоро, то було знайдено більш нейтральне формулювання. Прийнята відтоді стратегія полягала в тому, щоб зв'язати проект з ідеєю захисту загальних цінностей шляхом таврування самої ідеї про насильницьке переселення людей. Німецькі жертви виселення мали посісти в ній чільне місце, хоча туди можна було зараховувати за допомоги тимчасових виставок у незначній кількості й інші приклади виселення. У такий спосіб один і той самий проект міг нести різне значення залежно від потреб моменту. Саме у відповідь на звинувачення в етноцентризмі та на альтернативний проект «європейського» центру у Вроцлаві голова Спілки виселенців наголошувала на загальноєвропейському значенні свого проекту. Крім того, керівники Спілки виселенців скористалися суспільним резонансом балканських конфліктів, щоб долучити до своїх гасел такі терміни, як «етнічні чистки», й порівняти долю виселених німців з косовськими албанцями.

Надання ексклюзивного місця жертвам Другої світової війни з боку німців, хоча воно й не було винаходом останніх років, знаходить своє пояснення в самому походженні Спілки виселенців. У славнозвісній «Хартії виселених», проголошеній у 1950 р., яку деякі політики підносять тепер у своїх промовах за те, що її творці відмовилися від «помсти», виселених німців подано як «найбільш постраждалих» жертв Другої світової війни. В документі згадано загальні й християнські цінності, а також «право на батьківщину», і при цьому він старанно уникає ясних історичних посилань на Другу світову війну та злочини нацистів [Brumlik, in Mazur, 2005].

Така тенденція до «вимітання» історії, до применшення контексту виселень, до ставлення до них як до окремих подій, забуваючи про більш глибокі причини ухвал союзників, вразила польських істориків [Machsewicz, 2003] і спричинила певну ескалацію настроїв. Збільшення кількості свідчень, в яких німці поставали жертвами, не могло не викликати різкої реакції в Польщі. Офіційну термінологію *виселених* [Vertriebene], в якій використовувалися або біблійні вислови («терновий шлях»), або терміни, які до цього вживалися тільки щодо Голокосту, було сприйнято як неприпустима провокація. Виступи Ерики Штайнбах про «геноцид югославських німців» та про «табори смерті для цивільних німців у Польщі» стурбували деяких журналістів [Kołodziejczyk, 2003].

Складається враження, однак, що непорозумінням почасти сприяє особа Ерики Штайнбах, депутатки, яку відносно мало знають у Німеччині, але яка посідає тронне місце на перших шпальтах польських часописів. Її попередники, хоча їх і демонізувала комуністична влада, зазнали іншої

долі: один із них, Герберт Гупка, навіть був удостоєний звання почесного громадянина свого рідного міста (Рацібуж), яке він мусив назавжди покинути в молодості. Щоправда життєвий шлях Штайнбах залишає сумніви щодо її правомочності виступати від імені виселених. Вона народилася в 1943 р. в польському місті Румія, окупованому нацистами (у «данцигському коридорі»). Її батько – солдат Вермахту – був родом із Західної Німеччини (як і його дружина, котра приїздила до нього на фронт). Крім цього атрибуту «фальшивої вигнанки» [Trenkner, 2003] голові організації дорікають і за її повне мовчання з приводу історії створення Спілки виселенців, у багатьох керівників якої не надто славне минуле перших активістів націонал-соціалістичної партії – НСДАП або навіть колишніх есесівців чи вояків каральних загонів [Kloth, Wiegrefe, 2006]. Активізація Спілки виселенців відбиває також і проблему поколінь: до виходу на пенсію членів організації, які народилися під час війни, вона прагне завдяки таким проектам, як проект Центру, продовжити якомога далі своє існування [Heimerl, 2006].

Коли стикаються два мартирологи: живорозтин механізмів

Різде обурення в Польщі, що стало реакцією на кампанію, розгорнуту Спілкою виселенців, і перебільшення пережитих страждань можна перевести у ширший соціальний контекст. Люди, що пережили війну, і моральні авторитети, скажімо, Владислав Бартощевський (колишній учасник Опору і в'язень Освенцима) або Марек Едельман (учасник повстання у варшавському гетто в 1943 р.), дуже чітко відкинули вимоги Спілки виселенців та ідею про виведення на перший план жертв з німецького боку. Едельман, наприклад, назвав проект створення Центру чисто політичною, «націоналістичною й шовіністичною» справою [Edelman, 2003]. Інші особистості нагадували про страшні злочини, скоєні Вермахтом у Польщі, щоб підкреслити німецьку «амнезію», «пропаганду, яка має на меті врівноважити розмах немислимих злочинів», вчинених під час війни, і «затуманення» історії [Bratkowski, 2003]. Аналітики досліджували нові парадигми колективної пам'яті [Pięciak, 2003], тоді як політики вдавалися до більш емоційного діапазону, критикуючи тих, хто «плутає ката з жертвою». Ідея, яка стояла за всім цим, полягала в найкращому разі в тому, що відбувається переформулювання соціальних рамок колективної пам'яті, а в найгіршому – в тому, що німці прагнуть применшити свою відповідальність у Другій світовій війні.

У цьому можна додати найбільш тривожну небезпеку: адже позиціонування німців як забутих жертв війни могло перевернути ієрархію

жертв і стерти первісну провину за масові злочини, скоєні нацистами на окупованих територіях. Наполегливе бажання Спілки виселенців побудувати свій Центр у Берліні, в політичному центрі країни, завдяки чималим державним коштам, викликало побоювання, що цей об'єкт стане противагою Меморіалові жертвам Голокосту, зведеному в 2003–2004 рр. у вигляді гігантського поля стел у безпосередній близькості від Бранденбурзьких воріт і Рейхстагу. Таке звернення німецьких виселенців до музеографії Голокосту (інформувати, вшановувати пам'ять, попереджати) сприймалося в багатьох відношеннях як недоречне. У Польщі висловлювалися побоювання, що такий активний пам'ятевий порив, роздмухуваний Спілкою виселенців, може ще більше стерти усвідомлення – зачаткове в німецькому суспільстві – злочинів, скоєних нацистами в Польщі з перших днів війни [Piciak, 2003; Holzer, 2003]. До цього додавався страх перед вимогами повернення майна, кинутого на Сході, які висловлювала радикальна організація «Prussische Treuhand»¹, від якої Спілка виселенців, зрештою, дистанціювалася. У відповідь провідники консервативних течій у Польщі запропонували виставити Німеччині «рахунок» за матеріальні втрати, завдані нацистами в результаті руйнування Варшави, численних об'єктів інфраструктури та пограбування культурних цінностей.

Однак недостатньо було б зупинятися тільки на цих фактах, не відтворюючи їх у їхньому контексті, який посилив суспільний попит на історію, яка ставила б німців у становище жертв війни. У Німеччині були видані численні публікації, в яких описувалися страждання цивільного німецького населення під час війни і після неї. Мемуари – досить класичний, але весь час поновлюваний жанр, доповнювалися романом Гюнтера Грасса «Траєкторія краба» (2002 р.), присвяченим потопленню корабля «Вільгельм Густлов», який перевозив німецьких біженців, і кількома есе з промовистими назвами. У цій останній категорії варто згадати книжку Йорга Фрідріха про бомбардування союзниками німецьких міст, в якій він сміливо порівнює палаючі підвали з «крематоріями», а британські бомбардувальники з «каральними загонами» [Friedrich, 2002]. Есей Гельги Гірш (1998 р.) під назвою «Помста жертв» присвячено стражданням німців, інтернованих у табори, залишені нацистами і використані польською владою.

У Польщі 90-ті рр. характеризувалися хвилею рухів героїзації та складання мартирологів для символічного вшанування пам'яті історичних подій, які раніше заперечувалися або спотворювалися комуністичною владою і які стосувалися Другої Польської Республіки або Другої світової

¹ «Прусська опіка» (нім.). – Прим. наук. ред.

війни, наприклад, депортація польських громадян на Схід [Traba, 2000]. Проте були й інші теми, які були закриті при комуністичній владі, а тепер прагнули здобути легітимність через націоналістичний дискурс [Zaremba, 2001], як-от історія євреїв у Польщі, і які увірвалися в простір публічних дебатів. Ці дебати часто суперечили героїчному образу польського суспільства, яке загалом чинило опір німецьким окупантам, як про це свідчить резонанс, викликаний книжкою Яна Гросса, присвяченою різанині в Єдвабне у 1941 р. [Gross, 2002]. Ця праця спонукала активне вивчення «чорних сторінок» польської історії, а зіткнення мартирологічної/віктимізаційної історії з історією критичною, яка породжує почуття вини, пояснює, можливо, частково надзвичайну чутливість до дебатів про минувшину. До цього можна додати ще й суперечки, якими супроводжувалося створення за ініціативи уряду Шредера фонду символічної компенсації колишнім слов'янським в'язням концентраційних таборів і особам, вивезеним на примусові роботи [Dakowska, 2006]. Утім, попри кон'юнктурний характер такого надмірного звернення до пам'яті, постає питання про її політичне використання, нові правила і вигідність використання минувшини та наслідки такої практики.

ХТО СІЄ ВІТЕР? НОВА ЗБРОЯ ЗНЕСЛАВЛЕННЯ

Конфронтації з приводу минувшини не обмежувалися вузьким колом активістів різних рухів і експертів, а повністю залучалися в політичну гру та в боротьбу політизованих груп у Польщі. Можна було б висунути гіпотезу, що така нова зброя знеславлення суперників і самолегітимації означає зміну правил політичної гри, значення якої ще треба виміряти.

Як зазначав Бронислав Бачко, періоди кризи влади або періоди, коли певна спільнота відчуває агресію проти себе, сприяють інтенсивному продукуванню комплексів суспільних образів минувшини, які вступають у конкуренцію між собою. Ідеться про колективні уявлення, які стосуються загальної картини суспільства і легітимної влади. Комплекси суспільних образів діють у символічній площині, зв'язуючи між собою емоційні й інтелектуальні аспекти колективного життя, і працюють на низці протиставлень: «легітимізувати/визнавати недійсним; виправдовувати/звинувачувати; заспокоювати/поселяти страх небезпеки; залучати/вилучати (стосовно групи) і т.д.» [Baczko, 1984]. Після спалаху пристрастей навколо Центру польські медіа активно публікували картини, які виставляли в негативному світлі виселених, а також німецьке керівництво і навіть – рикошетом – поляків, звинувачуваних у германофільстві. Канонічним

прикладом є титульна сторінка щотижневика «Wprost» за вересень 2003 р., на якій було зображено Ерику Штайнбах у формі СС верхи на канцлері Шредері.

Використання германофобської риторики було одним із улюблених засобів кандидата в президенти Леха Качинського, який переміг на президентських виборах 2005 р. в результаті різкої кампанії, під час якої він звинувачував свого головного суперника ліберала Дональда Туска в плазуванні перед Німеччиною та поширював наклепницьку інформацію про його сім'ю. Реакція націонал-консервативного уряду Польщі набула форми агресивного звернення до минувшини, яке за своїм розмахом перевищує конфлікт навколо того чи іншого конкретного проекту. Нещодавно міністр оборони Радослав Сікорський прирівняв проект прокладання газопроводу Балтійським морем (який мав би з'єднати Росію з Німеччиною в обхід Польщі) з пактом Риббентропа–Молотова. У липні 2006 р. міністр закордонних справ Анна Фотига порівнювала газету лівого спрямування «Тагесцайтунг», яка надрукувала статтю, де в мало приязному стилі критикувалася політика братів Качинських, з нацистською й антисемітською газетою «Штюрмер». Президентська канцелярія влаштувала скандал навколо німецької статті, скасувавши участь Леха Качинського у нараді Ваймарського трикутника та заявивши, що позиватиметься з газетою за наклеп. Суперечки тільки множилися з паралельним відкриттям у Берліні в серпні 2006 р. двох виставок, присвячених долі біженців і переміщених осіб, влаштованих по обидва боки авеню Унтер ден Лінден: виставка в Історичному музеї стосувалася виселених німців та їхньої інтеграції, а друга виставка, організована під патронатом Спільки виселенців, розповідала про різні приклади примусової міграції населення в Європі. Прем'єр-міністр Польщі Ярослав Качинський піддав критиці ініціативу Спільки виселенців у демонстративній промові, виголошеній у колишньому концентраційному таборі в Штутгофі. Мер Варшави Кажимеж Марцинкевич скасував свій візит до Берліна. Висвітлення проблеми в медіях досягло карикатурного розмаху в Польщі, де державне телебачення пильно відстежувало найменші критичні зауваження з боку німецької преси на адресу польського уряду.

Така диспропорційна реакція відповідає, однак, політичній атмосфері, яку створював націонал-консервативний уряд (партії «Право і справедливість»/Ліга польських сімей/Самооборона), який сподівався забезпечити собі підтримку виборців, якщо підтримуватиме ситуацію маніакальної тривоги, яку легше використовувати в період ідентичної непевності з огляду на приєднання до ЄС. При тому, що ця стратегія вже послабила

міжнародні позиції Польщі, її політичний зиск на середньотермінову перспективу не є очевидним. За даними соціологічних опитувань, більшість респондентів не бачать перешкод для примирення з Німеччиною. Так, наприклад, мешканці Гданська не підтримали в більшості заклик партії «Право і справедливість» позбавити Гюнтера Грасса звання почесного громадянина міста після оприлюднення деяких деталей про його минуле¹. Втім, атмосфера, підтримувана польським урядом, принесла свої плоди, оскільки деякі польські міста та організації, які на прохання Спілки виселенців надіслали експонати на згадану виставку, вирішили забрати їх назад.

На завершення можна зазначити, що різкий характер висловів, якими обмінюються Спілка виселенців і польська виконавча влада, не дають жодної змоги сподіватися на взаєморозуміння. Брати Качинські використовують минуле, штампи німецького «Дранг нах Остен», які брав на озброєння націоналістичний дискурс комуністичної доби, так само, як і в період між двома світовими війнами. Така позиція має ізоляційний характер, адже вона спирається на фантазми загрозової несхожості. Слід зауважити, з іншого боку, що лобісти виселених відмовилися від початкового ревізіонізму 50–60-х рр. і долучилися до процесу обміну думками. Спираючись безпосередньо на ставлення громадськості до Голокосту, Спілка виселенців спромоглася маніпулювати поняттями геноциду й прав людини, щоб подати свою справу як справу загальносвітової ваги і зібрати в такий спосіб поважні аргументи в змаганні жертв війни центральноєвропейського регіону.

ЛІТЕРАТУРА

- Baczko B. (1984), *Les imaginaires sociaux. Mémoires et espoirs collectifs.*, Payot, Paris.
- Bazin A. (2002), *Les relations tchéco-allemandes depuis 1989: de la réconciliation bilatérale à l'intégration européenne*, thèse de science politique, IEP, Paris.
- Blaive M., Mink G. (dir.) (2003), *Benešove dekrety. Budoucnost Evropy a vyrovnávání se s minulostí*, Cefres, Prague.
- Borodziej W., Hajnicz A. (1998), *Kompleks wypędzenia*, Znak, Cracovie.

¹ 12 серпня 2006 р. Нобелівський лауреат з літератури 78-річний Гюнтер Грасс розповів у інтерв'ю газеті «Франкфуртер Альгемайне», що наприкінці Другої світової війни, коли йому було 17 років, був зарахований в один із підрозділів військ СС. Це зізнання, зроблене напередодні публікації його автобіографії, сколихнуло громадську думку в Німеччині, а також і в інших країнах, особливо в Польщі, де цей письменник, якого вважали за «моральну совість» Німеччини, дістав звання почесного громадянина міста Гданська.

- Bratkowski S. (2003), «Kim chcą być Niemcy», *Rzeczpospolita*; n° 200, 28.08.
- Brumlik M. (2005), *Wer Sturm sät. Die Vertreibung der Deutschen*, Aufbau Verlag, Berlin.
- Chaumont J.-M. (1997), *La Concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance*, La Découverte, Paris.
- Dakowska D. (2006), «Les relations germano-polonaises: les relectures du passé dans le contexte de l'adhésion à l'UE», *Pouvoirs*, n° 118.
- Edelman M. (2003), «Nie litować się nad Niemcami», *Tygodnik Powszechny*, 17.08.
- Friedrich J. (2002), *Der Brand: Deutschland im Bomberkrieg 1940–1945*, Propyläen, Munich.
- Gajewski J. (2003), «Cox pod ostralem», *Rzeczpospolita*; n° 206, 4.09.
- Gnauck G. (2002), «Scharfe Kritik an Stoiber in Polen», *Die Welt*, 25.06.
- Grass G. (2002), *Im Rrebsgang*, Steidl, Göttingen.
- Gross J. T. (2002), *Les Voisins*, Fayard, Paris.
- Heimerl D. (2006), «L'Allemagne et les expulsés, quel centre pour quelle mémoire?», *Note du Cerfa*, n° 34, juin, Ifri, Paris.
- Hirsch H. (1998), *Die Rache der Opfer, Deutsche in polnischen Lagern 1944–1950*, Rowohlt, Berlin.
- Holzer J. (2003), «Polacy-Niemcy. Porozmawiajmy o historii», *Rzeczpospolita*, 29.11.
- Kloth H.M., Wiegrefe K. (2006), «Unbequeme Wahrheiten», *Der Spiegel*, n° 46, 14.08.
- Kołodziejczyk K. (2003), «Wychodzenie z cienia wojny», *Rzeczpospolita*, n° 203, 1.09.
- Machcewicz P. (2003), «Pamięć nie tylko o wypędzonych», *Rzeczpospolita*, 1.08.
- Mazur Z. (2005), *Centrum przeciw wypędzeniom (1999–2005)*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Meckel M. (2002), *Ein «Zentrum gegen Vertreibungen» in Breslau?!*, 1.03.
- Michnik A., Krzemiński A. (2002), «Nie chcemy wojny muzealnej», *Gazeta wyborcza*, 16.06.
- PAP (2002), «Wolff-Powęska: w Polsce nie było dekretów o wysiedlaniu Niemców», *Dziennik internetowy* n° 1246, 35/06.
- Preciak W. (2003), «Naród ofiar. Nowa niemiecka pamięć», *Rzeczpospolita*, 2.08.
- Semka P. (2002), «Kreis epoki nudy», *Rzeczpospolita*, n° 154, 4.07.
- Traba R. (2000) «Symbol pamięci: II wojna światowa w świadomości Polaków», *Przegląd zachodni*, n° 1 (294), Poznań.
- Trenkner J. (2003), «Fałszywa wypędzona», *Tygodnik powszechny*, 14.09.
- Zaremba M. (2001), *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Trio/ISP PAN, Varsovie.

III

Центрально-Східна Європа
віч-на-віч зі своєю минувшиною

Польща й Україна. Важкі питання, складні відповіді

Анджей Пачковський

Ми пропонуємо розглянути досвід заходів 1997–2001 рр., які мали на меті зменшити напруженість у стосунках між Польщею й Україною з приводу їхньої спільної минувшини. Суперечності між сусідами не є чимось винятковим. Навпаки, якщо подивитися на історію в броделівських категоріях «довгого часу», можна легко побачити, що сусідні нації живуть із почуттям ненависті одна до одної та в стані тривалих конфліктів набагато частіше, ніж у стані взаємної поваги, шанування та співпраці. На нашу думку, потрібно здійснити узагальнений огляд стосунків між українцями й поляками через те, що їхній конфлікт розгортається на культурній периферії Старого континенту і до того ж про нього дуже мало знають назовні.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ: ІСТОРИЧНІ ВІХИ КОНФЛІКТНОЇ МИНУВШИНИ

Від Середньовіччя до падіння Російської та Австро-Угорської імперій

У Середні віки територія нинішньої України звалася Рутенією (або Руссю), а її православні мешканці – рутенами, або русинами. XV і XVI ст. пройшли під знаком польської експансії на схід і колонізації руської знаті. Українська нація почала формуватися у XVII ст. навколо козацтва. Військо перебувало на службі Польської республіки, але користувалося широкою автономією. В середині XVII ст. спалахнув лютий конфлікт, який одразу набув національного, релігійного і соціального характеру. Виступ козаків під проводом Богдана Хмельницького в 1648 р. призводить до втручання Московії та анексії нею східної частини України. Приблизно в цей самий період Польща вистояла у війні зі Швецією, яка на якийсь час окупувала

її західні й центральні землі. Ця війна стала в ХХ ст. одним із ключових аспектів національної традиції, зокрема завдяки романам Генрика Сенкевича, присвяченим цим подіям («Вогнем і мечем» і «Потоп»).

Але для українців виступ Хмельницького став основоположним міфом нації, створенню якого сприяли знамениті письменники ХІХ ст. Після поділів Польщі (1772–1795 рр.) південна й східна частини її території входять до складу габсбургської монархії, а залишки східної території потрапляють до складу Росії. Це не поклато край польсько-українському конфліктові, який живили обоє загарбників за принципом *divide et impera*¹. У цьому конфлікті провідну роль відігравали соціальні питання (польські поміщики проти українських селян), але конфлікт дедалі ясніше набував національного та релігійного забарвлення (польські католики проти українських православних і уніатів). З середини ХІХ ст. – у певному зв'язку з «Весною народів» 1848 р., коли польська держава вже не існувала, – розпочинається швидкий процес формування сучасної української нації, який породжує прагнення створити власну державу. Головним осередком цього процесу була територія, що належала Австрії, де українці були переважно уніатами.

З розпадом імперії Романових (1917 р.) і розвалом австро-угорської монархії (1918 р.) і відродженням Польщі вибухає збройний конфлікт між Польщею та Західноукраїнською Народною Республікою як однією з двох новоутворених держав. Поляки не воювали з другою державою, яка постала на території колишньої Росії, – Українською Народною Республікою. Війна, що завершилася в 1919 р. перемогою поляків, була відносно короткою. Але союз Польщі зі «східною» Україною проти більшовицької Росії (угода Пілсудського й Петлюри, квітень-листопад 1920 р.) виявився скороминущим: він не був достатньо послідовним і не підтримувався з потрібною рішучістю українцями, щоб привести до закріплення незалежної держави. Згідно з Ризьким договором 1921 р. між Польщею й Радянським Союзом, західну частину територій, населених українцями, приєднала до себе Друга Республіка, а решта залишилася за Радянським Союзом під назвою Української Радянської Соціалістичної Республіки. На землях, які українці називали Західною Україною, а поляки – східним кордоном, або Східною Галичиною, польське населення, яке жило там з ХV–ХVІ ст., складало в різних районах від однієї шостої до половини всього населення. Воно кількісно домінувало в найбільших містах (як-от Львів чи Станіслав). У менших містах найбільшу національну меншину склали

¹ Поділяй і владарюй (лат.). – Прим. наук. ред.

евреї. Майже всі українці висловлювалися за створення власної держави, але вони розходилися в способах досягнення цієї мети: одні виступали за поетапний процес, пропонуючи на першому етапі одержання автономії в складі Польщі; інші розглядали боротьбу проти польської держави, котру вважали головним ворогом, як єдиний дієвий спосіб; треті висловлювалися за приєднання до Радянського Союзу. Польська влада проводила ворожу щодо українців політику: на схід переселяли поляків з глибин території, було введено дискримінаційні обмеження в місцевих органах влади та державних установах (як-от пошта та залізниця), будь-які розмови про визнання хоч якоїсь автономії відкидалися; обмежувалися і можливості українців щодо отримання освіти. Більшість поляків негативно ставилася до прагнень українців. Як наслідок, «помірковані» українці опинилися в ізоляції, як, до речі, і комуністи в Радянській Україні, яким доводилося працювати в умовах колективізації й голоду. Радикальне крило скористалося з цієї ситуації, вдаючись до терористичних акцій (зокрема, було вбито двох польських міністрів) і пов'язуючи свої надії з Німеччиною.

Ескалація конфлікту під час Другої світової війни

Вибух Другої світової війни призвів до різкої ескалації конфлікту. Українці скористалися зі знищення структур польської держави, щоб узяти гору. В областях, приєднаних до Радянської України, розпочалася українізація шкіл, університетів, державних органів, куди не допускали поляків. Українська мова була визнана державною. Поляки стали головними жертвами репресивної системи (зокрема у вигляді масової депортації до Сибіру й Казахстану), в результаті чого їхня чисельність значно зменшилася на цих територіях. Радянська влада придушила український рух за самостійність, плацдарм якого розміщувався на землях, окупованих Третім Рейхом, але, в принципі, українців не депортували. Німці на окупованих ними територіях підтримували українців, які там мешкали, зокрема тих, хто належав до місцевих органів управління і працював у системі освіти, хоча вони й не захотіли визнавати прагнення українців мати свою власну державу навіть після початку війни між СРСР і Німеччиною. Після окупації Німеччиною всієї території польської держави (завершеної 22 червня 1941 р.) українці розділилися, зокрема всередині Організації українських націоналістів (ОУН), в якій було два крила. Прихильники Андрія Мельника (ОУН – мельниківці) становили соціальну базу окупаційної адміністрації. З часом вони дістали дозвіл формувати свої військові дивізії в рамках нацистської армії (дивізії СС «Галичина»), але дозволу на створення власної

держави не отримали. Прихильники Степана Бандери (ОУН – бандерівці) пішли в 1942 р. у підпілля і розпочали партизанську боротьбу під прапорами Української повстанської армії (УПА).

Ворожість до поляків підсилювався тим, що ні польське керівництво в еміграції, ні підпільні польські структури не приймали ідею створення на цих землях української держави. Вони не зважилися зробити жодного жесту в цьому напрямку, запросивши, наприклад, когось із поміркованих українських активістів до участі в якому-небудь державному органі в еміграції (як це було зроблено для євреїв). Після поразки німців під Сталінградом у 1943 р., яка стала початком значних геополітичних змін у цій частині Європи, радикальні українські активісти збагнули, що слід створювати сприятливі умови на майбутнє, максимально усуваючи поляків із земель, які вони вважали українськими і на яких українське населення значно переважало (як у Львівській області) чи мало абсолютну чисельну перевагу (як у Волинській області). Оскільки українська сторона не мала сильного державного апарату (від поліції до залізниці), вона вважала, що досить буде примусити поляків утікати на захід. З цією метою застосували масовий терор, і на цій основі взимку 1943 р. розпочалися акції етнічної чистки. Перед ними відбулися напади на польські села, які спочатку мали характер поодиноких акцій, а з 1942 р. почастішали. У Польщі цю переривчасту операцію, що тривала до весни 1944 р., назвали «волинською різаниною».

Тільки прихід Червоної Армії, ворогом номер один для якої в цих областях було українське підпілля, поклав їй край де-факто. Кінець війни, який вилився у приєднання Польщі до радянської сфери впливу (внесок у створення «зовнішньої імперії» Сталіна) і перенесення польсько-радянського кордону на захід далі, ніж це було в 1921 р., був позначений і переміщенням населення: близько півмільйона українців були переселені в Україну і понад 800 тисяч поляків – на територію «післяялтинської» Польщі. Цю акцію раптово припинили в середині 1946 р., не поклавши край польсько-українському конфліктові, оскільки нечисленні, але рішуче налаштовані загони УПА продовжували боротьбу, спираючись на українців, які залишилися в Польщі (близько 200 тисяч). Вони стали основою для організаційної структури цього угруповання і боролися не проти Польщі, а проти радянської влади на схід від нового кордону. У 1947 р польська влада, прагнучи відірвати партизанський рух від його соціальної опори, виселила одночасно близько 140 тисяч українців (операція «Вісла»). Оскільки Радянський Союз не бажав їх приймати, то їх розселили в областях, залишених німцями, які перейшли до Польщі згідно з Потсдамськими

угодами. Ці події призвели за майже десять років (1939–1947 рр.) до різкого розмежування між двома націями, які сотні років жили на одній території. Кілька сотень тисяч поляків, що залишилися в Україні та трішки менша кількість українців, які залишилися в Польщі, більше не становили реальної загрози.

Ставлення до польсько-української минувиної при комуністичному режимі

Згідно з загальними принципами, які діяли в усьому комуністичному таборі, на місцях колишніх конфліктів, що спричинялися «феодалізмом і капіталізмом», процвітали «братерська дружба» і «плідна співпраця». Наслідком такої політики було замовчування конфліктів минулого, щодо яких застосовувався марксистсько-ленінський метод інтерпретації: виступ Хмельницького був антифеодалним повстанням українського селянства; війна 1918–1919 рр. – прикладом характерних суперечностей буржуазних суспільств; приєднання частини Польщі до Радянського Союзу відбивало здійснення прагнень пригноблених народних мас, які таким чином звільнилися від гніту польського імперіалізму; українські націоналісти (УПА) зрадили свою націю і стали прислужниками Гітлера. Рефлекси ворожнечі та ненависті було глибоко приглушено, але мірою того, як комуністична ідеологія поглинала націоналізм – а скрізь, де існувала державна ідеологія, цей процес був досить помітним, принаймні з кінця 1950-х рр., – ця ідеологія дедалі більше несла в собі слідів колишніх національних конфліктів. Щоправда, вони не проявлялися в офіційній політичній позиції, але відображалися в літературі й кіно.

З середини 1950-х рр. спочатку в колах еміграції, а далі також і серед польських та – рідше – українських противників режиму (дисидентів), виникли нові геополітичні підходи. Гурток, що сформувався навколо Єжи Гедройця і журналу «Культура», який виходив у паризькому передмісті Мезон-Лафіт, був головним джерелом цих ідей. Певною мірою вони були пов'язані з планами польської східної політики в міжвоєнний період, відомої у вигляді стратегії розкладу Радянського Союзу вздовж національних кордонів і планів створення системи «між двох морів» (блок держав між Чорним і Балтійським морями). Ці плани, однак, довелося змінювати після Другої світової війни. Коротко кажучи, було постульовано таке:

- ворогом є Радянський Союз, а не нації, що входять до його складу;
- між Польщею й Росією живуть українці й білоруси (а також, у певному сенсі, литовці);

- для зміни співвідношення сил у Східній Європі потрібна співпраця між цими націями та з російськими демократами;
- кордони, встановлені Ялтинською та Потсдамською угодами, непорушні.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ ПІСЛЯ 1989 Р.:
«ПРАВДА І ПРИМИРЕННЯ»

Для чого зустрічі істориків?

Після кризових подій 1989 р. польська еліта погодилася з принципом примирення. В остаточному підсумку Польща першою визнала незалежність України. Твердження, за яким «не може бути незалежної Польщі без незалежної України», стало гаслом польської зовнішньої політики. Частина української політичної еліти, зорієнтована на зближення з Європейським Союзом, підтримувала цю ідею. Ця частина еліти, якій притаманні анти-радянські й антиросійські настрої ще з періоду дисиденства, жила (і живе досі) на заході й у центрі України. Попри численні перешкоди різного масштабу, міждержавні стосунки двох країн були дуже добрими, а часом навіть сердечними. Проте не все було так гарно в суспільстві, особливо в польському. Незважаючи ні на чинні кордони, ні на необхідність підтримувати добрі стосунки між державами, багато хто, зокрема вцілілі свідки трагедії 1942–1944 рр. на Волині, вважали, що важливіше з'ясувати правду про те, що відбувалося під час війни на східних кордонах Польщі, ніж задовольняти політичні та економічні інтереси. Прихильники цієї позиції керувалися принципом «правда і примирення». Ставало очевидним, що без встановлення правди не може бути примирення, а без примирення не може бути щирої та сталої співпраці. У відповідь на таку позицію українці заявили, що не можна обмежувати пошуки правди щодо подій на Волині (там, між іншим, загинуло й чимало українців), а потрібно проаналізувати весь комплекс польсько-українських стосунків, принаймні починаючи з війни 1918–1919 рр., враховуючи, зокрема, становище українського населення в Польщі в період між двома війнами.

Відповідна ініціатива належала варшавському центрові «Карта» – часопису та неурядовій організації, створеній 1982 р. в підпіллі, на початку «воєнного стану». Через московське об'єднання «Меморіал», яке мало своїх представників в Україні, було зав'язано контакти з українськими історичними колами. У червні 1994 р. у рамках міжнародної програми «Спільна земля – Східна Європа» (який фінансує Фондація Баторія, створе-

на Джорджем Соросом) відбувся семінар, на якому зібралися одинадцять польських і одинадцять українських істориків. За підсумками його роботи було складено спільне комюніке, в якому перелічувалися суперечливі питання, а також містився заклик істориків докладати систематичних зусиль для дослідження польсько-українських відносин. Ця зустріч і її підсумковий заклик були практично проігноровані медіями й політиками обох країн, але ідея почала своє життя. Цікаво, що цей підхід – за згоди центру «Карта» – підхопили члени Волинської секції Світової спілки воїнів Армії Крайової, а їх партнером стала Спілка польських українців – організація, діяльність якої, зрозуміло, залежить від гарних стосунків з поляками. Ветерани Армії Крайової виходили з принципу, що самої лише пам'яті, яка була на той час основним джерелом для написання праць про «волинську різанину», не досить, надто через те, що вона має однобічне спрямування: вона або українська, або польська. Вони наголошували, що «пам'ять» слід доповнювати «історією», що потрібно розпочати вивчення архівів, а працювати в архівах належить професійним історикам. Вони вважали також, що такі дослідження повинні паралельно проводити польські й українські історики, щоб вести пошук в архівах обох країн і мати змогу порівнювати результати цих розслідувань. З українського боку науковий патронат узяв на себе Волинський державний університет імені Лесі Українки; з польського – Історичний інститут армії, що є державною установою. У березні 1996 р. ці два заклади підписали між собою угоду, а 22–24 травня 1997 р., після річних підготувань, у Варшаві відбулася перша конференція циклу, названого «Польща – Україна: важкі питання». Усього до листопада 2001 р. відбулося десять конференцій, враховуючи вступний семінар, на якому були узгоджені конкретні напрямки роботи.

Докладна систематизація порядку роботи

Новаторський характер цієї ініціативи базувався не на тому, що історики «обох сторін» брали участь у спільних семінарах і конференціях, адже на той час уже відбулися незліченні наукові зустрічі з питань, які стосуються спільної минувшини двох країн (франко-німецькі, шведсько-норвезькі, польсько-російські...). Її оригінальність полягала в обраній схемі та методах роботи:

1. Щорічно проходили по два семінари: перший у Польщі (у Варшаві), другий в Україні (у Луцьку, Волинь).
2. Хід семінарських дискусій фіксували й публікували (після дозво-

лу) in extenso¹ обома мовами. Засідання вели національними мовами з синхронним перекладом. По суті, переклад мав допоміжний характер з огляду на близькість обох мов, а також на те, що польські історики, які досліджують конфлікти, за загальним правилом, знали українську, а серед української інтелігенції старшого і середнього покоління знання польської мови також було досить поширеним.

3. З обох «сторін» у семінарах завжди брали участь одні й ті самі історики, звичайно, мірою можливого. Але цей момент виглядає важливим, оскільки природно зав'язалися певні стосунки, які значно полегшували дослідження і взаєморозуміння.

4. Кожна сторона призначала двох модераторів з числа професійних істориків без права для них виступу з повідомленнями (було зроблено єдиний виняток).

5. З кожної конкретної теми готувалися паралельно дві доповіді – по одній від польської та української сторони.

6. Після виголошення доповіді в обговоренні мали право брати участь тільки їхні автори та модератори. Присутніх на засіданні до обговорення не допускали.

7. Після обговорення кожен доповідач складав попередній список («протокол») фактів і тлумачень, з якими він погоджувався, і другий список, де викладав пункти, в яких зберігалися розходження.

8. Кожен список озвучували для учасників, після чого розпочинався другий тур обговорення.

9. Обоє автори повідомлень знову разом обговорювали тему і склали комюніке з новим списком «спільних думок» і «розбіжностей» (рідко вдавалося досягти згоди з усіх питань чи навіть з усіх фактів, що стосувалися одного й того самого питання).

10. Доповідачі й модератори підписували комюніке.

Для дотримання цього порядку кількість доповідачів, що планувалася на кожну конференцію, обмежувалася 4 або 5 особами. Перша пара доповідачів торкалася «політики Другої Республіки щодо українців», остання стала спробою узагальнення: «Міжнаціональний україно-польський конфлікт на південно-східних межах Другої Республіки: причини, факти, наслідки, висновки на майбутнє». За кілька років у роботах семінарів узяли участь шістнадцять польських і вісімнадцять українських істориків, було виголошено 60 доповідей з 30 тем і складено стільки ж комюніке. Доповіді, стенограми обговорення і комюніке всіх засідань (за винятком

¹ Докладно, детально (лат.). – Прим. наук. ред.

першого) вийшли друком у 9 томах польською мовою. За браком коштів тільки 5 томів було надруковано українською мовою. Як підсумок, було утверджено принцип «польсько-української програми досліджень і документування жертв польсько-українського конфлікту сорокових років ХХ ст.» і написано «Відкритий лист президентам Республіки Польщі та України» з проханням про підтримку програми досліджень. Звичайно, без підтримки спонсорів – державних і приватних – і без допомоги польської (Міністерство закордонних справ) та української адміністрації (державні органи Волинської області) все це не було б можливим¹.

У модераторів було складне завдання, зокрема, під час дискусій з приводу протоколу, оскільки в кожному таборі були представники поміркованої позиції і представники націоналістичної й навіть шовіністичної позиції. Як наслідок, дебати часто ставали пристрасними, а негативні стереотипи щодо іншої сторони та самоідеалізація були звичайними речами. Конференцію доводилося кілька разів раптово переривати. Польські (ветерани Армії Крайової) та українські (члени Спілки польських українців) ініціатори опинялися під тиском членів своїх груп, які не брали фактичної участі в засіданнях, але мали дуже негативну думку про цей процес як такий. Тиск Спілки українців виявився настільки сильним, що в травні 2000 р. ця організація вийшла з процесу проведення спільних зустрічей. Попри все це, саме українські історики, котрі, до речі, не належали до Спілки, вирішили продовжувати розпочату роботу, яка вже досить далеко просунулася. Щодо негативних оцінок цього процесу з боку членів Армії Крайової Волині, вони висловлювалися гучно, але тільки після закінчення циклу. Відповідно, навіть якщо вони й ставили під сумнів доцільність і сенс цього експерименту, вони не стали перешкодою для його реалізації.

Вплив дискусій істориків на сприйняття минувиши

Деякі з обговорюваних тем викликали запеклі суперечки. Як глибоко слід розкопувати минувишину, щоб зрозуміти механізми конфлікту: до польсько-української війни 1918–1919 рр., до повстання Хмельницького

¹ Можливо, немає потреби описувати «кухню» цієї системи, але я можу, втім, зазначити, що головним «кухарем» і збирачем коштів був ветеран Армії Крайової, котрий воював на Волині, інженер Анджей Жупанський. Оскільки я брав участь у цьому процесі як один із модераторів від польської сторони, то не маю на нього цілковито об'єктивного погляду. Щоправда, я володію щодо нього не книжковими знаннями, які можуть мати тільки учасники й ініціатори тієї чи іншої події, в яких існує з нею емоційний зв'язок.

чи, можливо, до експансії Польщі на схід у Середні віки? Чи, може, слід повертатися в минулість аж до згадки про вступ поляків у Київ 1018 р.¹? Хто розпочинав? Якими були головні причини, що призвели до загострення тієї фази конфлікту, яка зазнала апогею в 1942–1944 рр.? Чи обмежилися тоді поляки тільки захистом, чи вони також вдавалися до актів помсти? Якою є справжня кількість жертв конфлікту часів Другої світової війни? Чи існує прямий зв'язок між етнічною чисткою на Волині та «операцією Вісла» у 1947 р.? Чи була ця операція помстою? Яким був розмах співпраці поляків і українців із Третім Рейхом, з радянським партизанським рухом під час війни, а в подальшому з Червоною Армією? Вочевидь, список розходжень був довший за список питань, навколо яких склалася згода. Попри все це, експеримент виявився плідним, оскільки вдалося охопити всі питання.

Охарактеризувати й оцінити цей процес нелегко, зокрема, в плані його впливу на настрої звичайних людей. Конференції мали більшу аудиторію в Польщі завдяки тому, що їх транслювали основні телевізійні канали та радіостанції. Щодо України, то тут, навпаки, їхнє висвітлення медіями мало лише локальний характер (на Волині). Проте ініціатори цього експерименту ставили завданням не довести його до відома «всіх», а радше довести – не стільки суспільству, скільки певній елітній його частині, – що можливо обговорювати разом питання минувшини, які розділяють обидві нації. Прихильники зближення отримали, завдяки цій ініціативі, додаткові аргументи на користь зміцнення зв'язків між обома країнами. Політиків і державних високопосадовців певною мірою позбавили необхідності прямого обговорення історичних питань і звільнили від ризику конфлікту, оскільки вагу дискусій перебрали на себе громадські організації та історики. Крім того, з польського боку, поза сумнівом, але, гадаю, і з українського теж уряд не чинив жодного тиску на істориків, аби вони подавали ту чи ту думку. Якщо й існував який-небудь тиск, то він походив здебільшого з боку кіл, які вважали, що проведення зустрічей такого типу є зрадою якщо не інтересів нації, то щонайменше національної пам'яті.

Конференції циклу «Польща – Україна: важкі питання» були не єдиним внеском до дискусії з цього питання. Протягом 2001–2003 рр. вийшла друком велика кількість книжок, статей та історичних репортажів у газетах і журналах, з'явилися відкриті списки, по телебаченню показували

¹ Одним із символів польських націоналістів у ХХ ст. був «зазубрений меч» – тобто меч короля Болеслава Хороброго, який він пошкодив, б'ючи ним у браму захопленого київського замку.

документальні фільми. І насамперед тривали офіційні перемови, висвітлювані медіями, в справі вшанування пам'яті подій, що мали місце під час війни. Стосовно польсько-українського конфлікту, в Україні точилася запекла суперечка щодо оцінки УПА: значна частина громадської думки – переважно на сході країни – вважала її злочинним угрупованням, що співпрацювало з нацистською Німеччиною, і заперечувало її як складник руху за незалежність. У Польщі такого «внутрішнього фронту» не було. Офіційні перемовини, а також статті й відкриті листи, що виходили друком у популярних виданнях, широко обговорювалися, викликали пристрасті й мали значний відгук. Вони, вочевидь, мали більший вплив на громадську думку, ніж, зрештою, конфіденційні семінари, в яких не брали участі ні політики, ні медіа-знаменитості, ні інтелектуали, яких уважали моральними авторитетами. Інтерес громадськості до проблематики польсько-українських стосунків – і головно конфліктів – досяг апогею в 2003 р., тобто після завершення циклу конференцій, коли врешті-решт було знайдено політичну згоду в питанні про спільне вшанування пам'яті польських жертв етнічних чисток на Волині: з нагоди шістдесятої річниці знищення Порицька і вбивства всіх його мешканців на цьому місці відкрили пам'ятник за участі президентів обох країн.

З цього приводу в Польщі й в Україні провели (окремо і за дещо відмінною методологією) опитування громадської думки. За даними польського опитування¹, 15 відсотків респондентів уважали, що жертвами конфлікту на Волині були «в різних співвідношеннях» поляки й українці; 27% стверджували, що жертвами були «здебільшого» поляки, але «також» і українці; 28% заявляли, що жертвами були «насамперед» поляки і інколи також українці; 19% уважали, що жертвами були «винятково» поляки. В Україні задавали питання не про жертви, а про «винуватців»². Ось як розподілилися відповіді: 5% уважали винними тільки українців; 15% уважали винними тільки поляків; 38% визнавали винними обидві сторони; 25% уважали, що провина лежить не на націях, а на війні (решта не визначилися з думкою). Інше питання, яке ввійшло до опитувальника, стосувалося того, яка сторона має визнати себе винною і вибачитися. В Україні 9% респондентів уважали, що вибачитися має тільки Україна; 42% відпові-

¹ Опитування провів 5-7 липня 2003 р. Центр вивчення громадської думки на репрезентативній вибірці у 1005 респондентів. Результати див. у «Gazeta Wyborcza», 12-13 VII 2003.

² Опитування провели для щотижневика «Дзеркало тижня» 21–29 квітня 2003 р. на вибірці в 2036 осіб з усіх областей України. Результати опублікували в «Дзеркалі тижня» (24 травня 2003 р.).

ли, що Україна не повинна вибачитися, а 34% заявили, що Україна може вибачитися за умови, що вибачиться й Польща. У Польщі 34% опитаних уважали, що вибачитися повинна тільки Україна, але 38% стверджували, що кожна сторона має взяти на себе частину відповідальності.

Отже, самі формулювання питань оприявнюють характерні відмінності між двома країнами: українські соціологи більше цікавилися тим, «хто розпочав», тоді як поляки прагнули з'ясувати, «хто найбільше постраждав». Не говорячи про це прямо, перші надавали значення тому фактові, що, придушуючи прагнення українців до незалежності, поляки (і польська держава) спонукали їх до екстремізму, а другі вважали головним те, що українці скористалися війною, аби досягти своїх цілей, частково винищивши поляків і ставши єдиними господарями на своїй землі.

Інтерпретація цих двох опитувань виглядає ще більш цікавою. Вона показує, що, попри значне емоційне напруження, екстремістські думки висловлювалися рідше, ніж це можна було бачити в газетах та у виступах певної частини політичної еліти. Думки, за якими винними є обидві сторони (однаковою мірою або принаймні сумірно) і понесли однакову чи принаймні еквівалентну кількість жертв, висловила дуже велика частка учасників опитування.

Хоча це й не має нічого спільного з «історичною правдою», можна зауважити досить значну тенденцію до примирення між обома сторонами. Не завадить додати, що згадані опитування проходили до «помаранчевої революції» осені 2004 р., яка, з огляду на внесок польського керівництва в розв'язання кризи, що охопила Україну, викликала порив симпатії до Польщі, зокрема і серед українських націоналістів.

Загалом, можна вважати, що цей цикл конференцій насправді не відіграв переломної ролі у ставленні двох націй одна до одної. Втім, він був корисним для політичного й дипломатичного діалогу між обома країнами. Він приніс новий досвід у цій проблемі, що стала такою важливою вже багато років тому і майже по всій Європі, – у проблемі «правди й примирення». Він також значною мірою розширив знання про події частини нашої минувшини. Очевидно, що його внесок у знання незрівнянно більший, ніж його політичні чи суспільні здобутки.

ЛІТЕРАТУРА

- Misilo E. (dir.) (1993à, *Akcja Wisła. Dokumenty*, Archiwum Ukraińskie, Varsovie.
- Filar W. (2003), *Wołyń 1939–1944, Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie*, Adam Marszałek, Toruń.
- Iliushyn I. (2000), *OUN-UPA i ukraińskie pytania w roky druhoji switowoji wojny*, Kiev.
- Motyka G. (1999), *Tak było w Bieszczdach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Wolumen, Varsovie.
- Polska-Ukraina: trudne pytania*, t. I-IX, Karta, Varsovie, 1998–2002.
- Niedzielko R. (2003) (dir.), *Polska-Ukraina: trudna odpowiedź*, Archives d'Etat et Centre Karta, Varsovie.
- Torzecki R. (1993), *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, PWN, Varsovie.

Різанина в Єдвабне 1941 року.
Дискусія про єврейсько-польський конфлікт на північному
сході Польщі за німецької окупації

Павел Махцевич

Суперечка навколо проблеми Єдвабне стала однією з найгостріших серед тих, що точилися після 1989 р., як у контексті єврейсько-польських стосунків, так і в загальному контексті історії Польщі ХХ ст. Вона порушила теми, які формують уяву поляків про самих себе в сферах, які найвищою мірою зачіпають питання національної ідентичності, як-от Друга світова війна, німецька й радянська окупація, ставлення поляків до євреїв і німців. Ця дискусія вийшла навіть за межі ХХ ст., щоб поставити під сумнів легітимність традиційного бачення польської історії, яке має тенденцію до висування наперед боротьби за свободу, національних повстань і страждань, що їх інші завдали польському народові.

Раніше єврейсько-польські відносини вже перебували в центрі публічних дискусій. Фільм Клода Ланзмана «Голокост», з'явившись на екранах у 1985 р., викликав полеміку. Два роки потому стаття під назвою «Бідолашні поляки, що дивляться на гетто» в тижневику «Tygodnik Powszechny» теж спричинила серйозну дискусію. Ян Боньський звинувачував у ній поляків у байдужості до долі євреїв. Дебати спалахнули в черговий раз у 1994 р. вже в посткомуністичній Польщі після низки статей у газеті «Gazeta Wyborcza». Міхал Чіхи наводив у них випадки розправи з євреями, які вийшли з підпілля під час Варшавського повстання. Проте, незважаючи на свій розмах і на те, що вони викликали активний обмін думками, ці дискусії ніяк не можна порівняти з дискусією щодо різанини в Єдвабне незалежно від того, який критерій взяти – чи то кількість публікацій, чи то статус сторін, які брали участь у дискусії, чи то ступінь важливості й дражливості порушених питань і відповідей на ці запитання.

У травні 2000 р. в Польщі вийшла друком книжка «Сусіди», в якій

Ян Томаш Гросс описує знищення єврейських жителів містечка Єдвабне у Ломжинському повіті (менше ніж за 200 кілометрів на північний схід від Варшави) [Gross, 2002]. У липні 1941 р. невдовзі після того, як радянські війська, котрі займали цю місцевість, відступили перед німецьким наступом, там сталося масове вбивство населення. За даними автора, не менше 1600 євреїв, серед них жінки й діти, були вбиті поляками, причому більшість було живцем спалені у stodolі. Згідно з твердженням Т.Гросса, німці в цьому випадку виконували переважно пасивну роль, яку можна тлумачити як схвалення погрому, вчиненого польським населенням Єдвабне.

Попервах польська громадськість відреагувала з подивом, а потім з певною недовірою щодо правдивості й достовірності наведених фактів. Тільки за кілька місяців після виходу «Сусідів» і статей Анджея Качинського в газеті «Rzeczpospolita» великотиражна преса підхопила цю тему, проторувавши шлях публічній дискусії, започаткованій у листопаді 2000 р. Відтак публікація есею Яцека Жаковського й інтерв'ю з істориком Томашем Шаротою в газеті «Gazeta Wyborcza» викликали зливу дописів про Єдвабне. За кілька тижнів дискусія дуже загострилася і досягла апогею в перші місяці 2001 р. Навесні кількість документів, які щомісяця виходили друком із цього питання, набагато перевищувала сотню, і Єдвабне витіснило решту політичних і економічних тем. Причому дехто проводив паралель зі справою Дрейфуса, яка свого часу у Франції затьмарила всі інші теми і поділила громадську думку на два заперкло ворожі один одному табори. Проте більш справедливим було б порівнювати дискусію про Єдвабне з двома іншими випадками, причому не стільки з огляду на запеклість суперечки, скільки зважаючи на її історичний зміст. У Німеччині 80-ті рр. стали, наприклад, ареною для знаменитої «сварки істориків», викликаній питанням про одиничний характер націонал-соціалізму і воєнні злочини, скоєні німцями. Крім того, публікація в 1997 р. у Франції «Чорної книги комунізму» також викликала бурхливу дискусію з приводу спільної відповідальності лівих Франції за злочини комунізму. Так само, як і в Польщі, суперечка стосувалася в обох цих випадках історичних питань, але з наслідками, які справляють набагато ширший вплив на сучасну думку.

І справді, чи можна дивитися на історію Польщі тими ж самими очима після Єдвабне? Чи можливо зберігати вірність домінуючій парадигмі польської історіографії? Тій месіансько-романтичній парадигмі, яка робить наголос на героїзмі, на стражданнях, на боротьбі «за нашу й вашу свободу» і при цьому зображує Польщу якщо не яко «Христа націй», то щонайменше яко країну, котра особливо постраждала від зіткнення

з двома тоталітарними системами. Впродовж останніх десятиріч цю парадигму вже ставили під сумнів і навіть багато разів висміювали – хоча жодного разу такими різкими й багатозначними словами, як у зв'язку з різаниною проти євреїв у Єдвабне. Так само ніколи раніше не давали відповідей, які тягли за собою такий швидкий і прямий відхід від національних вірувань і міфів. Одним із найяскравіших представників цієї течії став головний редактор дуже популярного інтелектуального журналу «Res Publica» Марчин Кроль: «Відтепер всю спільноту, яку подаватимуть під грифом “польська” або “вітчизна”, потрібно буде будувати з нуля, зводити на полі руїн. І в цій роботі з відновлення не можна буде жодним чином спиратися на ті складники колективної пам'яті й уявлень, які так добре діяли досі, і до яких належать романтизм, перетворення безхарактерних людей на янголів, [...] спогади поколінь наших батьків і дідусів про Армію Крайову та всі традиції цього кшталту».

Одним із висновків книжки «Сусіди» є заклик переоцінити або переписати історію Польщі часів Другої світової війни, а найголовнішим питанням, яке порушив Ян Гросс, є таке: чи здатні польське населення та історики визнати, що можна бути водночас жертвою й катом? Іншими словами, чи зуміємо ми пам'ятати, що паралельно зі своєю боротьбою і своїми жертвами поляки завдали страждань народові іншої національності та інших релігійних переконань? На це питання дали окрему відповідь. Чимало авторів статей у пресі силкувалися перетлумачити польську історію, інколи за допомоги грубих спрощень. Можна також навести публікації щотижневиків «Polityka» і «Tygodnik Powszechny», в яких було наведено випадки вбивства цивільних німців на початку 1945 р., скоєні головно членами комуністичної поліції в Нешаві та в Александрові-Куявському.

Хай там як, слід констатувати, що бажання, аби польська історіографія досліджувала складні й дражливі теми дорівнює певною мірою спробі ломитися у відчинені двері. В останні роки було оприлюднено численні якісні дослідження, які торкаються раніше замовчуваних питань. Достатньо в цьому плані навести працю Гжегожа Мотики про зіткнення поляків і українців у сорокові роки або праці Влоджимежа Бородзея, Єжи Кохановського і Пьотра Мадайчика, присвячені долі німецького населення в повоєнній Польщі, зокрема питанням насильницького виселення.

Проблема полягає, отже, як спершу здавалося, не стільки в уявній складності для істориків розглядати найчорнішу минувшину, скільки в складності для громадськості приділяти увагу цим роботам і в більш загальному плані звертати увагу на дражливі моменти національної історії. Вочевидь, книжка Яна Т.Гросса приголомшила суспільство саме викликом,

яким став критичний погляд на свою історію. Немає жодних сумнівів у тому, що дражливі та складні питання, як ті, що зринули в дискусії про Єдвабне, потребували більше часу, аби їх можна було сприйняти та висвітлити під новим кутом зору. Для поляків Друга світова війна була небаченим доти періодом страждань. Ніколи раніше і ніколи більше в подальшому їм не доводилося переживати такої жорстокої й брутальної окупації, в якій на кону стояло навіть фізичне виживання нації. Крім того, в повоєнні десятиріччя пропаганда тільки те й робила, що замовчувала, а з 1956 р. ще й чорнила пам'ять про Рух опору і збройну боротьбу, учасниками якої були Армія Крайова і підпільна польська держава. Не дивно, отже, що вимога нового погляду на національну історію та її менш славетні епізоди наштовхується на ворожу реакцію, зокрема з боку старшого покоління, якому самому довелося пережити жахіття окупації. Безумовно, така реакція пояснюється страхом того, що їхні страждання буде стерто стражданнями, яких зазнали інші народи. Такий механізм психологічного захисту, який у найкрайніших випадках виражається в повному запереченні інформації щодо злочинних дій, скоєних самими поляками, властивий не тільки дискусії, котра розгорілася в Польщі. Він може проявитися в аналогічний спосіб у будь-якої іншої нації, якій довелося пережити схожі історичні події, і в якій раптово виникла потреба знайти відповідь на такі принципові питання, як ті, що були порушені дискусією про Єдвабне.

У цій дискусії, зокрема, було висловлено занепокоєння з приводу того, що зосередження на чорних сторінках польської історії завдає шкоди національній ідентичності, один із невідмінних складників якої полягає саме в акцентуванні на позитивних зразках, які базуються на стражданнях і мужності поляків. У статті під слушною назвою «Вестерплате¹ чи Єдвабне» Анджей Новак зупинився на небезпечному характері самобичування. В аналогічному плані головний редактор консервативного журналу «Агсапа» стверджував, що йдеться про «зіставлення історії національної слави з історією національної ганьби або, скоріше, про агресію другої проти першої».

У тому вигляді, в якому вона зринає з дискусії навколо масової розправи в Єдвабне, принципову дилему (і виклик), що постає перед істориками, можна сформулювати так: як згадувати тих поляків, які в певній ситуації та в певному місці вбивали беззахисних євреїв, поляків чи німців, не затьмарюючи засадничу правду про те, що поляки були насамперед

¹ Передмістя Гданська (Данцига), де польський гарнізон першим зустрів німецький наступ у Другій світовій війні (1-7 вересня 1939 р.).

жертвами, і скоєні ними злочини були незначними з огляду на їхню загальну долю під час війни? У цьому плані найважливішим є питання, як досягти правильного балансу в способах опису позиції поляків за окупаційного режиму. Протягом десятиліть ми наголошували на героїчній боротьбі проти окупантів і на муках, що випали на долю цивільного населення, а коли йшлося про стосунки з євреями у цей період, то ми згадували про роль поляків, які приходили їм на допомогу. Нині вимальовується зворотна тенденція, коли в центрі уваги опиняються «мисливці за головами», ті, хто вбивали євреїв і брали участь у злочинних діях німців.

Виклик минувшини

Аби зрозуміти, чому мало сплинути шістьдесят років після подій, доки змогла вийти на поверхню дискусія, яку ми тут розглядаємо, потрібно поглянути на всі ті перешкоди, з якими весь час за комуністичного режиму стикалися автори, які бралися за настільки дражливі історичні питання. Як приклад ранніх досліджень можна навести працю Шимона Датнера, члена Єврейського інституту історії та Верховної комісії з воєнних злочинів у Польщі, який першим повідомив про участь поляків у погромах літа 1941 р. У 1966 р. на основі розповідей єврейських жертв Датнер надрукував статтю, в якій перелічив населені пункти, де відбулися вбивства євреїв; серед них було і Єдвабне. У своїй статті він підкреслював, що «німці набирали помічників для цих злочинів серед покидьків місцевого населення [...] коли ж німці не знаходили запопадливих виконавців, то самі робили брудну справу». Німецьку команду, що «їздила від одного містечка до іншого», стаття подала як організатора злочинів, скоєних у Ломжинському повіті. Згідно з Датнером, події липня 1941 р. були ще одним прикладом використання методів, до яких «каральні групи» вдавалися у Литві та Східній Галичині: «Часто вони діяли за сприяння підрозділів “місцевої” поліції, укомплектованих тамтешніми колабораціоністами з-поміж нелюдів чи з кримінальних злочинців. У потрібний час ці підрозділи маніпулювали наймерзеннішими інстинктами, щоб влаштувати спалахи “народного гніву”, постачаючи зброю, даючи вказівки, але не беручи участі в розправах. Найчастіше [їхні члени] фотографували такі сцени, аби продемонструвати, що ненависть до євреїв не є властивістю лише німців».

Стаття Датнера, яку Ян Т. Гросс не читав, коли писав своїх «Сусідів», викликає принаймні три коментарі. Насамперед слід віддати йому належне за те, що він навів численні дані стосовно подій липня 1941 р. в такий

спосіб, який відповідає нашим нинішнім знанням про них. Це стосується, зокрема, ролі допоміжної поліції, яка складалася з людей, котрих набирали на місцях, заохочень до вбивств з боку німецьких загонів, до яких входили члени охоронної поліції (Сіпо) і служби безпеки (СД), а також окремих підходів німців (як-от використання фотографій). Слід також відмітити характерну спробу покласти відповідальність за участь поляків у цих злочинах на «покидьків» суспільства, на «нелюдів» і на «злочинців», що вочевидь дорівнює мінімізації цього явища і суперечить картині, яка випливає з документів, зібраних для публікації. Оскільки автор її помер ще до того, як розпочалася дискусія про Єдвабне, ми, очевидно, ніколи не дізнаємося, чи такі розбіжності пояснює тодішня цензура, страх довести неприємну тему до межі прийнятного або ж втручання згори. Хай там як, але стаття Датнера, опублікована в спеціалізованому журналі, який виходить накладом 900 екземплярів, не викликала глибшого обміну думками.

У цьому плані наведений приклад ілюструє причину, через яку найбільш дражливі епізоди окупації та єврейсько-польських стосунків почали розглядатися з таким запізненням: мову про них можна вести тільки у вільній і демократичній країні, де немає цензури і є змога вільно проводити дослідження та вести дискусії; в країні, де історик більше не грає роль оборонця національної пам'яті від політичного маніпулювання і де він може зосередитися на критичному розгляді тих явищ минувшини, які не вписуються в рамки загальноприйнятої думки.

Відповідно, питання полягає не в тому, чому розправи, вчинені в Єдвабне, Нешаві чи Александруві-Куявському, стали предметом обговорення тільки за кілька десятиліть після війни, а в тому, щоб з'ясувати причину, чому мало минути одинадцять років після 1989 р., щоб така дискусія зав'язалася. Очевидно, на це існує не одна причина. Той факт, що після років пропаганди й цензури громадська думка і разом з нею значна частина істориків цілком природно взялися заповнювати білі сторінки, пов'язані з комуністичними злочинами, дає нам перші елементи відповіді.

Інша причина полягає в нездатності в психологічному плані сприймати інформацію, яка видається надто брутальною і суперечить нашому поглядові на минуле, а отже, спонукає запідозрити, що вона фальшива або щонайменше перебільшена. У 1992 р., частково ґрунтуючись на тих самих джерелах, якими користувався Датнер, історик Анджей Жбиковський своєю чергою опублікував статтю про погроми єврейського населення, скоєні в червні-липні 1941 р. на східних кордонах Другої Польської республіки. Він навів список із 31 населеного пункту, в яких події «вилілися

в жертви», і завершив тим, що «акти ворожості до єврейського населення набули масового характеру головню в районах, населених українськими громадами». Жбиковський спирався, зокрема, на розповідь Менахема Фількенштайна (використану за вісім років потому Гроссом) про спалення живцем євреїв у Радзилуві та Єдвабне. Але він чітко відмежовувався від неї: «Численні дані, наведені автором розповіді, викликають серйозні сумніви, починаючи з кількості жертв погрому (1500). Інформація про Єдвабне так само неточна». Стаття Жбиковського не викликала реакції з приводу погромів, скоєних у Ломжинському повіті 1941 р. Під час дискусії після виходу друком «Сусідів» автор статті сам визнав, що скептично поставився до цього джерела. З нагоди дискусії, організованої газетою «Rzeczpospolita», він заявив, зокрема: «Чесно кажучи, маю сказати, що в той час я справді не думав, що все відбувалося із таким розмахом. Я просто не був готовий до цієї думки».

Нарешті, поляки зовсім не є винятком, якщо згадати про цілі десятиріччя, які минули в країнах, де не було ні цензури, ні політичного контролю за академічними дослідженнями, перш ніж там розпочалися публічні дискусії навколо драгливих питань минувшини. У Франції, наприклад, тільки з 80-х рр. почали серйозно вивчати «проблему Віші» і проблему співпраці французької поліції й адміністрації під час вивезення євреїв у табори смерті. Щодо основних судових процесів, відкритих проти ще живих колабораціоністів, то вони пройшли в цій країні протягом 90-х рр.

ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ І РОЗСЛІДУВАННЯ ПОДІЙ У ЄДВАБНЕ

Поза межами публічної дискусії на Інститут національної пам'яті (ІПН¹) було покладено суттєве і водночас складне завдання проведення розслідування з метою зібрати всю інформацію про єврейські погроми, скоєні у 1941 р. у Єдвабне та інших місцях.

Ідея створення спеціальної організації для дослідження тоталітарної минувшини Польщі виникла вже за кілька років після падіння комунізму. Правоцентристська коаліція, яка здобула перемогу на парламентських виборах 1997 р. і складалася з партій-спадкоємиць «Солідарності», запропонувала тоді створити інститут, котрий узяв би на себе роботу в архівах спецслужб і допомагав би громадянам знайомитися зі справами, що стосувалися їх особисто. Закон про створення ІПН було прийнято в грудні 1998 р., хоча він і викликав суперечки щодо сфери компетенції Інституту та порядку доступу громадян до секретних архівних матеріалів.

¹ Instytut Pamięci Narodowej.

Невдовзі після прийняття закону парламентом на нього наклав вето президент Кваснівський. І хоча вето парламент згодом подолав, політичні маневри навколо формату закону та вибору кандидатури на посаду керівника майбутнього інституту тривали ще понад рік. Тільки в середині 2000 р. після призначення директором сенатора Леона Кереса¹ Інститут було офіційно відкрито.

Ті, хто стежив за дебатами з приводу створення такої інституції, зауважили, що найчастіше при цьому лунали посилання на «Інститут Гаука», як часто називають Федеральну комісію з питань особових справ служби державної безпеки колишньої НДР. Однак структура і сфера досліджень ІПН виявилися досить відмінними від німецької моделі. Історична компетенція ІПН є більш широкою, зважаючи на те, що Інститут займається не тільки спадком комуністичної диктатури, але також і всіма злочинами, вчиненими проти польських громадян після 1 вересня 1939 р., тобто під час німецької й радянської окупації. Ще одна відмінність пов'язана з тим, що Інститут національної пам'яті веде роботу в трьох головних напрямках: архіви, документація й дослідження, наслідки і притягнення до відповідальності за злочини, що належать до кримінальних згідно з законодавством, як-от комуністичні злочини, воєнні злочини, злочини проти людства, геноцид. Поєднання цих трьох напрямків є унікальним прикладом, якого немає в німецькій системі та і в будь-якій іншій аналогічній інституції Східної Європи.

Лише за кілька місяців після створення ця організація, яка перебувала тоді ще в зародковому стані, напряму зіштовхнулася з проблемою розправ у Єдвабне. Хоч як це парадоксально з огляду на суперечки, що виникали в процесі його становлення, бойове хрещення Інституту не мало нічого спільного з таємними особовими справами, які зберігалися в службах державної безпеки, чи зі злочинами, скоєними функціонерами комуністичного режиму.

Від Інституту національної пам'яті всі сторони, залучені до дискусії про Єдвабне, очікували, щоб він виклав правду, яку можна було б доводити до відома польської й закордонної громадськості. Розслідування цієї різанини характеризувалося двома одночасними, але незалежними один від одного аспектами. Першим було кримінальне розслідування, яким займалася Головна комісія з викриття злочинів проти польської нації

¹ Леон Керес є також професором Вроцлавського університету і займається на національному і європейському рівні (Рада Європи) питаннями регіонального управління.

(відділ розслідувань ІПН¹) і яке спиралося на кримінально-процесуальний кодекс. Другий полягав у розвідках, які вели історики Бюро народної освіти (академічний відділ ІПН²), а також багато їхніх колег із Академії наук та університетів Варшави й Бялистока, запрошених до участі в цих роботах.

Результати кримінального розслідування оприлюднив у липні 2002 р. прокурор Радослав Ігнатієв після того, як було зібрано близько сотні свідчень у Польщі, Ізраїлі й Німеччині, після розгляду всієї наявної документації та ексгумації братської могили в Єдвабне. Згідно з цим офіційним документом, не менше 340 євреїв було вбито в містечку, зокрема щонайменше принаймні 300 спалено живцем у stodoli. В доповіді викладено перебіг подій:

На світанку 10 липня 1941 р. єврейських жителів примусили залишити свої домівки і зігнали на ринковій площі. Тут їм наказали виривати траву між камінням бруківки, якою була вимощена площа. Польські націоналісти Єдвабне і сусідніх сіл чинили проти зігнаних людей акти насилля.

Багато свідків з-поміж опитаних стверджують, що того ж дня до Єдвабне прибули німці у військовій формі. Активна участь цих останніх, яких була лише невелика група, полягала в допомозі під час конвоювання жертв репресій до ринкової площі. Зібрані дані не дозволяють, проте, з'ясувати, чи німці супроводжували жертв до місця вбивства і чи перебували вони поблизу stodoli. З цього приводу свідчення значно розходяться. [...]

Що стосується участі поляків, то їхню вирішальну роль у виконанні цього вмісного вбивства слід підкреслити. Водночас можна стверджувати, що розправу в Єдвабне інспірували німці. Пасивна присутність підрозділу німецької військової поліції на дільниці Єдвабне, а також присутність інших німців у військовій формі [...] дорівнювала згоді на злочин, скоєний проти єврейських мешканців міста. На цій стадії видається обґрунтованим із правового й кримінального погляду вважати поведінку німців поведінкою спільників, *у широкому сенсі*, цього масового вбивства. В строгому сенсі слова, прямими виконавцями злочину були польські мешканці Єдвабне і суміжних поселень – не менше сорока осіб.

Прокурор рекомендував закрити розслідування на підставі того, що «не було встановлено особистість жодного з іще живих виконавців злочину, окрім тих, які було засуджено польським правосуддям (у 1949 і 1953 рр.)».

¹ Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu [NdT].

² Biuro Edukacji Publicznej [NdT].

Висновки кримінального розслідування прийняла значна більшість поляків і зарубіжна громадськість, зокрема єврейська та ізраїльська. Загалом їх оцінили як чесні й незалежні від жодного впливу чи якихось політичних намірів. Однак результати розслідування відкинули деякі націоналістичні групи польського політичного життя. Найвпливовіша серед них – Ліга польських сімей¹, яка зібрала близько 8% голосів на виборах 2001 і 2005 рр. На її погляд, розслідування, проведене ІПН, лише продовжило наклепницьку кампанію, ініційовану Яном Т.Гроссом проти польської нації та членів Ліги, які невтомно доводили вину німців за розправу в Єдвабне, попри численні дані, зібрані під час розслідування, які спростовували ці твердження.

Однак відповідно до кримінального кодексу прокурор був зобов'язаний брати до уваги тільки матеріальні докази під час оцінювання фактів із правового та офіційного погляду. Отже, він не міг висловлювати припущення щодо ролі німців чи причин дій польського населення Єдвабне. Цю частину роботи вочевидь мали довершити історики, звиклі до більшої свободи в своїх спробах відтворення канви подій, а також тла, на якому вони відбувалися. Під наглядом відділу досліджень ІПН за цю серйозну працю взялася група істориків. На підтвердження всієї наявної документації (російської, німецької, польської) результати їхнього пошуку та аналізу було зібрано в двох томах під назвою «Справа Єдвабне», які вийшли друком у 2002 р. і були присвячені подіям у Єдвабне та інших поселеннях цього повіту. При цьому автори особливо цікавилися зв'язком між початком антисемітських розправ і початком німецького наступу на СРСР, а також міжетнічними стосунками за часів радянської окупації (1939–1941 рр.) і навіть у період між двома світовими війнами.

Яким чином результати цієї роботи змінили або розширили погляд, запропонований Яном Томашем Гроссом у книжці «Сусіди»?

Насамперед було з'ясовано, що антисемітські погроми, в яких брало участь польське населення, мали набагато ширший розмах, ніж той, про який знали з фактів чи припускали до того. Загалом історики виявили документи, які свідчать, що погроми розпочалися в більш як двадцяти населених пунктах Ломжинського і Бялистоцького повітів у перші тижні німецької окупації. Різанина в Єдвабне та в сусідньому містечку Радзивілуві, де кілька сотень євреїв було спалено живцем у stodолі, була найбільшою в плані кількості жертв. Ломжинський і Бялистоцький повіти, де сталися ці події, мали певні специфічні риси: до війни впливом тут користувалася так звана «Національна демократія» – відверто націоналістичний і анти-

¹ Liga polskich rodzin [NdT].

семітський рух. У подальшому на два роки вони потрапили під радянську окупацію, яка стала причиною погіршення стосунків між поляками і євреями, оскільки цих останніх часто звинувачували в підтримці нового окупаційного порядку.

Інший суттєвий момент стосується ролі німців у Єдвабне та в інших місцях повіту, яка вочевидь була не такою незначною, як це стверджує Гросс. ІПН дістав доступ до німецьких архівів, з яких стає ясно, що невеликі підрозділи, які склалися з есесівців і членів Сіпо, займалися тим, що провокували погроми, заохочували поляків убивати євреїв і взяти реванш перед ними за злочини, які вони нібито чинили за радянської окупації. Нині з'ясовано, що такий підрозділ діяв у Радзивілуві під орудою оберштурмфюрера СС Германа Шапера. Близькість цього населеного пункту до Єдвабне, майже одночасне здійснення погромів (7 і 10 липня відповідно) та застосування одного й того самого порядку дій явно підтверджують той факт, що гестапівці, які діяли 10 липня в Єдвабне, також були із загону Шапера.

Дискусію про Єдвабне можна вважати найбільшою історичною суперечкою, яка будь-коли точилася у сучасній Польщі. В ході неї, зокрема, склався певний спосіб розгляду найболючіших аспектів національної минувшини, коли їх різко розкривали перед шокованою громадськістю. З погляду автора цього нарису, найбільш значущою рисою цієї моделі, значною мірою створеною ІПН, є її повна відкритість. ІПН ніколи не намагався приховати чи применшити окремі факти під тим приводом, що вони могли б позначитися на національній свідомості. Навпаки, було ухвалено опублікувати всі свідчення про вбивства євреїв поляками в Єдвабне й інших місцях. Люди, які займалися кримінальним та історичним розслідуванням цих різних подій, поділяли спільну турботу донести історичну правду. Вони також зрозуміли, що розкриття усіх деталей подій 1941 р. є найкращою послугою, яку вони можуть зробити національним інтересам, попри неприємний характер цих подробиць. Їхнє переконання ґрунтувалося на засновку, згідно з яких приховування чи обмеження історичної правди завжди виявляється більш шкідливим для національних інтересів, ніж висвітлення за першої нагоди всього того, що ми знаємо. Така стратегія виявилася виправданою. Єврейсько-польські стосунки як з Ізраїлем, так і з діаспорою ніколи не були такими добрими, як після дискусії про Єдвабне. Відтоді на Польщу почали дивитися як на приклад країни, що спромоглася чесно поглянути на свою минувшину, на відміну від інших країн, де архіви залишаються закритими і де громадськість іще не готова порушувати такі трагічні історичні питання.

ЛІТЕРАТУРА

- Bensussan A., Dakowska D., Beaupré N. (dir.) (2004), *Die Überlieferung der Diktaturen. Beiträge zum Umgang mit Archiven der Geheimpolizeien in Polen und Deutschland nach 1989*, Klartext Verlag, Essen.
- Borodziej W., Lemberg H. (dir.) (2000–2001), *Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*, Neriton, Varsovie.
- Datner S. (1966), «Eksterminacja ludności żydowskiej w Okręgu Białostockim», *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, n° 60.
- Dmitrów E., Machcewicz P., Szarota T. (2004), *Der Beginn Der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941. Neue Forschungsergebnisse polnischer Historiker*, Fibre, Osnabrück.
- Gross J.T. (2001), *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Prograniczne, Sejny.
- Henning R. (dir.) (2001), «Die «Jedwabne-Debatte» in polnischen Zeitungen und Zeitschriften», *Dokumentation Transodra*, n° 23.
- Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa «Sąsiedzi»*, Biblioteka Frondy, Varsovie, 2002.
- Kochanowski J. (2001), *W polskiej niewoli. Niemieccy jeńcy wojenni w Polsce 1945–1950*, Neriton, Varsovie.
- Machcewicz P., Persak K. (dir.) (2002), *Wokół Jedwabnego*, Instytut Pamięci Narodowej, Varsovie.
- Madajczyk P. (2001), *Niemcy polscy 1944–1989*, Oficyna Naukowa, Varsovie.
- Michlic J. (2002), *Coming to Terms with the «dark past». The Polish debate about the Jedwabne massacre*, Université hébraïque de Jérusalem, Jérusalem.
- Motyka G (1999), *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Rytm, Varsovie.
- Polonsky A., Michlic J.B. (dir.) (2004), *The Neighbors Respond: the Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton University Press, Princeton.
- Thou Shalt Not Kill. Poles on Jedwabne*, Więź, Varsovie.
- Żbikowski A. (1992), «Lokalne pogromy Żydów w czerwcu I lipcu 1941 na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej», *Biuletyn ŻIH*, n° 2, 3.

Наведення ладу в подвійному нацистсько-радянському
минулому Латвії: глухі кути й подолання змагання
між пам'яттю про Гулаг і Освенцим

Паскаль Боннар і Маркус Мекль

Після 1991 р. політичні керівники країн Прибалтики, які свого часу завдали перших лобових ударів, що призвели до падіння Радянського Союзу, заходилися відновлювати примат націй всередині своєї великої держави-опікуна. Особливо гострі питання виникали в Латвії й Естонії, де за півстоліття окупації склад населення зазнав глибоких змін. Так, у Латвії, переважно через вплив слов'янських мігрантів, частка латвійців (ув етнічному розумінні цього терміна) знизилася з 75,5% у 1935 р. до 53% у 1989 р. До цього демографічного спаду додавалося ще й зменшення вживання латвійської мови на користь російської яко мови міжнаціонального спілкування та інструмента радянської політики. Складне демографічне й культурне становище латвійців у їхній країні стало головною причиною занепокоєння ризької влади.

Тоді відбувається квапливе звернення до минувшини, щоб засвідчити існування нації та легітимність її держави. Переглянути минувшину означало насамперед порвати з радянськими традиціями пам'яті і вивести на передній план свою минувшину. Викреслення радянської минувшини латвійська влада вирішує супроводжувати юридичними санкціями: з 1994–1995 рр. колишніх комуністичних керівників починають переслідувати в судовому порядку. Щоб остаточно розрахуватися з цим спадком, планувалося подати Росії рахунок за роки окупації у вигляді вимоги репарацій. Паралельно з цим було вжито заходів, щоб, взявши в дужки три періоди окупації (радянський у 1940–1941 рр., нацистський у 1941–1944 рр. і знову радянський у 1944–1991 рр.), відновити зв'язок зі спадщиною незалежної Латвії у міжвоєнний період. Прагнення продемонструвати тяглість держави проявилось у відновленні довоєнної конституції і головне – в

заяві про незаконність німецько-радянського пакту, підписаного 23 серпня 1939 р., згідно з яким Латвія втратила свою незалежність.

Забезпечення тривкості ще зовсім свіжої незалежності та латвійської нації потребує також, з погляду нових керівників, виходу зі сфери впливу наступниці Радянського Союзу – незручного російського сусіда. Відповідно, зовнішню політику Латвії спрямовано на пошук безпеки. За бажанням інтегруватися в Європу стоїть не лише проста турбота про те, щоб знайти захисне крило. Йдеться про те, щоб утвердити географічну й культурну належність до Європи, а не до Росії; про те, щоб віднайти несправедливо втрачене місце в Європі.

У такий спосіб використання колективної пам'яті слугує стратегії легітимації. Однак через переплетення внутрішніх і міжнародних аспектів використання пам'яті набуло неочікуваного спрямування. У певний момент між собою зіштовхнулися політична мобілізація минувшини і прагнення до Європи. Бажання влади домогтися визнання страждань радянського періоду і пам'яті латвійців, загиблих під час Другої світової війни, незалежно від сторони, за яку вони воювали, не знайшло бажаного відгуку в західноєвропейських партнерів, яких більше турбувала можлива участь латвійців у нацистських злочинах. Пам'ять про страждання латвійського народу увійшла в суперечність з пам'яттю про Голокост. Проте владні органи Риги кінець кінцем ініціювали новий напрям керування подвійною радянсько-нацистською минувиною, аби подолати контрпродуктивне протистояння із пам'яттю про Голокост. Цю зміну пояснює, значною мірою, потреба дотримуватися «правильних» європейських звичок у питаннях пам'яті, щоб подолати колізію між бажанням вступити до Європи і відданістю своєму минулому.

Від порівняння КОМУНІЗМУ й НАЦИЗМУ

ДО ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ ПАМ'ЯТЯМИ: НЕВДАЛА ЗУСТРІЧ ІЗ ЄВРОПОЮ

Належати до такої «уявленої спільноти», якою є нація – означає поділяти певний проект і певні традиції, збиратися разом задля вшанування пам'яті своїх предків або національних героїв. Те, що латвійська національна пам'ять матеріалізувалася навколо переможених, а не переможців, ясно проявилось в основоположному міфі, на якому ґрунтується національний проект: це пам'ять про Латвію як жертву чужоземної агресії, яку тягли в різні боки різні альянси і яку зрадили союзники. Така (ре)презентація себе як жертви, яку дехто називає *Opfergeschichte*¹ (або «теорією жертви»)

¹ Історією жертви (нім.). – Прим. наук. ред.

[Onken, 2003] проявляється також через меморіальні дні й монументи. У червні 1991 р. було оголошено «Тиждень пам'яті жертв сталінізму». Два роки потому в центрі Риги відкривається Музей окупації, найпершою метою якого було показати світові, яких страждань зазнали латвійці під час радянської окупації. Якщо в західних країнах пам'ять, пов'язану з Другою світовою війною, беруть у музеях, присвячених Рухові опору, то в Латвії (як і в Естонії) національну пам'ять втілює Музей окупації.

*Пам'ять про комунізм і нацизм у Латвії та Європі:
перетин різнобіжних траєкторій пам'яті*

Домогтися визнання латвійської нації – це значить, насамперед, показати міжнародній спільноті страждання, яких зазнали її представники за нацистської й особливо радянської окупації. Тому Заходові прагнуть нагадати про розмах злочинів, скоєних радянським режимом. Фактично тільки в період від 14 до 22 червня 1941 р. близько 13 600 латвійців (ув етнічному сенсі слова) було депортовано згідно з розробленим політичною поліцією планом, а також близько 1100 євреїв, 1500 росіян, поляків і німців [Champenois, Labriolle, 2003]. Однак ця далека, почасти нафантазована Європа, від якої очікують на визнання, лежить на принципово інакшій пам'ятевій траєкторії. Порівняння між нацизмом і комунізмом, або сталінізмом, вважається проблематичним, ба навіть викликає незрозуміння. Крім того, ніхто в Європі не забуває, що 70 000 латвійських і 20 000 німецьких євреїв було знищено на латвійській землі [Stranga, 2005]. Символом цього варварства залишається різанина в Румбулі, де за два дні – 30 листопада і 8 грудня 1941 р. – було замордовано 25 000 євреїв. До цього слід додати повернення єврейської пам'яті в регіоні разом зі створенням організацій, які стають її рупорами і які, спираючись на документи, вимагають звіту за участь латвійців у нацистських злочинах. Тож Захід жадає від керівництва Латвії ясності щодо участі її громадян у Голокості.

Забувши дещо швидко ті неприємності, з якими вони стикалися в своїх країнах, європейські уряди й інтелектуали обмежилися вимогою звіту у відповідь на прохання про визнання, звернене до них. Таке підозріле, ба навіть з відтінком відрази ставлення було сприйнято в Латвії як відмову від пам'яті, що викликало справжнє розчарування і спонукало до радикалізації позицій. Розбіжність між підходом країн Західної Європи до Голокосту та підходом Латвії (і в більш широкому масштабі – балтійських країн) пояснюється також і радянським спадком. Ставлення до Голокосту

залежало тоді цілковито від політичного контексту і від стосунків з Ізраїлем. Комуністів подавали як захисників переслідуваних євреїв, хоч паралельно міг загострюватися певний принагідний антисемітизм під гаслом боротьби з сіонізмом, як це трапилося під час «справи лікарів» 1952–1953 рр. У загальному плані на пам'яті про Голокост особливо не наголошували, а жертв геноциду не відокремлювали від інших жертв війни. Крім того, відповідальність за злочини покладали тільки на «буржуазних націоналістів», тож інтроспективний аналіз розподілу відповідальності був неможливий.

Вимоги Європи до Латвії після 1991 р., сприйняли, отож, як порушення національного суверенітету і нове потурання російському керівництву. Порівняння з Голокостом стає способом домогтися визнання розмаху пережитих страждань. З цього порівняння випливає настирливе зображення в офіційній термінології «двох геноцидів» – єврейського і латвійського, які стоять поруч. Одна з публікацій, надрукованих Музеєм окупації, присвячена злочинам радянської влади проти латвійського населення, має багатозначну назву: «Політика і практика геноциду» (Yearbook of the Occupation Museum of Latvia 1999: Policies and Practices of Genocide). Злочини, скоєні радянським і нацистським режимами, інколи ставлять поруч. У заяві латвійського парламенту з приводу латвійських легіонерів зазначено: «Латвійські громадяни менше постраждали від геноциду з боку німців, ніж із боку радянської влади» [<http://www.politika.lv/index.php?id=9084>]. Відтак справа перестає бути простим вшануванням пам'яті про минувшину. Страждання латвійців за радянської окупації ставлять на один щабель, що й страждання євреїв під час Другої світової війни. По суті, за нечисленними винятками, йдеться не про те, щоб заперечувати Голокост, а про те, щоб домогтися визнання свого минулого. Однак ростуча політизація пам'яті та надмірні перебільшення з метою показати страждання латвійців мали наслідком виникнення протистояння між латвійською пам'яттю та пам'яттю про Голокост¹.

¹ Таким шляхом пішли не тільки латвійські націоналісти. 4 травня 2005 р. російськомовні активісти екстремістських організацій провели демонстрацію, вбравшись на неї в одяг каторжників, а деякі навіть носили жовту зірку. Вони прагнули привернути увагу міжнародної спільноти до дискримінації, жертвами якої вони себе вважають. До маніпулювання Голокостом вдаються не лише латвійці – це обов'язковий метод.

Протистояння пам'ятей: відзначення дня 16 березня

У 1998 р. конфронтація наростає, а нерозуміння з того й того боку досягає апогею. Латвія переживає тоді період великої напруженості в стосунках із Росією, яка звинувачує цю балтійську республіку в порушенні прав російськомовної меншини. На початку березня на демонстрацію виходять пенсіонери – переважно російськомовні – з вимогою перегляду їхніх пенсій. Демонстрацію розганяють із застосуванням сили, що викликає новий вибух протесту з російського боку. У цій атмосфері кількома днями пізніше, 16 березня 1998 р., вулицями Риги проходить марш на честь латвійських легіонерів, загиблих на війні. Це вшанування, запроваджене одразу після здобуття незалежності, було оголошено офіційним днем пам'яті в середині 1990-х рр. «Латвійський легіон добровольців СС», сформований на початку 1943 р., нараховував близько 146 тисяч латвійців наприкінці війни. Більшість із них було насправді мобілізовано більш або менш примусово, оскільки країна перебувала тоді під нацистською окупацією. Хоча Легіон і був створений уже після розправ з євреями і хоча було доведено, що він не брав безпосередньої участі в геноциді, в його лавах були члени створених раніше військових або воєнізованих підрозділів, зокрема сумнозвісної «команди Арайса», відповідальної за смерть десятків тисяч людей, здебільшого євреїв.

Попри те, що цей марш не ніс у собі якихось сигналів, відмінних від класичних вимог латвійської влади, його значення набувало особливого значення з огляду на те, що він відбувся в напруженій політичній ситуації. Офіційний характер події, присутність членів парламенту і вищих армійських чинів серед учасників маршу справляють враження, що влада підтримує ставлення до легіонерів як до національних героїв. А вправне використання засобів масової інформації та міжнародних телевізійних каналів Росією надало їй такого розголосу, який важко було контролювати. Як зауважує Антуан Жакоб, присутність депутатів вказувала на те, що йшлося про вшанування борців за незалежність Латвії, а не про те, щоб виявити повагу до зібрання людей, які відчувають ностальгію за Третім рейхом [Jacob, 2004]. Але цей марш викликав стурбованість за кордоном, зокрема в Європейському Союзі, розбудова якого спирається на прагнення не допустити повторення жахів Голокосту. Вшанування пам'яті людей, запідозрених у тому, що вони могли брати участь прямо чи непрямо в Голокості, або порівняння радянської національної політики зі знищенням євреїв завдають прямого удару по цих основоположних цінностях. Одразу виникає підозра в пронацистських симпатіях і антисемітизмі латвійців.

Поблажливе ставлення до легіонерів, надто якщо порівняти його з тією справністю, із якою судять комуністичних керівників, живить стереотипи, які поширювала радянська пропаганда і згідно з якими латвійці – це загалом народ-колабораціоніст. Марш легіонерів тлумачать, отже, як симптом прихованого ревізійнізму, повзучої реабілітації співпраці з нацистськими окупантами.

Незважаючи на різку критику, меморіальні заходи 16 березня ще кілька років користуватимуться підтримкою влади. Урочисте відкриття меморіалу в Лестене на честь латвійців, які вступили до німецької армії й загинули в боях, виглядає як нова провокація. Рішення кинути виклик міжнародній спільноті замість відмовитися від збереження цієї неоднозначної пам'яті свідчить про кристалізацію цілей, які ставили у зв'язку з цим питанням. Поступитися перед міжнародним тиском означало би визнати слабкість перед Росією та внутрішньою російськомовною опозицією. А з огляду на агресивність націоналістичних партій, влада не може дозволити собі засуджувати цей рух. Тому, «вважаючи для себе обов'язком честі не поступатися зовнішньому тискові, латвійський уряд і надалі дозволяв проведення зібрань ветеранів СС, які відбувалися 16 березня, хоча й позбавив їх офіційного характеру» [Jacob, 2004].

Як бачимо, прагнення зберігати й прославляти минувшину увійшло в суперечність із бажанням увійти до Європи. З цього зіткнення пам'ятей постало тільки змагання між ресурсами легітимації – в кінцевому підсумку контрпродуктивне для латвійської влади. Це змагання виявилось особливо проблематичним, коли країна опинилася на порозі західних організацій. Задоволення вимог цих останніх щодо ставлення до минувшини ставало відтепер обов'язковою умовою приєднання. Цим пояснюється той факт, що зовнішній тиск став переломним у зміні пам'ятевої політики Латвії.

ЄВРОПЕІЗАЦІЯ ЛАТВІЙСЬКОЇ ПАМ'ЯТІ: ЗАСВОЄННЯ «ПРАВИЛЬНОЇ» ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАКТИКИ І ДОЛУЧЕННЯ БАЛТІЙСЬКОГО ДОСВІДУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПАМ'ЯТІ

Отже, спосіб вимог поступово змінюють, аби ліквідувати суперництво пам'ятей. Влада докладает зусиль, щоб примусити змовкнути найбільш екстремістські голоси в Латвії, водночас влада активно домагається міжнародного визнання пережитих страждань. Як підкреслював латвійський історик Айвар Странга в 2000 р., ця зміна відбулася значною мірою завдяки міжнародному тискові. Бажання відновити кращий образ Латвії за кордоном стало, таким робом, осьовим у поступовій кардинальній зміні

використання владою пам'яті про комуністичну й нацистську минувшину. Необхідність ближче поцікавитися Голокостом виникла, зокрема, під час візиту латвійської президентки у США в 1999 р., під час якого один із членів Конгресу підкреслив важливість поваги до цінностей НАТО як умови приєднання.

*Вироблення норм використання пам'яті в Латвії:
поступ до міжнародно визнаних історіографічних досліджень*

Історіографічні дослідження поступово набували визнаної серйозності. А з 1998–1999 рр. вони користуються ліпшим висвітленням у друкованих і електронних медіях, що сприяє повнішому їх сприйняттю в суспільстві. 13 листопада 1998 р. було створено Комісію істориків відповідно до спільної ініціативи голів трьох балтійських держав. Її очолює професор Андрис Цауне, а до складу комісії входять одинадцять авторитетних латвійських істориків. До її діяльності залучають також відомих закордонних діячів і науковців, присутність яких має забезпечити неупередженість комісії та використання західної методики досліджень. Нинішня президентка Латвії Вайра Віке-Фрейберга рішуче підтримала створення комісії (котра весь час залишалася підпорядкованою президентці), яка розпочала практичну роботу з 2000 р. Відтоді комісія сприяла проведенню конференцій, публікації наукових праць і випускові шкільних підручників. Комісія має своїм завданням дослідження «злочинів проти людства в період 1920–1956 рр.». Попри те, що однаково розглядаються злочини, скоєні нацистськими і радянськими окупантами, очевидним є і бажання уникнути критики щодо проведення неправомірної паралелі між «двома геноцидами», а також прагнення влади досліджувати питання Голокосту. Так, у преамбулі до проміжного звіту, складеного в 2001 р., зазначено, що «Голокост і, зокрема, участь латвійців у вбивствах на початку і наприкінці осені 1941 р. є одним із найпріоритетніших напрямків досліджень». Так само було зауважено на плутанину, викликану вживанням у Латвії терміна «геноцид», тож Комісія наголосила на необхідності виправлення ситуації:

Відбулася велика кількість надзвичайно жвавих дискусій, зокрема щодо участі латвійців у Голокості, розпочатому нацистами, і щодо адекватності терміна «геноцид» для позначення радянської окупаційної політики та більш конкретно – депортацій. Ці суперечки показують, що латвійські історики повинні перейматися не лише поданням і розглядом фактів, але й нинішнім станом міжнародних досліджень і застосуванням термінології, визнаної в міжнародній спільноті [Комісія істориків, 2005].

Прагнення досягти в суспільстві кращого знання історії і, зокрема, Голокосту, позначилося і на сфері освіти. У циркулярі Міністерства освіти за серпень 1998 р. зазначено, що учні повинні бути в змозі розуміти і вживати термін «Голокост» [Doubrovski, 2004]. Останні підручники історії розробляли у співпраці з чужоземними науковцями й педагогами для забезпечення їхньої відповідності міжнародним нормам [Doubrovski, 2005].

Ці заходи наукового й педагогічного характеру доповнюються намаганням притягти до відповідальності осіб, запідозрених ув участі в Голокості. Так, у вересні 2000 р. було висунуто звинувачення проти Конрада Калейса (він, як вважається, служив офіцером у концентраційному таборі Саласпілса, потім утік до Сполучених Штатів, а далі до Австралії), хоча воно не охоплювало основних учинків, які йому інкримінувалися. Проте ця особа померла наступного року, так і не поставши перед правосуддям. Найважливіший крок було зроблено 29 листопада 2002 р. з нагоди відкриття у Румбулі пам'ятника єврейським жертвам нацизму. Президентка Латвії не лише засудила Голокост, а й публічно визнала причетність до нього громадян своєї країни: «Для Латвії це скорботний день, адже цей злочин скоїли на нашій території і в ньому брали участь жителі Латвії» [Delfi, 29.11.2002].

*Обтяжливі меморіальні заходи 16 березня:
як приховати цю негідну пам'ять*

Із різким і однозначним засудженням участі латвійських громадян у Голокості перегукується бажання обмежити політичне значення таких суперечливих меморіальних заходів на честь Легіону. У березні 1999 р. президент Ульманіс відмежовується від цих заходів, і ця подія потроху втрачає свій офіційний характер. У 2004 р. мер Риги не дає дозвіл на проведення маршу згідно з рекомендаціями поліції, яка застерігає його від небезпеки зіткнення між прихильниками і противниками маршу. Однак це рішення успішно оскаржують у суді. 2006 р. вже найвищі керівники держави вимагають скасування маршу. І першим за це виступив міністр закордонних справ Артис Пабрікс. 15 лютого він рекомендує місцевій владі не давати дозвіл «на демонстрації, заявлені псевдопатріотами», які створюють нагоди для правих і лівих екстремістів «дискредитувати Латвію на міжнародній арені». Президентка і прем'єр-міністр підтримали таку позицію і закликали співвітчизників вшановувати легіонерів у День пам'яті – 11 листопада.

Хоча для обгрунтування цього рішення посилалися на можливі по-

рушення громадського порядку, насправді в його мотивуванні переважали катастрофічні наслідки цієї акції для іміджу Латвії за кордоном. Ще 1998 р. прем'єр-міністр закликав членів уряду і представників збройних сил не брати участі у марші 16 березня «з огляду на міжнародні міркування». Той факт, що в 2006 р. рекомендацію заборонити марш висловило Міністерство закордонних справ, указує на проблеми, які призвели до такого рішення. Ця відмова явно спрямована на те, аби виправити враження, яке склалося за кордоном, що марш свідчить про реабілітацію нацистського минулого. Пам'ять про легіонерів не засуджують як таку. Проблема полягає в тому, що саме цей захід, який для латвійців є патріотичним зібранням з метою віддати шану, входить у суперечність із пам'яттю про Голокост і цим викликає значну стурбованість за кордоном. Керівництво країни побоюється, що російськомовні організації й Росія знову спрямують об'єктиви всього світу, щоб викривати посилення фашизму в Латвії. Відповідно, президентка закликала відмовитись від участі в марші, посилаючись саме на патріотизм: «Всі організації, які мають намір взяти участь завтра в акціях, грають на руку тим, хто хоче дискредитувати Латвію». Чужоземні представники, як-от посол Франції, також закликали не святкувати цю дату. Попри те, що ці дії й заклики спричинили певне роздратування, марш у Ризі таки заборонили, а невеликі за розмахом заходи відбулися в Лієпаї і Лестене.

Зауважимо, що побоювання органів влади з приводу того, що політичні противники скористаються цією подією jako зброєю проти латвійської держави, не позбавлені підстав. Російські екстремісти в Латвії та за її межами невпинно заявляють про «тенденції фашистського спрямування» ризької влади, і немає сумнівів, що день 16 березня 2006 р. дав би для таких заяв слушну нагоду. На підтвердження цих припущень варто зауважити, що наприкінці травня керівники однієї з крайніх лівих партій запросили депутатів Європейського Парламенту до Латвії, щоб зафіксувати ознаки начебто відродження нацизму [Chas, 26.05.2006]. Створення радикальної правої партії та заяви антисемітського характеру, зроблені депутатом парламенту в травні 2005 р., звичайно, заслуговують на засудження. Втім, як констатували експерти, такі прояви є діями окремих людей, а не латвійської держави [Diena, 22.09.2005]. Як доказ того, що з такими проявами ведеться боротьба, згаданого депутата відрахували із його партії, а Міністерство освіти оголосило в лютому 2006 р. запровадження програми запобігання расизму й антисемітизму в початкових школах.

Поступальна інтеграція балтійської пам'яті в європейську

Латвія потерпає від загальної необізнаності зі східною половиною Європи і особливо від незнання її історії західною половиною. Це стосується, зокрема, Франції, де багатьом високопосадовцям важко рахуватися з новими країнами, що вступили до ЄС, як із повноправними членами. Можна пригадати той безцеремонний тон, яким у лютому 2003 р. французький президент Жак Ширак зауважив керівникам країн Центрально-Східної Європи, котрі підписали маніфест про підтримку війни Сполучених Штатів у Іраку, що вони «втратили гарну нагоду промовчати». До того ж, нагадає Селін Байу, підозра в поблажливості до нацистських злочинців ще й досі тяжіє над балтійським керівництвом [Bayou, 2005b].

Зі свого боку керівники балтійських країн докладають активних зусиль для того, щоб познайомити зі своїми країнами та виставити у вигідному світлі свій бік чи навіть свою версію історії. Фестиваль «Дивна Латвія», який відбувся у Франції восени 2005 р., став, отож, нагодою ствердити належність Латвії до Європи та показати її історію. Відвідуючи Канський меморіал, де було влаштовано виставку про війну в Латвії, президентка Віке-Фрейберга висловила думку, що «її партнери в Кані визнали, що європейська історія другого світового конфлікту повністю затінила те, що відбувалося в Північно-Східній Європі» [Le Figaro, 14.11.2005]. Вибір слів не є аж таким безневинним. Латвія ніколи не припиняла бути частиною Європи, а лише була на певний час вилучена з неї, і саме цю заховану історію потрібно вкласти в сімейний альбом. Належність Латвії до Європи подається як очевидність, оскільки, на думку колишнього комісара Єврокомісії Сандри Калнієте, йдеться не більше й не менше ніж про «узгодження історії й географії». І це об'єднання потребує спільного перегляду історії ХХ століття [Kalniete, 2005].

Історики зі згаданої вище Комісії не відступили перед дослідженням таких делікатних питань, як участь латвійців у нацистських різанинах, тож вони наполягають паралельно з цим на необхідності для західних істориків «розглянути злочини проти людства, скоєні радянським режимом та іншими комуністичними режимами в Східній Європі» [Комісія істориків, 2005]. Уже помітно ознаки того, що пережите східноєвропейськими націями поступово входить у європейську історичну свідомість. Так, Європейський Союз бере участь у фінансуванні Музею окупації, а Європарламент зобов'язався надати більше половини коштів для зйомки документального фільму, замовленого ризькою владою, який, за задумом його авторів, має на меті показати Європі й світу трагічну долю латвійсько-

го народу за комуністичного режиму. Але зусилля латвійського керівництва не обмежуються ознайомленням з історією й культурою країни. Воно виступає як палкий прихильник реального запровадження актів, які би засуджували цю минувшину. У 2004 р. Фракція європейських народних партій Європарламенту ухвалює резолюцію з засудженням комунізму. Ще більш значущою й помітною є резолюція, ухвалена Радою Європи 25 січня 2006 р. В ній зазначається, що «широкі маси дуже мало усвідомлюють злочини, скоєні тоталітарними комуністичними режимами», і покладається відповідальність за це на те, що «після падіння тоталітарних комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі не завжди проводилося міжнародне розслідування скоєних ними злочинів. Крім того, ті, хто вчинили ці злочини, не постали перед правосуддям міжнародної спільноти, як це було зроблено щодо жажливих злочинів, скоєних націонал-соціалізмом (нацизмом)» [Парламентська асамблея Ради Європи, 2006]. Міжнародне засудження комунізму було тим жестом, якого найбільше чекали в Латвії. В Ризі, як, втім, і в інших країнах Східної Європи, його зустріли з певним почуттям тріумфу як визнання їхньої травматичної минувшини.

Прагнення Латвії домогтися визнання свого минулого більше не має форми контрпродуктивного протистояння з пам'яттю про Голокост. Це прагнення втілюється відтепер у заходи на міжнародній арені для поширення знань про країну та її історію. І хоча латвійському керівництву довелося підкоритися європейським нормам ставлення до пам'яті, йому, втім, вдалося домогтися визнання законності їхньої колективної пам'яті. Незважаючи на все, порівняння між нацистським і сталінським режимами зберігається з такою самою силою, а кількість жертв наводять як аргумент на користь такого порівняння. Так, на початку 2005 р. Сандра Калніете заявила на Ляйпцигському книжковому ярмарку, що «обидва тоталітарні режими – нацизм і комунізм – однаково злочинні. В жодному разі не можна проводити різницю між ними тільки тому, що один із них опинився на боці переможців [Другої світової війни]». Такий підхід продовжує непокоїти Захід. І хоча виникають запитання щодо самого способу такого порівняння, доводиться констатувати, що з розпадом Радянського Союзу та приєднанням колишніх комуністичних країн до європейських інституцій Європу фактично розтинають дві пам'яті. І доки вони лишатимуться опорою для розбудови ідентичності, вони тяжітимуть до змагання між собою.

ЛІТЕРАТУРА

- Assemblée parlementaire du Conseil de l'Europe, (2006), Résolution 1481 «Nécessité d'une condamnation internationale des crimes des régimes communistes totalitaires». 25.1.2006.
- Bayou C. (2005a), «Le Musée letton des occupations. Ecrire l'histoire pour construire l'avenir», *Le Courrier des pays de l'Est*, n° 1052, La Documentation française, novembre-décembre.
- Bayou C. (2005b), *Itinéraires baltes*, Editions Regard sur l'Est.
- Champonnois S., Labriolle F. (2003), *Dictionnaire historique de la Lettonie*, Editions Armeline, Crozon.
- Commission des hisrotiens (2005), *Préambule du rapport d'étape de 2001*.
- Doubrovski I. (2004), «Holokost v latvijskih učbenikah istorii».
- Doubrovski I. (2005), «Holokost s človeškim licom».
- Jacob A. (2004), *Les Pays baltes. Indépendance et intégrations*, Alvik, Paris.
- Kalniete S. (2003), *En escarpins dans les neiges de Sibérie*, Editions des Systes, Paris.
- Kalniete S. (2005), «Etre Européens. Evidemment», in Bayou C. (dir.), *Itinéraires baltes?* Editions Regard sur l'Est.
- Lux M. (1999), «Das Jahr des Grauens. Die Auseinandersetzung mit der Vergangenheit in Lettland?» *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 47/9.
- Onken E.-C. (2003), *Demokratisierung der Geschichte in Lettland. Staatsbürgerliches Bewusstsein und Geschichtspolitik in ersten Jahrzehnt des Unabhängigkeit*, Krämer, Hambourg.
- Stranga A. (2005), «The Holocaust in Occupied Latvia: 1941–1945», in Nollen-dorfs V., Oberländer E. (dir.), *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupation 1940–1991*, Institute of the History of Latvia, Riga.

Наведення ладу в конфліктному минулому Боснії та Герцеговіни: труднощі угамування пам'ятей в умовах європейського квазі-протекторату

Сесіль Жуано¹

Хто знає, чи вивільнення індивідуальностей не готує нам таких випробувань, які нічим не поступляться – в іншому стилі – мукам збивання мас у гурт? Після епохи трагедій настає не ера примирення: один комплекс проблем заступає місце іншого.

Марсель Гоше

Після 1995 р. і підписання Дейтонських мирних угод Боснія та Герцеговіна вступила в складний перехідний процес, котрий об'єднує в собі вихід із війни та вихід із комунізму. Поділена на дві окремі одиниці та автономний район – Федерацію Боснії та Герцеговіни, Республіку Сербську і округ Брчко, Боснія та Герцеговіна має такі слабкі державні інституції, що її можна означити jako «міжнародний протекторат» [Rupnik, 2002] під опікою Верховного комісара ООН та численних міжнародних організацій, що діють у цій країні.

Після початку переговорів з приводу укладення Угод про стабілізацію та асоціацію з Європейським Союзом у жовтні 2005 р. Боснія та Герцеговіна стала, вочевидь, на шлях, що веде від Дейтона до Брюсселя. В цьому полягає явна мета нового Верховного комісара ООН, котрий є також і спеціальним представником Європейського Союзу, п. Шварца-Шиллінга, а саме перевести боснійський протекторат від міжнародної опіки до опіки європейської або принаймні подати перспективу європейської інтеграції jako можливий горизонт. Для цього Європейський Союз заходився виконувати в Боснії та Герцеговіні завдання розбудови

¹ Автор висловлює подяку Сарі Генсбургер, Марії-Марії Андраш і П'єру-Іву Фаншону за їхні цінні поради. Відповідальність за можливі помилки та висловлені думки лежить тільки на авторові.

держави-члена, а не просто розбудови держави [Міжнародна комісія з Балкан, 2005]. Європейський Союз має на меті сприяти утворенню свого партнера з огляду на перспективу можливих переговорів про вступ до ЄС [Rupnik, 2006].

Слід зауважити, що боснійський конфлікт 1992–1995 рр. ґрунтувався переважно на «етнічних чистках», які полягають у тому, щоб за допомоги локального і персоналізованого використання насилля знищити спогади про спільний простір. Побудова демократичної та багатоетнічної Боснії та Герцеговіни – а це є декларованою метою європейських і міжнародних органів – вимагає, отже, вироблення нового подання минувшини, яке відновлювало б спогади про спільне життя. Саме в цьому сенсі ми можемо розуміти пріоритет, наданий поверненню біженців і переміщених осіб у їхні домівки, а також численні програми відновлення пам'яток, які повинні свідчити про довоєнне спільне життя різних етнічних груп, як-от мечеть Ферхадія¹ в Баня-Луці, столиці Республіки Сербської.

Однак міжнародні інституції не єдині з тих, хто пропонує публічне і конкретизоване оформлення минувшини. Націоналістичні партії теж виступають носіями пам'яті, які виробляють свої погляди на війну з метою розбудови ідентичності. Так, вони змагаються між собою у внутрішньому і зовнішньому плані за отримання статусу жертви і, зокрема, за закріплення за ними марки «жертва геноциду» [Žitkovic, 2000].

Залишається, відповідно, зрозуміти, яким чином різні способи публічного оформлення минувшини, що їх пропонують дієвці політичного пам'ятевого поля, зв'язані між собою. Уважний погляд на локальну практику цих дієвців змушує нас із певними нюансами дивитися на протистояння міжнародних версій примирливого спрямування і націоналістичних версій здебільшого конфліктного характеру. Дослідження політики використання пам'яті в місті Брчко² висвітлює складну взаємодію між «колізиею та змовою» [Bougarel, 2005] міжнародних інституцій і місцевої влади в питаннях використання пам'яті. Аналізуючи генезу і сприйняття суспільством конкретної пам'ятевої політики, яка проводиться в Брчко, ми побачимо, що взаємодії інституційних дієвців зовсім не сприяють примиренню та вгамуванню пам'яті, чого прагнуть міжнародні органи, а викликають у місцевого населення відчуття того, що його позбавили

¹ Ця мечеть, зведена в 1579 р., була найбільшою в Баня-Луці. У 1993 р. її повністю зруйнували сербські сили і перетворили на автостоянку. Роботи з відновлення цього символу співіснування різних етнічних груп розпочалися в 2001 р.

² Ця стаття базується на дослідженні, проведеному в місті Брчко, Боснія та Герцеговіна, у квітні 2006 р.

політичного і пам'ятевого простору. За допомоги мікросоціологічного підходу ми зможемо вийти за межі дихотомії міжнародних дієвців і націоналістичних партій і розгледіти при цьому альтернативних пам'ятевих дієвців, котрі відіграють вирішальну роль у роботі з конфліктною боснійською минувшиною, а саме ветеранів.

КЕРУВАННЯ ПАМ'ЯТТЮ В БОСНІЙСЬКОМУ МІКРОКОСМІ: ПАМ'ЯТЕВА ПОЛІТИКА В БРЧКО

На думку Суматри Боуз, для аналізу ситуації в Боснії та Герцеговіні найбільше підходить місцевий рівень [Bose, 2002]. Для того, хто вивчає проблему керування конфліктною пам'яттю, приклад міста Брчко на північному сході країни є цікавим з багатьох поглядів.

Подвійна мета пам'ятевої політики в Брчко

Розташоване на перехресті річкових, залізничних і автомобільних шляхів сполучення, поруч із Сербією та Хорватією, місто Брчко набуло під час війни стратегічного значення, адже воно стало коридором для сербських сил між західною й східною частинами території, яку вони контролювали. У квітні 1992 р., одразу після початку війни, сербські сили захопили місто Брчко, де жили три громади, найчисленнішою з яких була боснійська¹. Жителів несербської національності кидали в табори, розстрілювали або виганяли на південь регіону. Нова сербська влада міста заходила перетворювати місто на середовище, де залишалися б згадки тільки про сербську культуру та історію, знищуючи будь-які сліди багатоетнічного співіснування [Sorabji, 1994].

Під час мирних перемовин доля Брчко виявилася «найскладнішим з усіх питань, порушених у Дейтоні» [Holdbrooke, 1999]. Оскільки на цю територію претендували обидва утворення, довелося чекати три роки, доки арбітражний суд, очолений американським суддею, не вирішив у 1999 р. перетворити муніципальну одиницю Брчко в автономний округ з прямим підпорядкуванням боснійським державним органам. У вердикті арбітражного суду зазначалося також, що округ Брчко має стати з часом

¹ Жителі Боснії та Герцеговіни, яку інколи йменують просто Боснією, тут називатимуться «боснійцями». Щодо терміна «босняки», хоча його вживання й змінювалося в ході історії, тут ним позначатимемо мусульманських боснійців. Під термінами «сербі» та «хорвати» розумітимемо сербських і хорватських жителів Боснії та Герцеговіни.

багатоетнічною й демократичною територією. Для досягнення цієї мети було ухвалено, що округом керуватиме на засадах протекторату міжнародний куратор¹. У перші роки існування округу сферу пам'ятевої політики свідомо лишали осторонь турбот куратора, який віддавав перевагу реформам у сфері приватизації та розбудови незалежної судової системи. Проте пришвидшення процесу повернення боснійських і хорватських біженців та переміщених осіб піднесло питання пам'ятевого середовища Брчко на чільне місце в програмі політичних дій.

Зокрема, гостро постала проблема зміни назв вулиць. Під час війни і в перші роки після неї сербська влада закріпила «етнічну чистку» міста символічними заходами: 1994 р. всі назви вулиць, які мали несербське звучання або нагадували югославське минуле, було замінено на сербські. Так, головна вулиця стала бульваром Дража Михайловича – за прізвищем провідника четників під час Другої світової війни. У 2000 р. міжнародним органам опіки потрібно було нейтралізувати символи округу і запропонувати нові назви, які задовольняли б усіх жителів округу – як сербів, котрі тепер переважали в центрі міста, так і босняків та хорватів, які повернулися до своїх довоєнних домівок. У цій справі Верховний представник не міг дозволити собі нав'язувати зміни розпорядженнями, як це траплялося в більшості його реформ. Він поклав, отже, на членів окружних зборів, ясна річ, не обраних, а призначених його попередником у 1997 р., завдання виробити засоби проведення цих змін так, аби вони були прийняті найбільшою кількістю населення.

Така пам'ятева політика несла в собі важкі проблеми для боснійського пам'ятевого середовища: йшлося про спробу відбудувати спільний простір пам'яті, яку робила місцева політична еліта під тиском міжнародних інституцій. Цю ініціативу широко висвітлювали медії. Вона стала тестом на життєздатність округу, а в більш широкому плані – випробуванням можливості багатоетнічного підходу до минулого в Боснії.

Демократична й багатоетнічна модель керування минувиною?

Успішна зміна назв вулиць у Брчко часто наводиться як приклад службами Верховного представника ООН, який уважає її водночас новаторською з огляду, зокрема, на спосіб ухвалення рішень. У серпні 2000 р.

¹ Якщо п. Шварц-Шиллінг, нинішній Верховний представник ООН у Сараєво, європейець, то всі куратори, які працювали в Брчко, були американськими високопосадовцями. Щодо Брчко, то тут не спостерігається прямиий вплив європейських органів на керування округом.

околичні збори утворили Комісію, до складу якої увійшло по двоє представників від кожної громади, котра мала запропонувати нові назви вулиць. Найпершим завданням для Комісії було встановити критерії своєї роботи, двоє з яких стали предметом запеклих переговорів з її сербськими членами. Було, однак, ухвалено, що жодна з вулиць не матиме назви, яка нагадуватиме про війну 1992–1995 рр., а назви з іменами «профашистських бійців» Другої світової війни буде заборонено. Цілком очевидно, що ці критерії передбачали зміну назви, наприклад, центральної площі (площа Пеші – за іменем сербського бійця Другої світової війни, який брав участь у взятті Брчко) або головної вулиці – бульвару Дража Михайловича. Крім того, Комісія ухвалила, що зміна назв вулиць відбуватиметься за консенсусом: вона пропонуватиме нові назви, які мають приймати Збори не простою більшістю, а одностайно. Роль Верховного представника, як він сам про це заявив, обмежуватиметься «заохоченням» діяльності Комісії [Clarke, 2004]. Фактично ж він, як видається, справляв тиск на тих членів Комісії, які не були достатньо налаштовані на компроміс, вивівши, наприклад, з її складу двох сербських членів наприкінці 2000 р. Відбувалася, отже, непомітна, але цілком конкретна взаємодія міжнародних органів і місцевої влади щодо запровадження цієї пам'ятевої політики.

Робота Комісії офіційно завершилася в 2004 р. Нову назву отримали 282 вулиці, серед них було 80 босняцьких назв, 80 сербських, 40 хорватських, 77 нейтральних і 5 «інших» (єврейських і чужоземних). Відтепер на всіх будинках красуються нові таблички з назвою вулиці в кольорах прапора Боснії та Герцеговіни, а більшість старих назв знято з фасадів. Попервах після встановлення таблички зазнавали пошкоджень, але нині вони вже явно не викликають ворожого ставлення з боку жителів Брчко. Місцеві й міжнародні учасники цієї пам'ятевої політики не приховують свого задоволення: їхня робота тривала досить довго, але вони змогли перейменувати вулиці Брчко консенсусним шляхом, а не більшістю чи розпорядженням куратора.

Коли торкаються питання нових назв вулиць у Брчко, то в журналістських і політичних колах завжди позитивно відзначають їхню «багатоетнічність» і консенсус, на основі якого їх прийняли, наводячи при цьому відповідні приклади. Згадують, наприклад, бульвар Миру, площу Молоді, Дейтонську вулицю, але також і вулицю Дражена Петровича (прізвище відомого хорватського баскетболіста, який грав за збірну команду Югославії). Таким побитом було досягнуто етнічно нейтральної картини в нових назвах вулиць Брчко, які при цьому нагадують спільну югославську минувшину.

Надужиття лозунгами демократії й багатоетнічності

Проте намальована картина оманлива. По-перше, демократичний характер цих змін є спірним. В умовах режиму нагляду, запровадженого в окрузі Брчко, члени зборів фактично зазнають значного тиску з боку міжнародних органів, а змагальний політичний діалог, властивий кожній демократії, стримується.

Крім того, слід замислитися над смыслом «багатоетнічності» нових назв вулиць у Брчко. Тільки 77 нових назв є нейтральними в точному розумінні слова, тобто були прийняті представниками всіх трьох громад. Це, наприклад, такі назви, як вулиця 8 березня (дата створення округу), Студентська вулиця (на ній розташований економічний факультет), Б'єлінська вулиця (за назвою сусіднього міста) тощо. Чисто нейтральні назви складають лише 35% від загальної кількості. Більшість нових назв було розподілено між трьома головними громадами. «Дотримання національного паритету» – таким був сьомий критерій з тих, за якими відбувалася зміна назв вулиць міста. Проте в Брчко «національний паритет» більше називають «формулою», тобто етнічною формулою. Йдеться про оціночний розрахунок етнічного складу округу після війни, причому ця оцінка вважається достовірною, оскільки після перепису 1991 р. в Брчко інші переписи не проводилися. Загальна кількість назв вулиць міста була відтак поділена відповідно до цієї формули, а потім 40% назв були віддані боснякам, 40% – сербам і 20% – хорватам. Те, чого прагнули члени Комісії при зміні назв вулиць, був консенсус навколо переліку назв, які вважалися прийнятними для кожної громади. Завдяки цьому консенсусу в одному й тому самому місті якась вулиця може мати назву «Іслагієт» – за назвою босняцької культурної організації початку ХХ ст., інша зватиметься вулицею Святого Сави – одного з головних православних святих, а вулиця архієпископа Штросмаєра нагадуватиме про хорватського архієпископа, що очолив спротив угорській олігархії. Таким робом, місто буде розбито на окремі квартали, назви вулиць яких стосуватимуться винятково тієї чи іншої громади. Всупереч аналізу Флоріана Бібера, який не добачив жодних етнічних обертонів у адміністративних структурах Брчко [Bieber, 2002], немає сумніву, що *формула* відіграє вирішальну роль у житті округу. Так, у справі з назвами вулиць застосування *формули* забезпечило уникнення суворі етнічної нейтральності.

Додамо до всього сказаного, що найбільші суперечки розгорілися в ході практичного виготовлення нових табличок з назвами вулиць. Це може виглядати як звичайне перешкоджання процесові зміни назв вулиць,

але за цим можуть ховатися і глибші цілі. Адже написання першого рядка таблички літерами кириличного чи латинського алфавіту має відбивати етнічний склад вулиці. Ось чому деякі таблички викликали протести і пошкоджувалися: етнічна конотація назв вулиць і алфавіт, яким вони були написані, дають картину етнічного складу вулиць, а отже й міста. Це полювання на етнічні конотації вказує на можливий дрейф «багатоетнічності» назв вулиць Брчко до сегрегації та змагання за символічне привласнення міста представниками різних громад.

Детальний аналіз цієї пам'ятевої політики показує, отже, що в непомітній, але реальній взаємодії членів Зборів, Комісії та міжнародних органів сталося зміщення смислу офіційних цілей демократії й багатоетнічності. Вироблене в такий спосіб подання минувшини відрізняється від простої напруженості між примирливими міжнародними і конфліктними місцевими версіями.

ВІД ЕКСПРОПІАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ І ПАМ'ЯТЕВИХ ПРОСТОРІВ ДО ПАКТУ МОВЧАННЯ

Пам'ятева політика, яку запроваджено в Брчко, підпорядкована логіці, котра відбиває відповідність між формою, бажаною для міжнародних органів опіки, і реальними цілями місцевих політичних партій. Однак вона вочевидь відходить від способів подання минувшини суспільними групами, як, наприклад, ветерани війни.

Конвергенція формальних домовленостей, яких прагнуть міжнародні органи опіки, і реальних цілей місцевих органів влади

Як результат непомітної взаємодії міжнародних органів опіки та місцевої влади керування пам'яттю в Брчко в тому вигляді, в якому воно постало в ході зміни назв вулиць, підпорядковане, як видається, трьом головним принципам: реабілітація довоєнної югославської минувшини, підвищення значення дейтонського повоєнного періоду та викреслювання війни як такої.

Бажання відновити пам'ять про довоєнне спільне життя було до певної міри тим чинником, на який спиралася пам'ятева політика, запроваджена в Брчко. Імена баскетбольного тренера Александра Ніколіча, футболіста Свети Радіча, професора Младена Маглова й особливо знаменитого хорватського гравця баскетбольної збірної Югославії Дражена Петровича, який

зробив кар'єру в NBA, нагадують про спільне югославське минуле. Проте, коли торкаєшся фактичної сторони справи, то слід зауважити насамперед, що ці нові, дуже розрекламовані назви часто дають маленьким вулицям далеко від центру, як, приміром, вулиці Дражена Петровича. Зауважмо також і те, що Комісія надавала перевагу спорту в порівнянні з іншими сферами, які чіткіше пов'язані з комуністичним періодом. Оскільки кожен із трьох складників боснійського політикуму має свою власну пам'ять про соціалістичну Югославію, реабілітація комуністичної минувшини не стала панівним підходом ув офіційному ставленні до пам'яті в Брчко.

З іншого боку, перейменування колишнього шосе Країни на Дейтонську вулицю, а колишньої вулиці Першого піхотного батальйону на вулицю 8 березня (день створення округу) націлені донести нове бачення Боснії та Герцеговіни. Якщо дві старі назви нагадували про войовничий проект «Великої Сербії», яка мала б дійти аж до хорватської Країни, то замінили їх назви, які однозначно належать до Боснії та Герцеговіни, утвореної згідно з Дейтонськими мирними угодами. Тож, побудова «дейтонської» історичної пам'яті вимальовується головно під впливом міжнародних органів опіки, які сподіваються, що населення зможе в такий спосіб мислити з точки зору «округу Брчко» [Jeffrey, 2005]. Ця логіка увічнення повоєнної Боснії проявляється і в решті країни: бюро Верховного представника вибрало новий боснійський прапор, і, крім того, було встановлено святкування Дня Федерації та Дня Республіки Сербія.

Однак війна як така відсутня в офіційному оформленні пам'яті, яке пропонують інституційні дієвці. Одним із критеріїв роботи Комісії була заборона пропонувати такі назви вулиць, які б нагадували про цей конфлікт; і тепер у масштабах округу йому немає офіційного увічнення. Таке викреслення війни пояснюється стриманим ставленням міжнародних органів опіки до згадок про дражливі питання, здатних загострити стосунки, а також бажанням націоналістичних партій зберегти монополію на більш приватне вшанування подій війни. Так, на сьогодні в Брчко існує тільки один пам'ятник жертвам конфлікту 1992–1995 рр., але його встановлено тільки на честь сербських солдатів. Щодо босняків, то з 2000 р. вони проводять 4 травня вшанування загиблих та зниклих цивільних жителів. Міжнародні органи опіки відмовляються від оформлення офіційної версії конфлікту і залишають вільним шлях для часткового і упередженого відзначення воєнних подій, яке місцева влада спрямовує відповідно до власного бачення війни. Так, пам'ятник загиблим сербам вшановує «сербських визволителів Брчко», хоча босняки й хорвати далекі від того, щоб поділяти цю версію взяття міста. Аналогічним чином, у масштабі всієї

Боснії та Герцеговіни шкільна реформа, проведена в 2002 р. з метою уніфікації підручників трьох громад, передбачає, що програми зупиняються на 1992 р., не торкаючись самої війни.

Проте аналіз пам'ятевої політики був би марним, якщо торкатися тільки її генезису й упровадження. Потрібне також дослідження сприйняття її суспільством, аби зрозуміти взаємозв'язок між офіційним поданням минулого і більш вузьким його баченням з погляду окремих соціальних груп.

*Спільне подання історії війни чи пакт мовчання?
Ветерани війни як виразники пам'яті*

Незважаючи на те, що нині жоден публічний протест не заперечує зміни назв вулиць, мешканці Брчко розгортають різноманітні форми неприйняття цієї пам'ятевої політики – від підкресленої байдужості до відкритої критики. Така позиція наводить на думку про існування альтернативних форм подання минувшини, які, на думку мешканців, мають більшу легітимність, ніж ті, що їх пропонують інституційні дієвці.

Легітимність подання минувшини часто залежить від легітимності того, хто таке подання пропонує. Проведене опитування¹ свідчить, що мешканці Брчко вважають, що вони не мають жодного впливу на рішення в питаннях пам'ятевої політики. Вони відчують себе позбавленими свого політичного представництва з огляду на режим нагляду, позбавленими своєї національної гордості націоналістичними політичними партіями, цілі яких далекі від повсякденних турбот населення, позбавленими також і свого пам'ятевого простору через керування минувшиною на основі закликів до примирення, які вони сприймають як «непристойні» [Nettlefield, 2005]. Афішується бажання публічного забуття про конфлікт на тлі неможливості забуття індивідуального.

Забуття, якого прагнуть чимало жителів Брчко, може бути досягнуте, як видається, певним поданням історії війни. Версія конфлікту, за якою в ньому не було переможців, а були лише переможені, знаходить значний відгук у Брчко і підтримується представниками різних громад. Так, сербський ветеран і інвалід війни Марко і боснійський ветеран Ельдар мають схоже бачення війни:

Коли намагаєшся скласти собі повну картину того, що відбувалося тоді в Брчко, то не можеш цього зробити. Одні вам казатимуть: «Вони хотіли

¹ Опитування охопило 16 глибинних напівструктурованих інтерв'ю з мешканцями Брчко в квітні 2006 р.

побудувати Велику Сербію», а інші говоритимуть про ЦРУ і франкмасонів. Але з часом, коли боснійський конфлікт 90-х рр. розглядатимуть з певної історичної відстані, то всі побачать, що він був безглуздям. Хто належить до переможців у Боснії? Всі програли (бесіда з Ельдаром, 18 квітня 2006 р.).

Насправді всі три народи хочуть якомога швидше забути ці події. Тому що нікому ця війна не подобалася, і всі в ній страждали (бесіда з Марко, 24 квітня 2006 р.).

Таке бачення спільного минулого подають альтернативні «дівці» пам'ятевого поля: не представники націоналістичних партій, а дуже важлива соціальна група в повоєнному боснійському суспільстві – ветерани війни. В дослідженні, проведеному під керівництвом Ксав'є Бугареля, було підкреслено значення цієї групи, народженої війною, з надзвичайно високим почуттям колективної ідентичності та мобілізаційним потенціалом [Світовий банк, 2002]. Хоча організації ветеранів¹ інколи й критикують за їхні можливі політичні зв'язки, вони відіграють стрижневу роль у розподілі економічних і соціальних благ на місцевому рівні. Крім того, ветерани часто виступають організаторами колективних заходів на місцевому рівні, користуючись «впевненістю в собі, особистим авторитетом і організаційними здібностями, набутими під час війни» [Світовий банк, 2002]. Центральне місце ветеранів у місцевому політичному житті вказує на масштаби позитивного сприйняття їхнього бачення війни населенням.

Не позбавлене певного релятивізму, таке спільне бачення супроводжується констатуванням неможливості з'ясувати причини війни. Цей конфлікт сприймається як страхіття, незрозуміла подія, про яку можна лише сказати, що всі в ній тільки програли. Таке бачення війни дивно схоже на версію Громадянської війни в Іспанії, яка утвердилася в 60-ті рр.: цю війну вважали вибухом колективного божевілля, і всі були в ній винні [Aguilar, 1996]. Подібна релятивістська версія дає змогу начебто забути минуле, щоб продовжувати жити разом, просуватися вперед і успішно пройти перехідний період, але вона служить також головно для замовчування. Такий спільний підхід до війни виглядає не стільки бажанням забути, скільки нагадує бажання мовчати, «пакт невизнання» [Kaës, цит. за: Lavabre, 2006]. Коли прирівнюють війну до вибуху колективного божевілля, то можна не пояснювати цей конфлікт зі складними причинами, можна не дошукуватися істини. Якщо всі тільки програли, якщо всі є тільки

¹ У Боснії та Герцеговіні 14% ветеранів війни входять до складу організації ветеранів [Світовий банк, 2002].

жертвами, то не потрібно шукати або судити винних. Подібне спільне ставлення до війни зовсім не забезпечує заспокоєння, а, либонь, стримує ініціативи інституційного правосуддя, як-от Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії, проекти документування воєнних злочинів або ж зовсім недавню Комісію правди та примирення.

Мікросоціологічний погляд на керування минувшиною у Боснії та Герцеговіні дав змогу, отже, прояснити взаємодію між головними його дієвцями – інституційними і неінституційними, а також взаємозв'язок між їхніми способами подання конфліктної минушини. Пам'ятева політика в Брчко є результатом зустрічі між ідеалізмом форми, якого прагнули міжнародні органи нагляду, і реальністю подрібненості населення. Звичайно, будь-яке дослідження конкретної ситуації вимагає певних застережень при спробах узагальнення. Проте зіткнення, яке спостерігається в Брчко, між баченням, що його пропонують неінституційні дієвці, та ініціативами справедливості перехідного періоду ставить нові запитання щодо зв'язку між пошуком істини і прагненням справедливої пам'яті про війну. Чільний орган з урегулювання конфліктів, успадкованих від війни, гаазький Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії сприймається багатьма боснійцями як плід нав'язаного їм міжнародного рішення і характеризується певним дефіцитом легітимності. В період, коли посилюються зв'язки між боснійським протекторатом і Європейським Союзом, конче потрібно брати до уваги питання прийняття на місцевому рівні органів правосуддя і примирення. Проте в цьому «світі проблем», яким є Боснія та Герцеговіна на перехідному етапі, європейські норми в сфері поведінки з минувшиною і заклики до примирення виглядають нині здебільшого як заклинання.

ЛІТЕРАТУРА

- Aguilar P. (1996), *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*, Madrid, Atlanza Editorial.
- Banque Mondiale (2002), *Bosnia and Herzegovina: Local Level Institutions and Social Capital Study*, ECSSP.
- Bieber F. (2002), «Local institutional engineering: a tale of two cities, Mostar and Brcko», *International Peacekeeping*.
- Bose S. (2002), *Bosnia after Dayton, Nationalist Partition and International Intervention*, Londres, Hurst and Co.
- Bougarel X. (2005), «Dayton, dix ans après: le leurre des bilans?», *Critique internationale*, n° 29.

- Clarke H. (2004), *Brcko District: An example of progress in basic reforms in Bosnia and Herzegovina*. Présentation au Woodrow Wilson Center for Scholars, Washington DC, 25.10.2004.
- Commission internationale sur les Balkans (2005), «The Balkans in Europe's future», *Sudosteuroopa*, 53, n° 2.
- Gauchet M. (2002), *La Démocratie contre elle-même*, Paris, Gallimard.
- Jeffrey A. (2005), «Building state capacity in post-conflict Bosnia and Herzegovina: the case of Brcko District», *Political Geography*, n° 20.
- Holbrooke R. (1999), *To End a War*, New York, The Modern Library.
- Lavabre M.-C. (2006), «Les institutions qui produisent des récits communs. Questions», in Lefranc S. (dir.) *Après le conflit, la réconciliation?* Paris, Michel Houdiart Editeur.
- Nettelfield L. (2005), «Bosnia and Herzegovina», *The Western Balkans. 10 years after Dayton*, Paris, conférence au CERI, 28.11.2005.
- Rupnik J. (2002), «L'avenir des protectorats internationaux sur les Balkans», *Critique internationale*, n° 16.
- Rupnik J. (2006), «Conclusion», in *Les Balkans dispersés. Statuts, mémoires, projets, liens sociaux*, colloque à la Maison de l'Europe, Paris, 16.10.2006.
- Sorabji C. (2000), «Une guerre très moderne. Mémoire et identités en Bosnie-Herzégovine», *Terrain*, n° 23.
- Zivkovic M. (2000), «The wish to be a Jew: The power of Jewish trope in the Yugoslav conflict», *Cahiers de l'URMIS*, n° 6.

IV

Публічна пам'ятева політика в Європі

Європейські інституції jako агенти примирення в Центральній Європі: посередництво між правом і політикою

Лора Неймайєр

Примирення, яке розуміють як зниження напруги між державами, перебуває в центрі процесу розбудови європейської спільноти, котрий ґрунтується на показовому характері франко-німецького зближення. Якщо відійти від загальновідомої істини, яка проводить тотожність між європейською інтеграцією та примиренням, то останнє розширення Європейського Союзу дає чимало прикладів волонтаристської політики в розв'язанні суперечок між європейськими державами, яку провадять загальноєвропейські інституції. В цьому огляді ми торкнемося питань вироблення такої політики з урахуванням конфігурації конкретної ситуації в національному і європейському масштабі, яка змусила Європейську Комісію і Європарламент втрутитися в два конфлікти країн Центральної Європи на порозі їхнього вступу до ЄС.

Перший з цих конфліктів вибухнув у 2001 р., коли угорський уряд прийняв «закон про угорців, які мешкають у сусідніх країнах». Цей «закон про статус» надає спеціальні права (в питаннях роботи, освіти, охорони здоров'я, доступу до культурних установ) громадянам сусідніх держав угорського походження. Уряди Румунії та Словаччини – країн, де ці меншини є найбільш численними, висловили протест проти «втручання» в їхні внутрішні справи і звернулися до Ради Європи та Європейського Союзу з проханням оцінити згаданий закон в світлі міжнародного і загальноєвропейського права. Друга суперечка стосується декретів, ухвалених у 1945 р. чехословацьким президентом Едвардом Бенешем, в яких ішлося, зокрема, про експропріацію майна і позбавлення чехословацького громадянства німців і чехословацьких угорців паралельно з виселенням трьох мільйонів представників цих меншин¹. Суперечка щодо цих декретів, ініційована

¹ «Декрети Бенеша» безпосередньо не стосувалися виселення, яке було за-

організаціями, які представляли виселених німців, виходить на рівень Європейської Спільноти наприкінці 1990-х рр. і посилюється навесні 2002 р. у передвиборчий період, коли радикалізуються позиції політичних дівців у Центральній Європі. В той час як чеський уряд категорично відмовляється скасовувати декрети, прем'єр-міністр Угорщини і прем'єр-міністр Баварії стверджують, що правова система країни – кандидата на вступ до ЄС не може містити таких актів. Європейським інституціям належить висловитися щодо сумісності цих актів із загальноєвропейським правом і постановити, чи може скасування згаданих актів розглядатися як умова для вступу Чехії до Європейського Союзу.

Ці дві суперечки стали каменями спотикання в двосторонніх відносинах відповідних країн ще з часів Тріанонського договору 1920 р. щодо угорських меншин і з 1950-х рр. щодо виселених німців [Bazin, 2002]. Вони виносяться на європейський рівень – через міждержавний канал у першому випадку і в обхід держав через безпосереднє звернення до Європарламенту, в другому випадку, – і все це робиться на тлі розширення Євросоюзу.

Йшлося про те, щоб показати, що юридичне оформлення розширення Європи на схід, сполучене з моральною нормою примирення через європейську інтеграцію, робить *історичну, політичну та правову* оцінку цих суперечок головною метою втручання європейських інституцій. Раніше приєднання до загальноєвропейського права було єдиною умовою вступу до ЄЕС, і тільки ті питання, що стосувалися чинних загальноєвропейських норм, ставали головною темою перемовин. Проте у випадку країн Центрально-Східної Європи держави – члени ЄС на копенгагенській нараді 1993 р. додають до доробку спільноти нові критерії, якими обумовлюється початок переговорів про вступ до ЄС. Серед так званих політичних критеріїв ми бачимо, наприклад, «повагу і захист меншин» – критерій, який не має чіткого юридичного формулювання в доробку, оскільки в цьому питанні не існує жодної європейської норми. Така юридична форма вступу спричиняє боротьбу за точне означення закону про статус і «декретів Бенеша» між національними представниками, яка набуває сенсу в рамках політики розширення Євросоюзу. Європейські інституції втручаються в цю боротьбу, наполягаючи на умовності вступу відповідно до своєї ролі й легітимності в політичній системі спільноти. Ці два ускладнення в питанні розширення ЄС на Схід підкреслюють неоднозначність межі між правом і політикою в загальноєвропейській політичній системі. Саме ця

тверджено в Потсдамських угодах. Див. детальнішу інформацію в статті Мюріель Блев у цій збірці.

неоднозначність дає змогу Єврокомісії та Європарламенту перейти до практичної реалізації справи примирення, яку символічно сполучають з європейською інтеграцією, «майструючи» рішення на основі посередництва між зацікавленими сторонами.

СУПЕРЕЧКИ ПРО МИНУЛЕ ЧИ КОНФЛІКТИ З МЕНШИНАМИ? ОЗНАЧЕННЯ НЕЗГОДИ

Залюбки виступаючи на національному рівні яко жертви історичної несправедливості, групи, що активізуються на європейському рівні, подають ці суперечки як пов'язані із захистом певної національної меншини. Річ у тім, що лідери Європейської Спільноти в своїх офіційних виступах систематично відмовляються «знову розгортати болісні сторінки історії», стверджуючи, що європейська інтеграція полягає саме в тому, аби дивитися в майбутнє та відійти від антагонізмів минулого. Оскільки аргументи історичного характеру не приймаються, то національні групи стають на юридичні «рейки», щоб легітимізувати закон про статус і домогтися скасування «декретів Бенеша».

Неможливість європейського втручання в історичні конфлікти

В Угорщині й у деяких частинах німецького суспільства зображення меншин яко жертв історичних несправедливостей веде до вимог про компенсацію – символічну чи матеріальну – за завдану в минулому шкоду.

Щодо Угорщини, то тут панує майже повсюдний консенсус навколо «культурної» концепції нації, за якою будь-яка особа, що говорить угорською мовою і означає себе угорцем, повинна таким і вважатися, незалежно від місця її проживання. Після періоду, коли за соціалізму пролетарський інтернаціоналізм примушував до офіційного мовчання в питаннях меншин, з початку 90-х рр. Угорщина запроваджує державну політику захисту «закордонних угорців». Така підтримка є конституційним обов'язком і водночас метою зовнішньої політики так само, як і європейська інтеграція. Попри те, що практичні методи здійснення цього захисту можуть мінятися залежно від уряду, Тріанонський договір – «рана, заподіяна угорській нації» – є для політичних кіл головним пам'ятевим ресурсом. Проте, коли в 1998 р. починаються переговори про вступ до ЄС, стає очевидним, що Угорщину буде прийнято раніше за Румунію і, можливо, за Словаччину. Консервативна партія FIDESZ, яка здобуває перемогу на виборах у травні 1998 р., користується посиленнями на історію, щоб обґрунтувати непорушну підтримку меншин – стверджуючи,

зокрема, в своїй передвиборчій програмі, що «ця підтримка дає змогу Угорщині перебороти рани, завдані Тріаноном, стабілізувати внутрішні стосунки в сусідніх країнах і збільшити їхні можливості інтеграції в ЄС. «Вітчизна-мати» символічно вносить свої меншини в євроатлантичну інтеграцію» [Neumaier, 2006]. Проте така «політика нації» входить у су-перечність з нормами непорушності кордонів і поваги до суверенітету. Ці норми, на яких наголошує міжнародна спільнота, слугують підставою для критичних зауважень словацького і румунського урядів щодо закону про статус [Kantor, 2004].

Якщо говорити про ФРН, то вона ніколи офіційно не підтримувала вимог виселених німців, хоча вони й мають певний вплив у Баварії через ХСС (Християнсько-соціальну спілку Баварії) і асоціацію Sudetendeutsche Landsmannschaft¹. Найбільш радикальні з них вимагають не лише скасування «декретів Бенеша», а й повернення їм їхнього майна і «права на батьківщину» jako компенсацію за страждання, пережиті німцями наприкінці Другої світової війни [Bazin, 2002]. Ці вимоги наштовхувалися на відмову Чехословаччини, а потім Чехії. Прага звинувачує організації виселенців у тому, що вони намагаються переглянути загальні результати війни, ігнорують історичний період, який вів від Мюнхенської угоди до виселення німців, і підривають основи чеської правової системи, ставлячи під сумнів право власності. Хоча чехословацький президент Вацлав Гавел робить політичний жест, висловлюючи офіційні вибачення німецькому народові в січні 1991 р., переважна більшість чеських політичних кіл підтримує непорушність «декретів Бенеша». Вважаючи, що ці акти більше не мають юридичної сили, оскільки вони вже не застосовуються, уряди Чехії та Німеччини не бажають відкривати дискусію про їхнє скасування. Така принципова позиція лежить, наприклад, в основі двосторонньої Декларації 1997 р., в якій обидві країни визнають «провину і несправедливість» з боку кожної з них у 1938–1945 рр. і зобов'язуються «не ускладнювати майбутні стосунки питаннями юридичного чи політичного характеру, пов'язаними з минулим» [Декларація, 1997].

Відмова розпочати *юридичні* дебати з приводу актів, які вважаються *історичними*, потверджується Європейською Комісією, зокрема в спільному комюніке комісара з розширення Г.Фергойгена і прем'єр-міністра Чехії М. Земана, оприлюдненому в квітні 2002 р.:

Нещодавно відбулася широка громадська дискусія з приводу деяких декретів президента Чехословаччини 1945 р. та деяких чехословацьких

¹ Судетське німецьке земляцтво (нім.). – Прим. наук. ред.

законів, прийнятих на основі цих декретів одразу після війни. Як і деякі інші заходи, ухвалені європейськими країнами в той період, окремі з цих законів можуть виявитися тепер неповноцінними з огляду на нинішні норми, але вони належать історії. Договір про ЄС вимагає від держав-членів і загальноєвропейських інституцій оцінювати держав-кандидатів за їхнім нинішнім станом, а не за їхніми минулими досягненнями. [...] Ми підтверджуємо, отже, нашу позицію, згідно з якою президентські декрети не є предметом перемовин про вступ і не повинні справляти жодного впливу на них [Zeman, Verheugen, 2002].

Труднощі ЄС при розгляді питань меншин

Якщо захист національних меншин виявляється єдиним законним аргументом для звернень по допомогу органів Спільноти, юридична форма розширення ЄС змушує до специфічного підходу до питань меншин з боку інституцій. Європейський Союз не розробляв окремої норми захисту національних меншин, і хоча Хартія основних прав ЄС, прийнята в 2000 р., забороняє прояви дискримінації за «належністю до національних меншин», її юридичне значення залишається спірним¹. Тільки Рада Європи і ОБСЄ виробили в 1990-ті рр. норми захисту національних меншин [Pentassuglia, 2001; Benoît-Rhomer, 1995]. Саме на ці норми, засновані на капітальних принципах міжнародного права, робляться посилання, щоб довести обґрунтованість закону про статус і вимагати скасування декретів Бенеша.

Після закінчення холодної війни Угорщина вміщує положення про меншини в договори, які укладає зі своїми сусідами (в зокрема в базові угоди, укладені 1995 р. зі Словаччиною і 1996 р. з Румунією), працюючи при цьому в Раді Європи на користь створення міжнародного юридично обов'язкового режиму захисту національних меншин. Для того, щоб узгодити свою підтримку угорців за кордоном зі зближенням із європейськими інституціями, Будапешт спирається на позицію Європейського Союзу та Ради Європи щодо політики «добросусідства», наголошуючи на тому, що угорські меншини виступають носієм крізькордонної співпраці. У 2001 р. уряд Орбана стверджував, що визнання «трансдержавних» ідентичностей завдяки законові про статус стабілізуватиме придунайський простір, причому стаття 3 цього закону відверто покликається на загальноєв-

¹ Хартію було ухвалено на основі міжінституційної угоди між Європейською Комісією, Європейською Радою та Європарламентом і долучено до загальноєвропейського правового поля через Конституційний договір 2004 р. (відхилений Францією і Нідерландами в 2005 р.).

ропейський принцип вільного пересування людей та ідей. Державний секретар у закордонних справах Жолт Немет обстоює закон про статус із тих самих міркувань:

Закон про статус – це визначний етап у процесі, котрим угорська «політика нації» відокремлюється від проблематики кордонів, які стають дедалі менш важливими в об'єднаній Європі, щоб присвячувати більше уваги народів та його громадам [...]. Яку відповідь дала європейська історія на тяжкий спадок ХХ століття? Інтеграція [...]. Угорці йдуть європейським шляхом; вони бачать відповідь на свої проблеми в інтеграції – європейській і національній, які взаємодіють і доповнюють одна одну і які не змінюють кордони, а роблять їх прийнятними [Fowler, 2004].

Не маючи урядової підтримки, представники виселених німців обирають стратегію переведення цього питання в площину правосуддя шляхом подання позовів проти Чехії до Європейського суду з прав людини і погрожуючи майбутніми позовами до Європейського Суду. Але судовий шлях вкритий труднощами. Окрім принципу відсутності зворотної сили, яким забороняється оцінювати акти, ухвалені до створення Ради Європи і ЄЕС, питання власності й громадянства, про які йдеться в спірних декретах, належать до національної компетенції, котра не є частиною загальноєвропейського доробку. До того ж дуже важко з'ясувати їхню юридичну чинність [Kuklik, 2003]. Відповідно, судову стратегію підкріплюють апеляціями до Європейського Парламенту. Деякі євродепутати, переважно з ХСС і австрійської крайньоправої Партії свободи, підкреслюють, що декрети порушують загальні принципи права. Так, під час дискусії 4 вересня 2001 р. про розширення ЄС депутатка від Партії свободи Даніела Рашгофер критикувала «декрети Бенеша» саме на підставі прав людини:

Доповідь Комісії не містить жодної згадки про «декрети Бенеша». Комісія забуває, що збереження «декретів Бенеша», які стали ґрунтом для виселення і вбивства тисяч і тисяч людей після закінчення Другої світової війни явно суперечить критеріям вступу, які окреслила Спільнота. Позиція Чехії, яка не бажає скасовувати ці декрети, означає зневагу до основоположних цінностей і прав людини, котрими керується ЄС. У такий спосіб Європа надсилає сигнал, який завдає великої шкоди довірі до ЄС в питаннях прав людини і основоположних прав [Parlement européen, 2001b].

Незважаючи на відсутність загальноєвропейського доробку в справі захисту національних меншин, часті вимоги правової експертизи мають на меті завадити припиненню дебатів щодо закону про статус і «декретів

Бенеша» на європейському рівні. Так починається боротьба між національними дівцями і спільнотовими інституціями навколо місця права в примиренні і легітимної арени для розв'язання цих суперечок.

ПРИМИРЕННЯ ЯКО ПОЛІТИЧНА ОЦІНКА СПІРНИХ АКТІВ

Використання юридичних категорій з метою домогтися дій європейських органів на користь угорських меншин і виселених німців веде насправді до дистанціювання європейських інституцій при розгляді цих суперечок. Система обмежень, яка дозволяє чи забороняє Комісії та Європарламенту ставати на шлях *політичних* і *юридичних* дій, визначає їхні диференційовані судження щодо згаданих актів.

Попри те, що Європейський Парламент як представницький орган європейських громадян «раціоналізував» свою діяльність і розвинув свій власний юридичний досвід, щоб стати легітимним учасником загальноєвропейської системи, він є органом з помітним ідеологічним і національним розшаруванням [Costa, 2001]. Хоча йому нелегко вдаватися до погрози ветування вступу тієї чи тієї країни до ЄС, його функція арени для обговорення питання розширення Спільноти перетворила його на центральний орган для мобілізації думки проти «декретів Бенеша». Деякі євродепутати ставлять під сумнів німецько-чеську угоду, яка означає ці декрети як історичні акти, і вимагають їхнього юридичного і політичного розгляду в європейських інстанціях. За браком політичної підтримки в Парламенті противники закону про статус не здобули аналогічної уваги з боку європейських депутатів. Ці останні вважають юридичні наслідки закону обмеженими і закликають до політичного врегулювання суперечки на двосторонніх засадах між Угорщиною та її сусідами.

Публічна позиція Європейської Комісії щодо цих двох суперечок дуже обережна. Цей орган, легітимність якого базується на аполітичності заради загальних інтересів Спільноти [Robert, 2001], обґрунтовує свої рішення правом (хоча політика розширення виходить інколи за межі доробку з огляду на копенгагенські політичні критерії, наприклад, щоб вимагати від країн-кандидатів проведення реформ у їхній адміністративній і судовій системах). За відсутності загальноєвропейських норм і чітких вказівок від держав-членів Комісія прагне мінімізувати юридичне значення суперечок щодо «декретів Бенеша» і закону про статус. Вона намагається нав'язати *політичне* означення цих суперечок, яка дає їй змогу відігравати посередницьку роль, закликаючи країни знаходити двосторонні рбзв'язки заради європейської норми «добросусідства».

Закриття юридичних дискусій

Європейські інституції по-різному намагаються закрити юридичні дискусії з приводу згаданих спірних актів. Якщо Європейський Парламент вимагає юридичної експертизи, яку він навіть робить публічною у випадку з «декретами Бенеша», то Європейська Комісія здійснює конфіденційне оцінювання і звертається до норм, вироблених іншими міжнародними організаціями, посилаючись на них у своїх офіційних документах.

Роль органів Європейського Союзу в політиці розширення

Європейська Комісія:

- перевіряє дотримання копенгагенських критеріїв країнами-кандидатами перш ніж розпочинати перемовини щодо вступу до ЄС;
- кожної осені складає загальний звіт про дотримання загальноєвропейського доробку такими країнами під назвою «Звіт про поступ на шляху до вступу»;
- веде перемовини щодо вступу з кожною країною-кандидатом на основі мандату, виданого державами-членами. Перемовини завершуються, коли сторони дійдуть згоди щодо 31 параграфу доробку;
- юридичний відділ наділений горизонтальною компетенцією в питаннях розширення. Генеральна дирекція з розширення координує перемовини щодо вступу і займається їхнім політичним аспектом.

Європейський Парламент:

- організовує обговорення питань розширення в спеціалізованих комісіях і на пленарних засіданнях, а також ухвалює резолюції за кожним щорічним звітом Європейської Комісії;
- повинен «узгоджувати» прийняття кожної держави-кандидата за підсумками перемовин щодо вступу абсолютною більшістю голосів;
- Комісія в закордонних справах готує проекти резолюцій Парламенту на основі доповідей різних спеціалізованих комісій.

Доповіді й резолюції jako головний інструмент Європейського Парламенту у визначенні програми розширення ЄС свідчать про поділ євродепутатів на два табори в питанні про «декрети Бенеша». Одні з них є прихильниками політичного означення суперечки і закликають чеський уряд зробити «політичний жест» відповідно до норми про «примирення через розширення». Другі вбачають у процесі вступу Чехії до ЄС останню

можливість для скасування «декретів Бенеша» і посилаються на юридичну норму про дотримання прав людини і меншин. Аналіз резолюцій, ухвалених Європарламентом на пленарних засіданнях у 1999–2003 рр., показує, що після 2002 р. вимоги євродепутатів стають уже не такими наполегливими як доти, хоча під час голосування в квітні 2003 р. за узгодження кандидатури Чехії було подано найбільшу кількість голосів проти, і це свідчить про стійке неприйняття деякими депутатами її приєднання до ЄС.

Цей спад уваги є знаком переходу від юридичної площини до площини історико-політичної. Він був наслідком позитивної оцінки відповідності «декретів Бенеша» загальноєвропейському праву з боку експертів, залучених Європарламентом. У жовтні 2002 р. експерти дійшли висновку, що скасування згаданих декретів не є передумовою для приєднання Чехії до ЄС, але «політичний жест» примирення з боку її уряду зустріли би схвально. Зваживши на те, що юридичний шлях було закрито, євродепутати переозначили суперечку. У доповіді Комісії у закордонних справах за листопад 2002 р. пропонується провести «політичне оцінювання» заради «примирення яко моральної основи європейського об'єднання»:

Юридична експертиза не може замінити політичну оцінку. Така оцінка повинна спиратися, з одного боку, на визнаний факт того, що в 1945–1946 рр. було скоєно масову несправедливість, зокрема щодо судетських німців, але в ній, з іншого боку, слід визнати, що людська трагедія, якою стало виселення населення, була пов'язана з історичними подіями, за які несе відповідальність німецький націонал-соціалізм, а саме з окупацією Богемії і Моравії та Другою світовою війною. Не може бути й мови про порівняння однієї несправедливості з другою. Спільне майбутнє відповідних європейських народів можливе лише за умови, що більше ніколи не повторяться трагічні події, якими позначена наша історія. Очікуваний вступ Чехії до спільноти миру й права, якою є Європейський Союз, відповідає цьому напрямку [Parlement européen, 2002a].

Європейський Парламент вдається також до узагальнення, долучивши до своєї резолюції від листопада 2002 р. поправку, запропоновану депутатами від «зелених», якою пропонується винести на загальноєвропейський рівень аргументацію німецько-чеської декларації, щоб урегулювати всі суперечки, успадковані від минулого:

Європейський Парламент рекомендує, щоб за прикладом німецько-чеської декларації 1997 р. нинішні й майбутні держави-члени підписали спільну «європейську декларацію», яка містила б взаємне визнання злочинів проти людства, актів жорстокості й несправедливості, скоєних під час і після Другої світової війни, і висловлювала б їхній жаль з цього при-

воду, а також зобов'язання повністю прийняти спільні цінності й цілі європейської інтеграції як такі, що надають ефективні можливості для подолання колишнього розбрату, ворожнечі та вкоріненої упередженості в національно забарвлених політичних та історичних інтерпретаціях минулого [Parlement européen, 2002b].

Це *політичне* врегулювання конфлікту досягає успіху в березні 2003 р. 15 березня, в день створення протекторату Богемії-Моравії в 1939 р., новий чеський президент Вацлав Клаус засуджує злочини, скоєні нацистами під час окупації Чехословаччини, так само, як і злочини, які мали місце при виселенні німців. На знак успіху цього жесту згадка про «декрети Бенеша» вилучається з рекомендації про прийняття Чехії, прийнятої Європейським Парламентом 26 березня 2003 р. [Parlement européen, 2003].

Різні комісії Європейського Парламенту розходяться в думках щодо закону про статус, але політичне означення, якому віддає перевагу Комісія у закордонних справах, взяло гору після юридичного розгляду. Проект резолюції про прийняття Угорщини в ЄС, підготовлений Комісією у закордонних справах у липні 2001 р., став першим документом Спільноти, в якому згадується закон про статус. Парламент «наполегливо пропонує Угорщині визначитися і попрацювати над усіма нормативними актами і всіма особливими привілеями для чужоземних громадян угорського походження відповідно до загальноєвропейського доробку і з повагою до сусідніх країн». Парламент «бере до відома прийняття закону про угорців, які мешкають у сусідніх країнах, так само, як і стурбованість, висловлену урядами Румунії та Словаччини». Нарешті, Парламент «просить Комісію [Європейську] зробити оцінку законів такого типу взагалі з погляду їх сумісності із доробком, а також із духом добросусідства та співпраці між державами-членами» [Parlement européen, 2001a].

Комісія Європарламенту з юридичних питань, яка розглядала це питання в той самий час, висловлюється критичніше. Вважаючи, що положення закону про тимчасову роботу передбачають «спеціальний дискримінаційний режим, застережений для осіб угорського походження з сусідніх країн», Комісія закликає Угорщину «переглянути свої проекти». Проте резолюція, ухвалена на пленарному засіданні у вересні 2001 р., обмежується тим, що повторює текст Комісії у закордонних справах, і пропонує провести оцінювання відповідності цього закону загальноєвропейському праву. Висновки юридичної служби, оприлюднені Європарламентом у жовтні 2001 р., в яких було визнано вищезгаданий ризик дискримінації, містили заклик до Угорщини «привести закон у відповідність до доробку

Спільноти не пізніше дати прийняття до ЄС» [Parlement européen, 2001 c]. Ця позиція, оперта на суто юридичне означення, слугувала основою для парламентських резолюцій про прийняття Угорщини аж до 2003 р. Угорський уряд закрит цю юридичну дискусію завдяки статті 27 закону, де зазначалося, що його положення будуть приведені у відповідність до доробку Спільноти у момент прийняття до ЄС.

Щодо Європейської Комісії, то вона одразу ж відмовилася робити будь-які публічні юридичні оцінки закону про статус. Хоча його стаття 27 і врегульовує питання дотримання загальноєвропейського права, Комісія вважає, що цей акт є проблематичним з погляду міжнародного права, зважаючи на те, що він був прийнятий в односторонньому порядку, але має екстратериторіальні наслідки. При цьому Комісія спирається на експертні висновки, зроблені в жовтні 2001 р. Венеціанською комісією – органом при Раді Європи – оцінюючи закон по суті:

Ми не намагалися виробити якусь окрему позицію Європейського Союзу. Ми лише взяли до уваги думку Венеціанської комісії [...]. Очевидно було, що цей закон є проблематичним, але в завдання ЄС не входить вироблення точної позиції щодо цього. Ми просто дотримуємося позиції Венеціанської комісії. Європейська Комісія не має власних експертних органів, тоді як Рада Європи і, зокрема, Венеціанська комісія є експертами. Наша юридична служба порадила дотримуватися думки Венеціанської комісії, оскільки ми не можемо самі зібрати групу фахівців, до якої б не входили всі ті самі експерти, вже залучені Венеціанською комісією¹.

Отже, Європейська Комісія непрямо нав'язує умовність у сфері захисту національних меншин, посилаючись на зовнішні правові норми:

Щодо копенгагенських критеріїв, то ми базувалися на практиці інших міжнародних організацій, членами яких є всі країни, що бажають вступити до ЄС. Всі є членами ОБСЄ, Ради Європи, ООН, тож ми врахували доробки інших міжнародних організацій, і це не можна ставити під сумнів, позаяк всі є їх членами. Так навіть і легше діяти, тому що країни-кандидати формально ще не приєдналися до доробку Спільноти, а отже, повинні погоджуватися на практику, яку вони не розробляли, але щодо практики ОБСЄ, то вони всі є її членами, а значить, мають її дотримуватися.

Якщо використання зовнішньої експертизи дає змогу Європейській Комісії виробляти позицію за відсутності доробку Спільноти в цьому

¹ Усі цитати наводяться за розмовами з колишніми працівниками Генеральної дирекції з розширення, які відбулися в червні 2006 р.

питанні, таке юридичне означення є насправді суперечливим. У рекомендаціях Венеціанської комісії щодо закону про статус помітна певна розмитість. Щодо «декретів Бенеша», то євродепутати, які вимагають їхнього скасування, використовують незначні розходження між трьома експертами, яким Європарламент доручив продовжити правовий розгляд цих актів. Європейська Комісія наголошує, отже, на *політичному* характері суперечок, які потребують посередництва, котре вона має намір забезпечити.

Європейська Комісія jako посередник у двосторонніх відносинах

Європейська Комісія мінімізує розмах обох згаданих конфліктів у своїх офіційних документах, збільшуючи при цьому кількість неформальних зустрічей з національними політичними діячами для досягнення компромісу. Про суперечки інколи згадують у річних звітах без уточнення аргументів різних сторін та з акцентом на будь-якому поступу в пошуку розв'язків. Таке *політичне*, замість юридичного, означення зумовлює вибір параграфу доробку Спільноти, до якого слід відносити закон про статус і «декрети Бенеша» у звітах Комісії. Такими «вивертами» з використанням політичних критеріїв Комісія нав'язує інтерпретацію умовності вступу, зосереджену на добросусідських стосунках jako «належній практиці», якої мають дотримуватися держави-кандидати.

Європейська Комісія оминає «декрети Бенеша» в усіх звітах про Чехію, за винятком документа, виданого в жовтні 2002 р. Якщо раніше вона не допускала жодної оцінки цих актів за політичними критеріями, то в документі 2002 р. вони згадуються в розділі про захист національних меншин. Комісія наводить спільне комюніке Г.Фергойгена і М.Земана від квітня 2002 р., в якому вони заявляють, що «домовилися про ретельний розгляд усіх правових аспектів цих складних питань». Вона нагадує також про прийняття резолюцій з цього питання парламентом Чехії та Європейським Парламентом [Parlement européen, 2002]. Проте вона одразу ж переозначає суперечку щодо «декретів Бенеша», підкреслюючи її «історичний» характер і двосторонню природу, причому цю суперечку не згадують у розділі про відносини між Чехією і ЄС, з якого розпочинається річний звіт, хоча «декрети Бенеша» входитимуть до програми кожного обговорення Європарламентом розширення ЄС з 1999 р.

Значення такого *політичного* і двостороннього трактування «декретів Бенеша» обґрунтовується необхідністю дотримуватися напрацьовано-

го Європейською Спільнотою доробку, а також потребою «дивитися в майбутнє»:

[«Декрети Бенеша» –] відома в політичних колах проблема. Багато євродепутатів висловлювалися з цього питання, і ним через це стало важко керувати. Було отримано багато листів громадян з обох боків. І вони продовжують надходити [...]. У певний момент було ухвалено, що з юридичного погляду питання полягає в тому, чи мають ці декрети й досі юридичні наслідки. Якщо ні, то оскільки ЄЕС існує тільки з 50-х рр. і оскільки декрети стосуються колишньої статті 95 Договору про ЄЕС (питання власності), то цих питань не треба торкатися [...]. Мова йшла також про те, щоб досягти політичної декларації. Наприклад, Угорщина й Словаччина уклали парламентську декларацію в 1950-х рр. Те саме сталося між Німеччиною й Чехословаччиною, вони закрили цю справу політично, і це дозволяло їм дивитися в майбутнє.

Щодо закону про статус, то його мимохідь згадують в рубриці «Захист національних меншин» звіту за листопад 2001 р. про Угорщину і докладніше розглядають у розділі, присвяченому спільній зовнішній і безпечовій політиці. Хоча очевидно, що цей закон має наслідки для сусідніх країн, означення суперечки як проблеми зовнішньої політики теж дає змогу Комісії мінімізувати її юридичний розмах. Але таку категоризацію супроводжують посиленням на доробок Спільноти у справі боротьби з дискримінацією, яка дивним способом потрапила в розділ про зовнішню та безпекову політику. Європейська Комісія висловлює три докори: закон було прийнято «до початку потрібних консультацій»; «деякі з його положень, вочевидь, суперечать концепції захисту меншин, яка панує в Європі, як це видно із доповіді Комісії за демократію через право»; «цей закон слід увідповіднити доробку не пізніше моменту вступу, оскільки в його нинішній формі він несумісний із принципом недискримінації, проголошеним в Угоді» [Commission européenne, 2001].

Ці заклики до діалогу з наголосом на просуванні вперед, забезпеченому двосторонніми консультаціями, тривають аж до 2004 р., коли Європейська Комісія пом'якшує свою критику задля сприяння досягненню компромісу між Угорщиною та її сусідами:

В Комісії точаться розлогі дискусії з метою з'ясувати, як підходити до настільки дражливого питання. Можна було зрозуміти і словацькі, і угорські органи влади; Комісія ніколи не мала непорушної позиції. Комісія бажала лише подати сигнал обом сторонам, знайти згоду, щоб домогтися компромісу на основі Базової угоди між обома країнами. Комісія

не бажала ставати на чийсь бік. Угорці повідомили, що готові змінити закон, отже, Комісії не хотілося ставитися до цього надто негативно. [...] Принципова підтримка з боку Європейської Комісії висловлювалася непрямо, оскільки самого питання наші річні звіти не порушували або майже не порушували. Можна було б висловлюватися набагато негативноніше в звітах, але за лаштунками мова, якою говорили зі словаками і угорцями, була набагато різкішою.

Якщо поміркованість публічної позиції Європейської Комісії впливає з юридичних і інституційних обмежень, до яких змушують функціонування загальноєвропейської політичної системи і відсутність доробку щодо захисту меншин, така обережність відповідає ще й концепції європейської інтеграції jako примирення. Так, функціонери Комісії розглядають здійснюване посередництво jako поширення спільнотової «належної практики»:

Це надзвичайно дражлива, складна справа, яка не є суто юридичною, а політичною і навіть емоційною напередодні розширення. Існувала реальна загроза того, що країни повернуться лицем до «ретроспективного» духу, що заведуться розмови про Тріанон та інше. Це було дуже вибухонебезпечне питання. У крайньому випадку, воно могло справді загальмувати приєднання обох країн. Завдання ЄС у цьому контексті полягало в тому, щоб виступити посередником без жодної упередженості. Юридично було би простіше – можна було стати на чийсь бік, але наша роль jako посередника означала, що слід підкреслювати необхідність дійти згоди в двосторонньому порядку. Це був правильний шлях. Адже саме так і вирішуються проблеми в ЄС – не через конфронтацію, а через діалог. Отож, це мало ще й дещо виховне значення для обох країн, щоб вони спробували віднайти шлях діалогу. [...] Цей конфлікт було поставлено у контекст, інституціоналізований перемовинами, і це заспокоїло ситуацію, допомогло цивілізувати методи дискусії.

Дебати щодо означення суперечок із їхніми історичними, політичними та юридичними вимірами показують межі права jako репертуару дій для національних дівців, які домагаються європейського арбітражу. Якщо юридична форма розширення ЄС змушує їх вибудовувати ці суперечки jako конфлікти з меншинами, то відсутність «твердих» загальноєвропейських норм і принцип відсутності зворотної сили законів пом'якшують юридичні передумови вступу до ЄС. Така розмита політична умовність розширює поле маневру для Європейської Комісії, яка може переносити ці конфлікти на двосторонній рівень і відігравати роль неупередженого посередника. На заваді цій політиці заспокоєння стає на певний час Єв-

ропейський Парламент, але результати експертизи, яка проводиться на його вимогу, змушують і його теж схилитися до політичного означення цих суперечок. Закриваючи юридичні дискусії, європейські інституції виробляють «рецепти» примирення на основі норми про «добросусідство» між майбутніми державами-членами. Цей спритний виверт, завдяки якому протиборчі сторони досягли компромісу, дав змогу реалізувати в травні 2004 р. програму розширення ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

- Bazin A. (2002), *Les relations tchéco-allemandes depuis 1989: de la réconciliation bilatérale à l'intégration européenne*, thèse de science politique, IEP, Paris.
- Benoît-Rhomer F. (2005), «Valeurs et droits fondamentaux, dans la Constitution», *Revue trimestrielle de droit européen*, 41.
- Costa O. (2001), *Le Parlement européen, assemblée délibérante*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles.
- Fowler B. (2004), «Fuzzing citizenship, nationalising political space: a framework for interpreting the Hungarian 'status law' as a new form of kinstate policy in Central and Eastern Europe», in Kantoz Z., Mjtenyi B., Ieda o., Vizi B., Halasz I. (dir.), *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*, Slavic Research Center, Hokkaido University.
- Kuklik J. «Les "Décrets Beneš" d'un point de vue juridico-historique», in Blaive M., Mink G. (dir.) (2003), *Benešove dekrety. Budoucnost Evropy a vyrovnání se s minulostí*, Prague, Dokofan.
- Neumayer L. (2006), *L'Enjeu européen dans les transformations postcommunistes. Hongrie, Pologne, République tchèque, 1989–2004*, Belin, Paris.
- Pentassuglia G. (2001), «The EU and the Protection of Minorities: the Case of Eastern Europe», *European Journal of International Law*, 12.
- Robert C. (2001), «La Commission européenne dans son rapport au politique. Pourquoi et comment faire de la politique sans en avoir l'air?», *Pôle Sud*, n° 15.
- Commission européenne (2001), «Rapport régulier sur les progrès réalisés par la Hongrie sur la voie de l'adhésion», Bruxelles, 13.11.2001.
- Commission européenne (2002), «Rapport régulier sur les progrès réalisés par la République tchèque sur la voie de l'adhésion», Bruxelles, 9.10.2002.
- Parlement européen (2001a), «Résolution sur la demande d'adhésion de la Hongrie à l'UE et l'état des négociations, COM (1999) 505-C5-0028/2000-1997/2175 (COS)», 5.09.2001.
- Parlement européen (2001b), «Progrès vers l'adhésion des 12 pays candidats en 2000», débat du 4.09.2001.
- Parlement européen (2001c), «Avis juridique sur la loi hongroise du 19 juin 2001

en matière de bénéfices et assistance accordés à certains non-ressortissants d'origine hongroise», SJ-0236/01, 8.10.2001.

Parlement européen (2002 b), «Rapport d'étape sur l'élargissement (COM (2002) 700-C5-0474/2002-2002/2160 (INI)», Commission des affaires étrangères, des droits de l'homme, de la sécurité commune et de la politique de défense, A5-0371/2002, 7.11.2002.

Parlement européen (2002c), «Résolution du Parlement européen sur les progrès réalisés par chacun des pays candidats sur la voie de l'adhésion (COM (2002) 700-C5-0474/2002-2002/2160 (INI)», P5-TA (2002) 0536, 20.11.2002.

Parlement européen (2003), «Recommandation sur la demande de la République tchèque de devenir membre de l'Union européenne (AA-AFNS 1-6-C5-0115 /2003-2003/0901 (AVC)», Commission des affaires étrangères, des droits de l'homme, de la sécurité commune et de la politique de défense, PE 320.244, A5-0089/2003, 26.3. 2003.

Déclaration (1997), «Déclaration germano-tchèque sur les relations mutuelles et leur développement futur», 21.1. 1997.

Zeman M., Verheugen G. (2002), «Joint Press Statement», Prague, 11.4.2002.

Поразка Європейського Союзу в кіпрському ідентичнісному конфлікті

Жиль Бертран

Республіка Кіпр стала членом Європейського Союзу 1 травня 2004 р. Проте ця держава не має суверенітету над усією своєю територією (островом Кіпр): з 1974 р. 37% площі країни зайняті турецьким військом. На цій її частині тюркомовне мусульманське кіпрське населення (18% населення у 1974 р.) об'єднане в Турецьку Республіку Північного Кіпру (ТРПК), проголошену в 1983 р. замість створеної в 1975 р. Турецької Федеративної Держави Північного Кіпру), яку визнає тільки Туреччина.

У такий спосіб Європейський Союз узяв собі на плечі щонайменше складну ситуацію: весь острів офіційно є членом ЄС, позаяк на ньому номінально реалізується суверенітет Республіки Кіпр; всі кіпріоти – греки, турки та члени інших меншин є громадянами ЄС, позаяк вони є принаймні формально громадянами Республіки Кіпр, але «застосування доробку Спільноти призупинене в зонах Республіки Кіпр, де уряд Республіки Кіпр не здійснює фактичного контролю» (Протокол № 10, стаття 1, Договору про приєднання Республіки Кіпр, підписаного в Афінах 16 квітня 2003 р.).

З цього випливає плутанина, яка потішила би, поза сумнівом, Франца Кафку і яка мобілізує когорти адвокатів і кіпрських політичних керівників (часто це одні й ті самі особи, зокрема в грецькій частині Кіпру), але яка доводить турецьких кіпріотів до відчаю. Так, вони можуть отримати паспорт Республіки Кіпр з правом вільного пересування Європою; вони можуть користуватися поза межами своєї зони перевагами, які мають всі громадяни ЄС, що мешкають в іншій країні-члені; але їхня зона не одержує європейської допомоги, яку виділяють державам-членам. Вони можуть ставати європейськими чиновниками, і деякі вже склали конкурсні іспити, але їхня рідна мова – турецька – не є офіційною мовою ЄС, хоча і є однією з офіційних мов Республіки Кіпр; тому, щоб стати європейським

чиновником, їм потрібно володіти ще й другою чужоземною мовою, а це означає дискримінацію на користь інших громадян ЄС, які повинні володіти лише однією такою мовою, і через це турки-кіпріоти позиваються до Європейського Суду.

Як пояснити, що ЄС прийняв до свого складу Кіпр у такому становищі? Чому, незважаючи на прогнози та неофункціоналістичну впевненість, що вступ до ЄС має в будь-якому разі зблизити ці дві різні мовні й релігійні групи, кіпрський конфлікт виглядає, як і раніше, нерозв'язним? Ми покажемо, що кіпрська еліта при владі заблокувала політичний процес, спричинивши, зокрема, провал перемовин про возз'єднання острова під егідою ООН; що вступ до ЄС посилив це блокування замість вести до відкритості. Тому що Європейський Союз (Комісія, Парламент, державичлени) ніколи не з'ясовував справжньої глибини кіпрського конфлікту, хоча він дуже схожий на конфлікти, які переживали інші потенційні кандидати, скажімо, Боснія та Герцеговіна.

КІПРСЬКИЙ ІДЕНТИЧІСНИЙ КОНФЛІКТ

Кіпрський конфлікт найчастіше розглядають як зіткнення між двома мовно-релігійними громадами: православною грекомовною і мусульманською тюркомовною [Joseph, 1997; Kissinger, 2000]. На момент завоювання османами в 1571 р. населення острова було майже повністю православним і грекомовним. Щоб залюднити острів, який постраждав від воєн і епіdemій, та посилити свій контроль над ним, султан наказує поселити на ньому мусульман з Анатолії та Балкан. Разом з тими, хто прийняв іслам, ці люди стали предками нинішніх кіпріотів. Релігійне розшарування стає конфліктним з 1821 р. після початку повстання, яке привело Грецію до незалежності. Піднесення націоналізму на Балканах породжує відлуння на Кіпрі. Православна торговельна буржуазія, а потім і церква пристають до грецького націоналізму, тоді як османська імперія занепадає. Мусульманська еліта пристає на турецький націоналізм пізніше, зокрема у відповідь на вимоги грецького кіпрського населення про приєднання острова до Греції (Енозис). Тож мусульмани вимагатимуть поділу (Таксім) острова між Грецією й Туреччиною. Період британського правління (1878–1960 рр.) відіграє вирішальну роль: економічні, соціальні й політичні структури, успадковані від Османської імперії, не зазнали глибокого реформування. Оскільки британський уряд відмовився підтримувати Енозис, Афіни підтримують Спілку борців за визволення нації Кіпру (ЕОКА), яка розпочинає збройну боротьбу в 1955 р. Архієпископ Макарій, що був також

світським вождем (етнархом) грецьких кіпріотів, згідно з системою поділу на громади, яка збереглася від часів Османської імперії, стає політичним керівником заворушників. Проте повстанці не обмежуються нападами на британців, а нападають ще й на їхні допоміжні поліцейські турецькі сили, спровокувавши цим перші сутички між громадами в 1957 р., а також на Кіпрську комуністичну партію, яка несхвально ставиться до ідеї Енозису, побоюючись виведення за межі суспільства кіпріотів-турків і перемоги антикомуністичного афінського уряду. Турецькі націоналісти створюють Турецьку оборонну організацію (ТМТ), яка протистоїть Спільці борців за визволення нації Кіпру, але нападає і на турецьких кіпрських комуністів, звинувачуючи їх у запереченні поділу острова. Конфлікт має також на меті встановлення контролю над кожною громадою. Британський уряд стає відтоді арбітром між грецькими й турецькими кіпріотами і досягає своєї мети через Цюрихські та Лондонські угоди (1959 р.): незалежність Кіпру, а не приєднання до Греції, збереження двох військових баз під британським суверенітетом. Незалежність гарантують Великобританія, Греція та Туреччина, які можуть залишити на острові свої гарнізони, відповідно, у 950 і 650 солдатів. Конституція 1960 р. закріплює поділ грецьких і турецьких кіпріотів на дві окремі частини електорату. Одні обирають президента (архієпископ Макарій), другі – віце-президента (д-р Фазиль Кучук, провідник націоналістів), наділеного правом вето.

Республіка Кіпр у своєму первісному вигляді проіснувала тільки три роки (1960–1963 рр.). Пропозиція Макарія змінити конституцію, щоб обмежити поле дії вето з боку турецької частини населення, спричинила нове зіткнення. Поліція і Національна гвардія (грецькі кіпріоти) протистоять міліції Турецької оборонної організації, яка захищає (оскільки контролює) турецьких кіпріотів, зведених у анклав (села або райони в містах). Отож, 25 тисяч кіпріотів-турків (близько чверті всієї цієї громади) стають біженцями у власній країні. Всередині громад точиться не менш запекла боротьба, ніж сутички між громадами [Patrick, 1976]: людей, яких вважають «зрадниками» своєї громади, тих, хто виступає проти розділення (якого прагнуть турецькі націоналісти) або проти «етнічних чисток» (такою, власне, була політика грецьких націоналістів), переслідують, убивають або змушують виїжджати з країни.

В середині 1960-х рр. Макарій пориває з ультранационалістами, які вимагали негайного об'єднання з Грецією. Тоді вони відновлюють ЕОКА (В) і за підтримки військової хунти, що була при владі в Афінах з 1967 р., 15 липня 1974 р. скидають Макарія. 22 липня на острові висаджуються турецькі війська, призводячи цим до падіння хунти в Нікосії і в Афінах,

а далі до поділу острова. Відтепер грецькі кіпріоти перебувають у стані потерпілих: 200 тисяч кіпрських греків (тобто третина громади) стають біженцями так само, як і 45 тисяч кіпріотів-турків.

Утім, турецький уряд не святкував перемоги: наскільки першу фазу його втручання (липень) було схвалено на міжнародній арені, настільки другу піддано різкій критиці. Відтепер Туреччина стає окупаційною силою острова, на якому вона розміщує від 30 до 40 тисяч військовиків. Звісно, аргумент про захист кіпріотів-турків ще й нині використовує частина з них. Але водночас на Туреччину вказують пальцем у ООН, в Раді Європи та в європейських інституціях. Нечисленні кіпрські греки, що залишилися в північній зоні, зазнавали дискримінації аж до 2004 р.; православні пам'ятки й цвинтарі в північній зоні було спалювано [Coreau, Mauss-Coreaux, 2005]. Переселення на острів значної кількості турецьких громадян, яке набуло характеру організованої міграції, в той час як з острова виїжджали кіпрські турки, привело до висновку, що Туреччина реалізує політику отуречування острова і маргіналізації турецькомовних кіпріотів, яких націоналісти підозрювали в бажанні примиритися з грецькими кіпріотами. Це явище сприймали, залежно від обставин і часу, яко свідому політику або яко потурання і регулярно критикували уряд Республіки Кіпр та європейські установи [Cusó, 1992].

Ці ж таки установи зовсім не переймалися питаннями дискримінації, якої до 2003 р. (дати проведення демаркаційної лінії між двома зонами) зазнавали кіпріоти-турки, домагаючись можливості користування правами, які їм надає їхній статус громадян Республіки Кіпр – члена Ради Європи і асоційованого члена Європейського Союзу з 1972 р. Так, кіпріоти-турки не мали права на повернення їм їхньої власності, залишеної на півдні в 1974 р. (або навіть ще в 1964 р.), якою керував високопосадовець з-поміж кіпріотів-греків; строки отримання документів, що засвідчують особу, були довші для них, ніж для кіпріотів-греків. Кіпріоти-турки, котрі виїжджали з північної зони в пошуках роботи або через політичні переслідування, не завжди зустрічали радий прийом (на відміну, наприклад, від німців, які втікали зі Східної Німеччини до Західної до 1989 р.): поліція їх підозрювала в шпигунстві, і не всі сусіди ставилися до них із довірою.

НАЦІОНАЛІСТИЧНА ЕЛІТА ЗАХОПЛЮЄ ПОЛІТИЧНУ АРЕНУ

Паралельно з цими процесами націоналістична верхівка при владі заблокувала політичну арену на півночі й півдні.

У південній зоні травма від турецького збройного вторгнення і від

поділу острова, до якого воно призвело, сприяло оформленню в офіційну історію націоналістичної версії конфлікту: кіпріоти-турки, якими маніпулювали Великобританія й Туреччина, збунтувалися проти Республіки, а далі Туреччина розділила острів. Переслідування й злочини, скоєні проти кіпрських турків, а також і проти комуністів, затяжна громадянська війна між громадами після державного перевороту – все це було забуто, поглинуто явищем колективної амнезії [Paradakis, 2005]. Це дозволило путчистам розчинитися в політичному просторі і фактично уникнути покарання, як про це свідчить приклад їхнього керівника Нікоса Сампсона, котрий після кількох років, проведених у Парижі, зміг повернутися на Кіпр і знову очолити редакцію газети. Продовжував функціонувати механізм, впроваджений Макарієм для стримування комуністів через примушування їх пристати до націоналістичного компромісу, щоб не стати, мовляв, об'єктивними союзниками ворогів Кіпру («великих держав») і головне – союзниками ворогів кіпріотів-греків (читай: Туреччини). Комуністів, як і раніше, не допускали до державної служби, але їхня партія підтримувала президента Республіки – політичного спадкоємця Макарія, Спіроса Кіпріану (1977–1988). Праві партії – Демократичне об'єднання (DISY) і Демократична партія (DIKO), з якими змішуються колишні члени Національної організації кіпрських бійців та колишні прихильники Макарія, ліберали, які схвально ставляться до діалогу між громадами і переконано виступають за європейську інтеграцію, ніколи не правили спільно, переважно через персональні амбіції. Звідси створення коаліцій з лівими партіями (комуністичною й соціалістичною), причому представники цих останніх партій у коаліціях зрікаються своєї ідеології повністю або частково і приймають, урешті-решт, політику, яку в принципі мали б заперечувати, як, наприклад, гонитву озброєнь.

У політичному житті північної зони з 1975 р., коли його обрали президентом Турецької Федеративної Держави Північного Кіпру (самопроголошеної того ж року), до 2005 р., коли закінчився його четвертий мандат президента Турецької Республіки Північного Кіпру, проголошеної ним самим у 1983 р., домінував Рауф Денкташ, офіційна друга особа в націоналістичному русі 1950–1970 рр. після Фазіля Кучука. Обидві засновані ним політичні сили – Партія національної єдності (UBP, 1975 р.) і Демократична партія (DP, 1993 р.) постійно перебували по черзі при владі завдяки підтримці Анкари. За браком згоди між своїми керівниками обидві партії мусили з 1993 р. вступати в коаліцію з однією з основних лівих партій – Турецькою республіканською партією (СТР, 1993–1996 рр.) і Партією за свободу громади (ТКР, 1998–2001), які мали в таких коа-

ліціях меншість голосів. У 2003 р. Демократична партія стала меншим партнером Турецької республіканської партії, що вказувало на значні політичні зміни. Партія національної єдності і Демократична партія обстоювали офіційну націоналістичну ідеологію: не може бути жодного співіснування з кіпрськими греками, а військова присутність Туреччини неодмінна; і так тривало до масових демонстрацій за європейську інтеграцію та возз'єднання острова, які відбулися взимку 2002–2003 рр. і вплинули на позицію Демократичної партії. Щодо лівих, то вони завжди підтримували перемовини між громадами та ідею возз'єднання. Саме це стало глибинною причиною розпаду коаліцій 1990-х рр. – коаліцій, до яких ліві партії увійшли з марною надією «змінити стан справ зсередини» (з бесід із керівником однієї з цих партій у 1999 і 2003 рр.). Проте Рауф Денкташ, користуючись незмінною підтримкою Анкари аж до 2002 р., дбав про те, щоб перемовини між громадами так чи так провалювалися.

ПЕРЕМОВИНИ МІЖ ГРОМАДАМИ У БЕЗВИХОДІ

Переговори велися під егідою Генерального Секретаря ООН, котра втрутилася в події на Кіпрі після зіткнень 1964 р. і надіслала на острів миротворчий контингент (UNFICYP), який і досі дислокується на острові. Відтоді Генеральний Секретар ООН прагнув знайти для кіпрського питання політичний розв'язок у рамках «двохзонної федерації двох громад» згідно з побажанням Ради Безпеки, яка затвердила принципіві домовленості між кіпрськими керівниками [Favre, 1994]. Перемовини щодо першого запропонованого плану («план Анана»), який мав стати планом останньої надії і головне – шансом для вступу до ЄС, тривали два роки. У ході них красномовно проявилися політичні перешкоди на Кіпрі та сліпота ЄС.

«План Анана» став результатом багатьох циклів переговорів, які провалювалися з 1975 р. Сам цей план є плодом поновлення діалогу між «керівниками обох громад», а саме між президентом Республіки Кіпр і президентом Турецької Республіки Північного Кіпру з 1999 р. [Наппау, 2005]. План було оприлюднено 11 листопада 2002 р., аби обидві сторони прийняли якесь рішення до саміту Європейської Ради в Копенгагені 11–12 грудня 2002 р. Але Кофі Анану довелося декілька разів переглядати свій план. Кінець кінцем п'яту версію плану винесли на референдум, доставши підтримку грецького й турецького урядів та Турецької Республіки Північного Кіпру, але не маючи підтримку Республіки Кіпр. 24 квітня 2004 р. кіпріоти-греки відкинули план (76% голосів проти), тоді як 65% виборців Турецької Республіки Північного Кіпру (кіпріоти-турки і турецькі резиденти

з її громадянством) підтримали його. Отже, план возз'єднання було відкинуто, а кіпрські турки, які його підтримали, опинилися поза межами ЄС через негативне голосування кіпріотів-греків, які увійшли до ЄС 1 травня того року, як і передбачалося.

Згідно з «планом Анана», «Кіпр має єдину законну міжнародну правосуб'єктність і один єдиний суверенітет» (стаття 2 запропонованої угоди про заснування держави) і «одне єдине громадянство». Це – федерація, до складу якої входить «спільна держава» – Об'єднана Республіка Кіпр» і дві «складові держави», які відповідають у загальних рисах нинішнім північній і південній зонам. Проте передбачається врегулювання територіального питання: північна зона має бути скорочена до 28,6% площі острова (за попереднім планом «Комплекс ідей» 1992 р. кіпріотам-туркам відводилося 29% території). Окрім вирішення територіальних проблем, «план Анана» обмежує право біженців на повернення. Цей аспект викликав найбільші суперечки з приводу п'ятої версії плану. Спеціальний представник Кофі Анана на Кіпрі Альваро де Сото передбачав повернення 100 тисяч з 200 тисяч грецьких кіпрських біженців, а також систему компенсацій за власність тим біженцям, які не зможуть чи не захочуть повертатися на острів. Їх не зобов'язуватимуть продавати свою власність, а дадуть змогу здавати її в оренду. Така система має на меті забезпечити поступове повернення в далекій перспективі всіх біженців після відновлення довіри між кіпрськими турками й греками.

Що стосується військової ситуації, то «план Анана» не ставить під сумнів договори 1960 р., наявність «держав-гарантів» (Великобританія, Греція й Туреччина) та присутність на острові грецьких і турецьких військ. Їхня чисельність встановлена в 6 тисяч військовиків (за третьою версією плану), зі скороченням до 3 тисяч після 2011 р. і до 950 греків і 650 турків після 2018 р. Це істотна поступка з боку турецької армії (нині її контингент на острові налічує 35 тисяч солдатів), оскільки йдеться про повернення до положень договору про гарантії від 1960 р. Поновлення цього договору може сприйматися як анахронізм, оскільки важко уявити, що Туреччина вдасться до збройних дій на території держави – майбутнього члена ЄС, але воно допоможе їй «врятувати своє обличчя» в світі.

Справжньою новацією «плану Анана» є те, що він базується на швейцарській федеральній моделі, а не на бельгійській, на яку спиралися з 1997 р. [Emerson, Tosci, 2002]. Конфліктогенну систему «президент – віце-президент» замінює колегіальна президентська рада. Обрання президентської ради за єдиним списком сприятиме, як вважається, виправленню наслідків поділу за принципом належності до тієї чи тієї громади

обох палат парламенту і електорату (поділеного відповідно до складової держави місця проживання, тобто, найімовірніше, на кіпріотів-греків, з одного боку, і на кіпріотів-турків – з другого). Кандидати обох громад повинні домовитися про вміщення їх до одного списку, що може призвести до нового поділу на лівих і правих, який переступить межі мовно-релігійного поділу.

Можливо, ця остання норма виявиться неприйнятною для політичного керівництва кіпріотів-греків: адже це змусило б їх розірвати націоналістичний консенсус для пошуку альянсу з турецькими кіпрськими партіями¹. Але грецькі кіпрські керівники, налаштовані проти плану, вважають за краще вказувати на інші, часто технічніші деталі, щоб обґрунтувати свою позицію. Проте вони знали, чого слід очікувати, оскільки цей план лише повторює в основних рисах те, що попередні генеральні секретарі ООН пропонували після перемовин із самим кіпрським керівництвом.

СЛІПОТА ЄС

У Європейському Союзі ніколи серйозно не розглядали можливість відхилення «плану Анана» грецькими кіпріотами, тоді як його відхилення кіпріотами турецькими передбачалося з огляду на непримиренну позицію Рауфа Денкташа. Після референдуму Комісар у справах розширення Гюнтер Фергойген заявив, що став жертвою обману з боку президента Тасоса Пападопулоса. Міжнародні організації, від ООН, Ради Європи і до ЄС, жодним чином не намагалися вийти за межі офіційних висловлювань і міждержавної перспективи, прийнятої учасниками процесу. Те, що виглядає досить логічним для ООН, є менш логічним для такої інтегрованої організації, як ЄС, для якої найважливішим питанням є підтримка громадян. Дії й заяви Рауфа Денкташа сприймали в ООН і особливо в ЄС як такі, що є предметом консенсусу серед турецьких кіпріотів. Тому міжнародні організації регулярно повторювали заяви кіпріотів-греків («Турецькі кіпріоти не бажають, щоб...», «Турецькі кіпріоти відмовляються...»), тоді як це були лише думки Рауфа Денкташа, які навіть інколи не поділяла частина його уряду. Однак Рауфа Денкташа було обрано почасти завдяки голо-

¹ Наприклад, об'єднання DIKO і/або DISY із DP в питаннях відверто консервативної та/або ліберальної політичної й економічної програми або ж об'єднання Прогресивної партії робітничого народу Кіпру (AKEL) із Турецькою республіканською партією (СТР) чи навіть з Партією за свободу (ТКР), враховуючи, що СТР є спадкоємцем «турецького бюро», яке існувало в AKEL аж до початку націоналістичних репресій наприкінці 1950-х рр.

сам турецьких громадян, а також і завдяки кампанії, проведеній послом Туреччини; крім того, на президентських виборах 2000 р. він не набрав абсолютної більшості (42% від загальної кількості виборців), і тільки завдяки втручанням Анкари другий тур виборів не відбувся.

В 1972 р. Європейська Спільнота уклала договір про асоціацію з Кіпром, що дозволяло, з одного боку, продовжувати експорт до Великобританії на найкращих умовах, а з другого – проводити багатосторонню політику, запроваджену в 1960 р. Але ЄЕС не відреагував на турецьку інтервенцію 1974 р. Тільки в 1994 р. Європейський Суд ухвалив постанову про заборону торгівлі з північною зоною¹. Це рішення обурило кіпріотів-турків і дало змогу Рауфу Денкташу й Туреччині виступити проти кандидатури Республіки Кіпр, офіційно оголошеної попереднього року. На першому етапі держави – члени ЄС і Єврокомісія визнали можливість приєднання Кіпру до ЄС. Але перемовини про вступ не розпочиналися через спротив Туреччини, затримку нового циклу переговорів між кіпрськими громадами та долучення до програми розширення кандидатур країн Центрально-Східної Європи. Однак у березні 1995 р. за головування Франції в ЄС вдалося домогтися вдалого компромісу: перемовини про прийняття Кіпру одночасно з іншими кандидатами (тобто за шість місяців після міжурядової конференції, яка готувала Амстердамський договір) відкриваються в обмін на скасування вето Греції на укладення угоди про митний союз між ЄС і Туреччиною. Коли в березні 1998 р. переговори розпочалися, Рауф Денкташ знову відмовився брати в них участь і відкидав роль ЄС як посередника між двома кіпрськими громадами. Однак він погодився на поновлення перемовин із Глафкосом Кліридисом під егідою ООН. Яким же було здивування Європейської Комісії і держав – членів ЄС, коли взимку 2002–2003 рр. вони дізналися, що кіпрські турки масово підтримують план возз'єднання, запропонований ООН, і вступ до ЄС. Прихід до влади Мехмета Алі Талата, провідника Турецької республіканської партії, прем'єр-міністра після парламентських виборів грудня 2003 р., а потім президента після виборів квітня 2005 р., був несподіванкою, хоча цей політик був для ЄС серйозною стороною в переговорах.

Навпаки, керівництво ЄС, а також, либонь, почергові генеральні секретарі ООН переоцінили політичну волю кіпрських греків до возз'єднання. Кандидатура Кіпру на вступ до ЄС подав президент Георгіос Василіу (1988–1993 рр.), потім перемовини вів його наступник Глафкос Кліридис (1993–2003 рр.), причому обоє ці переконані проєвропейські діячі

¹ Постанова «The Queen/Minister of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte S.P. Anastasiou (Pissouri) e.a.», 7.07.1994.

ніколи не користувалися одностайною підтримкою грецької громади Кіпру: Георгіоса Василіу підтримувала AKEL, хоча він і не був у минулому партійним активістом; Глафкос Кліридидис очолював DISY, але інколи опинявся в меншості у власній партії з «національного питання». AKEL, врешті-решт, офіційно погодилася на подання заяви на вступ до ЄС, щоб полегшити возз'єднання, попри значні застереження, висловлені щодо ліберального характеру доробку Спільноти. Щодо DISY, то там, навпаки, економічний лібералізм і перспектива «застрахувати життя» від Туреччини викликали ентузіазм у лавах партійців. Зважаючи на те, що DISY і AKEL удвох отримують близько двох третин голосів, можна уявити розмах проблеми. Уявний консенсус (вступ до ЄС заради возз'єднання) розлетівся на друзки після обрання в лютому 2003 р. людини, яка, безперечно, краще представляла грецьку громадську думку щодо ЄС і щодо возз'єднання: провідника DIKO Тасоса Пападопулоса. Цей ліберал в питаннях економіки і націоналіст, коли йдеться про «національне питання», був обраний на основі двозначної позиції щодо плану возз'єднання, запропонованого ООН, і за підтримки AKEL, яка тоді відверто виступала за цей план. Усього цього вистачало, щоб спантеличити і виборців, і європейських комісарів, і уряди держав – членів ЄС!

Кандидатуру Кіпру розглядали так само, як інші кандидатури, хоча політична ситуація тут була надзвичайно відмінною. З думок, зібраних серед дипломатів, які працюють у Брюсселі чи ведуть цю справу в своїх міністерствах, і серед функціонерів Єврокомісії, впливає, що Республіка Кіпр розглядалася як «старанний учень», який завершував перемовини з питань фінансової стабільності, сільського господарства та торгівлі раніше за інших. Тільки офшорне законодавство і застарілість частини торговельного флоту якоюсь мірою непокоїли учасників переговорів від Єврокомісії та Комітету постійних представників ЄС. Симптоматичним виглядає питання про статус турецької мови, згадуване у преамбулі. Попри те, що воно має надзвичайну політичну вагу, це питання розглядали виходячи з суто бухгалтерських міркувань: якщо північна зона не увійде до ЄС, незалежно від причини, турецька мова не буде офіційною мовою ЄС, що дасть змогу заощадити кілька мільйонів євро у видатках на переклади...

Туреччина була головною перешкодою для возз'єднання, а отже, для прийняття північної зони в ЄС аж до 2002 р., коли там на парламентських виборах перемогла мусульманська консервативна Партія справедливості й розвитку (АКР). Держави-члени вирішили не вступати в лобовий конфлікт із цим поважним торговельним і військовим партнером, відмовляючи

йому при цьому в праві вето на приєднання до ЄС держав-кандидатів. Якщо ці дві позиції можна зрозуміти, то необхідно поставити запитання, чому європейські партнери не зажадали, щоб прийняття до ЄС Республіки Кіпр було обумовлено схваленням грецькими кіпріотами оонівського плану возз'єднання, підтриманого ЄС: адже прийняття в ЄС північної зони острова вже було обумовлено підтримкою турецькими кіпріотами плану возз'єднання. Річ у тім, що оскільки вони забули про таке становище, то не могли вже казати, що їх ввели в оману туманні обіцянки грецького політичного керівництва Кіпру, яке часто заявляло про свою готовність на багато жертв заради возз'єднання. Але потрібно також підкреслити, що, згідно з результатами наших досліджень, не існує жодного документа Єврокомісії чи Ради міністрів або навіть Парламенту, який би підтверджував, що «план Анана» відповідає доробку Спільноти. Це дало змогу його противникам публічно заявляти, що план не відповідає доробку Спільноти, тоді як його прихильники обстоювали протилежну думку. «План Анана», який не відповідає доробку Спільноти, вочевидь мав би зірвати в довгочасній перспективі процес європейської інтеграції Кіпру. І навпаки, план, про який було б офіційно заявлено, що він є відповідним, мав би більше шансів на прийняття кіпріотами-греками.

Крім ситуації, в якій опинилися турецькі кіпріоти, результатом цього клубка суперечностей стало те, що кіпрську політичну арену поступово захопили націоналісти. На півдні острова Тасос Пападопулос постає тепер як президент, якому вистачило мужності не піддатися тискові з боку ООН, ЄС та Сполучених Штатів, чий уряд висловлювався на користь «плану Анана». AKEL, яка свого часу мобілізувала дуже дисциплінований електорат проти плану, перебуває нині в залежності від президента, який, проте, зобов'язаний їй своїм обранням, оскільки DIKO представляє вдвічі менше голосів виборців, ніж AKEL. На парламентських виборах травня 2006 р. DIKO здобула нові голоси, а AKEL їх утратила. Можливо, AKEL втратила історичний шанс правити Кіпром разом зі своїм «природним» ідеологічним союзником – Турецькою республіканською партією (СТР) в рамках президентської ради, передбаченої «планом Анана». Після прийняття до ЄС Тасос Пападопулос обіймає міцні позиції і може дозволити собі відмовлятися від поновлення переговорів (що він і робив у період від квітня 2004 р. до січня 2006 р.) або ж затягувати їх, наслідуючи в цьому приклад Рауфа Денкташа як визнаного майстра в цій справі. Глухий кут, в якому опинилися кіпріоти-турки, змушує їх знову звертатися до націоналістів: так, СТР програла муніципальні вибори червня 2006 р. Партії національної єдності (УВР). Крім того, стає помітним певне «правішання»

позиції уряду, який, за браком результату з урядом Пападолупоса і ЄС, повертається до деяких елементів сувереністських висловлювань Рауфа Денкташа і з цікавістю аналізує приклад здобуття незалежності Чорногорією. Нарешті, уряд відкрито підтримує чужоземців (часто британців або німців), які купують у північній зоні власність, полишену кіпріотами-греками під час поділу острова: цим самим він ускладнює майбутнє врегулювання питання власності – ключового елементу гіпотетичного шостого «плану Анана».

ЛІТЕРАТУРА

- Copeaux E., Mauss-Copeaux C. (2005), *Taksim! Chypre divisée*, Editions Aedelsa, Lyon.
- Cuco M. (1992), *Rapport sur la structure démographique des communautés chypriotes*, Document 6589, Assemblée parlementaire du Conseil de l'Europe, Strasbourg.
- Emerson M., Tocci N. (2002), *Cyprus as Lighthouse of the East Mediterranean. Shaping Re-unification and EU Accession Together*, Centre for European Policy Studies, Bruxelles.
- Favre J.-M. (1994), «Le secrétaire général des Nations unies et le problème de Chypre: éloge de la patience», *Cahiers d'étude sur le monde turco-iranien et la Méditerranée orientale*, n° 17.
- Hannay D. (2005), *Cyprus. The Search for a Solution*, I.B. Tauris, Londres.
- Joseph J.S. (1997), *Cyprus: Ethnic Conflict and International Politics*, Macmillan, Londres.
- Kissinger H. (2000), «Chypre: étude de cas d'un conflit ethnique», *Les Années de renouveau*, Fayard, Paris.
- Papadakis Y. (2005), *Echoes From the Dead Zone. Across the Cyprus Divide*, I.B. Tauris, Londres.
- Patrick R.A. (1976), *Political Geography and the Cyprus Conflict: 1963–1971*, University of Waterloo Press (Canada).

Європейська пам'ять чи європейські пам'яті? Обмеження стерилізованого й застиглого минулого

Валері Розу

Чимало офіційних осіб звертаються до пам'яті Європи. Колишній канцлер Німеччини Гельмут Коль вважає, наприклад, що з давніх давен, з часів франкського королівства Карла Великого, з часів Середньовіччя, уособленого Альбертом Великим або з епохи Просвітництва спільні моменти між європейськими народами мали більшу вагу, ніж те, що їх роз'єднувало [Kohl, 1988]. У цьому самому руслі Франсуа Міттеран описує історію континенту як пригоду «братерських народів, яким знадобилося більше тисячі років, аби визнати себе такими, як вони є, і разом повернутися до своїх витоків» [Mitterand, 1995]. Кілька років потому тодішній міністр закордонних справ Франції Юбер Ведрін стверджував, що «європейська ідентичність є історичною й культурною реалією» [Le Monde, 7.07.2001]. Коротко кажучи, всі підкреслюють наявність спільного спадку в Євросоюзі.

Примноження таких посилань не є, однак, достатнім для того, щоб створити «європейську пам'ять», в якій кожен може знайти себе. Доводиться констатувати, що поняття європейської пам'яті є політичним проектом, а не соціологічною реалією. Звернімося за доказами до опитування громадської думки, проведеного в 2003 р. з питання про існування спільного пам'ятевого спадку [Le Monde, 5.03.2003]. Мета опитування, яке провели в шести країнах – Німеччині, Іспанії, Франції, Великобританії, Італії й Польщі, полягала в тому, щоб з'ясувати, чи поділяють європейці спільні спогади, а якщо так, то які саме. Результати опитування показують, що нині немає якогось «європейського пантеону», і кожна країна користується власним національним пантеоном і відтісняє чужоземні особистості. Отже, за півстоліття після початку розбудови Європі притаманне співіснуван-

ням національних пам'ятей, радше ніж їх інтеграція [Smith, 2000]¹. Але, як підкреслює історик Філіп Жутар, «якщо ми хочемо мати Європу, їй потрібен пам'ятевий кодекс, а не просто сума національних історій» [Le Monde, 6.03.2003]. Насправді, одним із головних складників будь-якої колективної ідентичності є інтерпретація історії групи. Впродовж віків ідентичність кожної групи формується, як видається, зі спогадів, які вона зберігає, які вона приймає або які втрачає чи навіть відкидає [Halbwachs, 1994; Nora, 1978]. Упорядкування того, що належить пам'ятати, а що належить забути, повинне відтак зумовлювати також існування ідентичності, яку називають європейською [Passerini, 2003].

Звідси й важливість міркувань з цього приводу. Як представники держав – членів ЄС можуть домогтися приглушення відмінних, якщо не суперечливих інтерпретацій минувшини? Як намітити спільну перспективу, що дозволила б зняти перегородки з національних пам'ятей? Чи виокремлення спільних спогадів означає повне приведення до однорідності зображень минувшини? Як можна зрозуміти з цих запитань, мета розмірковувань не в тому, щоб описати весь спектр інтерпретацій минулого, що їх представники Європейського Союзу (як керівники держав чи урядів, які головують в Європейській Раді, так і представники самих європейських інституцій) поширюють через свої виступи і меморіальні заходи. Ми спробуємо, радше, проілюструвати амбіції та обмеження політичного інструментарію в інсценуванні європейської пам'яті.

АМБІЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ КАНВИ

«Європі більше, ніж будь-коли потрібна ідентичність». Ось такими словами Броніслав Геремек починає статтю, присвячену поняттю європейської пам'яті [Geremek, 1996]. З того часу Європа ще й досі перебуває в пошуку своєї ідентичності як усередині своїх кордонів, так і поза їхніми межами. Всередині ЄС першочерговим завданням виглядає наближення європейських інституцій до громадянина. Назовні потрібно позиціонувати себе на міжнародній арені. Зауважмо, що серед інструментів, здатних консолідувати поки що теоретичну ідентичність, висвітлення спільного спадку посідає чільне місце.

¹ Див. також: Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С.186–196. – *Прим. наук. ред.*

У пошуках легітимності всередині

Як народити «європейський народ»? Якщо звернутися до процесу створення націй-держав, то видно, що затребувана однорідність постала в результаті різноманітних заходів: від виселення або навіть винищення меншин до прищеплення почуття національної єдності через масову педагогіку [Thiesse, 1999]. В тій Європі, яка спирається вже не на використання сили, а на згоду кожної держави, не може бути мови про насильницькі дії. Тому вивчення спільної історії набуває кардинального значення. З кінця 1980-х рр. історики з усіх країн – членів ЄС починають створювати підручник, який описував би історію Європи під кутом її цілісності, а не виходячи з національних позицій. Для авторів цього підручника йдеться не про те, щоб дошукуватися «трансцендентного» історичного виміру, а радше про те, щоб конкретизувати європейську історію, щоб зробити її «ясною й прийнятною для всіх країн-членів» [Le Soir, 3.09.1998]. Мета полягає в тому, щоб укорінити Європу в минувшину, котру можна назвати спільною.

На політичній арені стоїть аналогічна мета. Пригадаймо для прикладу розвиток франко-німецьких стосунків. Протягом понад півтора сторіччя ненастанне нагадування про конфлікти живить по обидва боки Рейну суперечливі і, врешті-решт, несумісні національні пам'яті. Ворожість супротивника подається як вічна і вкорінена в природі речей. Розбудова єдиної Європи ставить таке бачення під сумнів. Потреба зближення змітає будь-який моралізаторський вододіл між двома народами. Такий розвиток передбачає складнішу концепцію відмінності. Наявні групи розглядають вже не як незалежні одна від одної ідентичні маси, а як історично пов'язані і взаємно постраждалі народи. З цією метою офіційні особи намагаються згадувати минуле, пом'якшуючи його початковий смисл (конфлікт вічних ворогів) і додаючи смисл новий (чвари братерських народів). Завдану кривду не стирають, а вписують у спільну минувшину колективних страждань.

Перетворення пам'яті про Верден можна вважати одним із найбільш показових прикладів такого підходу. Кількість загиблих (понад чверть мільйона молодих солдатів) і безжальний характер боїв залишили глибокий відбиток по обидва боки Рейну. Починаючи з 1916 р. у Франції та Німеччині виробляється націоналістичний погляд на ці події. Кілька десятиріч потому контекст франко-німецького зближення відкриває шлях новій інтерпретації цього минулого. Мова більше не йде про засудження і заклики до реваншу, а подаються сигнали до примирення. Солдатів

обох сторін об'єднують в єдиному акті вшанування: «Війна залишила нашим народам руїни, лихо і жалобу. Франція і Республіка Німеччина винесли уроки з історії. Європа – наш спільний осередок цивілізації, і ми – спадкоємці великої європейської традиції» [Mitterand, Kohl, 1984]. Процес розвитку більш ніж чутливий.

Офіційна пам'ять, як ми бачимо, значною мірою визначається контекстом. Внутрішні й міжнародні обставини зумовлюють те, що політичні дієвці поступово змінюють зображення історії. Перебірливий і перемінливий характер пам'яті є не негативним, а функціональним або питомим для кожного використання минулого [Lavabre, 1994]. Він впливає не з того, що пам'ять не тотожна повторенню або простому нагадуванню про події, а з того, що вона постійно працює над реорганізацією історії. Офіційне зображення минувшини цілковито ґрунтується на цьому механізмі коригування [Bastide, 1970; Strath, 2000]. Саме під цим кутом зору слід сприймати нинішні висловлювання європейських керівників. Потрапивши в кризову ситуацію після відхилення європейської конституції французьким і нідерландським народами, представники Євросоюзу вважають першорядним завданням посилення легітимності інституцій, які сприймаються як дуже віддалені від клопотів громадянина [Magnetic, 2006]. Вони навмисне, отже, наголошують на потребі осмислення історичного досвіду. На їхній погляд, саме цей досвід пояснює те, що молоді європейці почали «цікавитися іншими» і прагнуть «відкрити для себе і засвоїти те, що є їхнім спільним спадком» [Jacques Chirac, 7.12.2001].

У пошуках сили назовні

На міжнародній арені аргументація повністю та сама. «Додану вартість» Євросоюзу обґрунтовує історична канва розбудови Європи. Для багатьох представників держав-членів посилення на спільний спадок узаконює нову форму месіанізму. Абстрагуючись від розбрату, який роздирав їх століттями, європейські нації поставили перед собою нову ціль: вдихнути в світ «трішки мудрості» [Mitterand, 1993]. Згадка про дві світові війни дає змогу пояснити роль і вплив, які належать нині Європі. Спираючись на модель, в якій немає ні прецедентів, ні еквівалентів, Жак Ширак вважає, наприклад, що «Європа, яка тривалий час була школою війни, стала школою миру». Історія розбудови Європи подається, таким робом, як «виховання, принцип, потрібний для перемоги динаміки конвергенції та солідарності над силами поділу й суперництва» [Chirac, 7.12.2001].

Питання має надзвичайне значення. Порівняно з американською дер-

жавою Європа часто виглядає блідо. Висловлювання керівників Бельгії, коли вона головувала в ЄС восени 2001 р., є показовими в цьому сенсі. Бельгійський прем'єр-міністр Гі-Вергофстадт каже, що цілком усвідомлює той факт, що Європа може виглядати як «старий континент, минула слава». Констатуючи, що Європа не має чіткого обличчя в світі, тоді як у Америки таке обличчя є, він вважає, що причина цієї відносної слабкості лежить в історії: «Сполучені Штати будувалися як нова країна, без тягаря минувшини та історії. Щодо Європи, то вона побудована на руїнах сторіччя ненависті й суперництва» [23 жовтня 2001 р.]. Цей аргумент, проте, вправно перевертають. Для бельгійського прем'єр-міністра руйнівний досвід двох світових воєн і наслідки Голокосту стають джерелом особливої делікатності й шляхетності. Переживши такі спустошення, Європа постає як «сила миру й уважного ставлення», «сбор, центр, де можна відновити надію», «м'якіша сила в світі» [Verhofstadt, 18.12.2001]. На відміну від Америки, яку після 11 вересня 2001 р. часто критикують за її зухвалу й безпечальну позицію, Європа винесла «урок смиренності» з минулих трагедій [Verhofstadt, 8.12.2001]. Випробування минулого дозволяють їй нині розуміти розгубленість усіх народів, спустошених насиллям. З огляду на таке прочитання минувшини, нам, мабуть, слід спитати себе: чи, прагнучи позбутися образу «меншого брата», старий континент не ризикує вдатися до нової форми патерналізму? У будь-якому разі, саме на таку думку наштовхує висновок (мало проникнутий смиренністю), що впливає з наведеного судження: «Хіба ми як Європа не маємо всі найкращі можливості, щоб досягти нового синтезу, якого так прагне світ?» [Verhofstadt, 17.12.2001].

ОБМЕЖЕННЯ ОФІЦІЙНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПАМ'ЯТІ

Настав час оцінити наслідки такого підходу. Гегемонія політичного дівця, який описує «історично коректне», не буває абсолютною. Офіційна пам'ять є за означенням пам'яттю запозиченою, зовнішньою, поширення якої не може вважатися простим нав'язуванням. Про це свідчить, зокрема, різниця, яку можна спостерігати між тим, що офіційна пам'ять може розказати про певну подію, і сприйняттям, яке в певний час панує в суспільстві. Аналіз європейського прикладу показує, що така різниця виникає, щойно офіційне прочитання починає виглядати *стерилізованим, однорідним і застиглим*.

Стерилізований виклад минувшини

Вироблення такого викладу минувшини, яке б поступово почали «поділяти» всі, спрямоване на те, щоб загальмувати формування агресивних національних історій, які взаємно заперечують одна одну. Колишній прем'єр-міністр Франції Ліонель Жоспен добре підсумовує цю логіку, пояснюючи, що йдеться не про якийсь «спосіб пробудити старі страждання, а про те, щоб, не забуваючи про них, знайти спосіб примиритися з минулим» [Genshagen, 25.09.1999]. Цей намір наштовхується, однак, на чималий опір. Пригадаймо хоча б протести, викликані спробами подати світові війни jako міжусобну боротьбу. 8 травня 1995 р., у день святкування п'ятдесятої річниці кінця війни, Франсуа Міттеран ставить запитання: «Ми відзначаємо поразку? Чи ми відзначаємо перемогу? Це перемога свободи над гнобленням, це, особливо, перемога Європи над нею самою». У цьому ж таки дусі багато офіційних діячів характеризують обидва світові конфлікти jako «братовбивчі» війни. Дехто пояснює навіть надзвичайно жорстокий характер цих воєн згадкою про те, що «ніде так добре не сваряться між собою, як у сім'ї» [Barnavi, 1999]. Така інтерпретація містить, проте, свою власну частку двозначності. Адже чи не може нагадування про братовбивчий розбрат образити людей, які були – і часто залишаються – поранені фізично самі або мають серед своїх близьких людей, що потерпіли від конфлікту?

Пригадаймо хвилю обурення, спричинену рішенням Валері Жискар д'Естена не святкувати день 8 травня 1945 р. У своєму посланні членам Європейської Ради від 7 травня 1975 р. французький президент зазначає, що вже настав час «разом повернути наші думки вбік того, що нас зближує і що може нас об'єднувати». При цьому французький президент вважає, що може стерти загальноприйняте тлумачення минулого. 10 травня 1975 р. газета «Монд» вміщує статтю П'єра В'ансона-Понте під назвою «Історія в музеї». Газета «Юманіте» за той самий день пише про «образу пам'яті тих, хто віддав своє життя». Численні політичні й профспілкові організації, ветерани Опору виходять на вулиці, щоб продемонструвати своє невдоволення. Аналогічні прояви несхвального ставлення характерні й для деяких прикладів ушанування пам'яті жертв Першої світової війни. Коли, відзначаючи в 1988 р. вісімдесяту річницю завершення війни, Жак Ширак віддає шану «спільній історії націй, що воювали», дехто одразу вказує на викривлене бачення історії, коли всі учасники змішуються «в одному стерилізованому тумані» [Le Figaro, 8.05.1998].

Ці два приклади показують, що використання минувшини в політич-

них цілях неминуче обмежується тягарем пережитого досвіду [Lavabre, 2001]. Як нагадує Жан Амері в своїх спогадах про пережиті тортури і жахи нацистського концентраційного табору, «те, що сталося, сталося», і «не можна легковажно сприймати факт того, що сталося»; «ніщо не загоїлося, і рана, яка, можливо, вже мала зажити, знову відкривається і кровоточить» [Amégy, 1995]. Ці слова свідчать про труднощі, яких неможливо уникнути при аналізі можливого політичного керування минулим: імператив погляду в майбутнє завжди несе з собою ризик забуття прожиття, які були сплюндровані назавжди.

Однорідний виклад минувшини

Другий тип труднощів стосується делікатного питання про інтеграцію пам'яті. Мета європейського підходу не в тому, щоб нав'язати одне-єдине прочитання історії, а в тому, щоб осмислювати умови співіснування різних досвідів. Проте ця мета одразу ж порушує питання про узгодженість між різними, ба навіть суперечними пам'ятями. Візьмімо, до прикладу, щонайменше розбіжні тлумачення постаті Наполеона. Те, як Жорж Помпиду згадує Наполеона, підкреслюючи його помилки перед німцями і його велич перед французами, красномовно про це свідчить [Rosoux, 2001]. Аналогічним чином така подія, як Мюнхенські угоди, викликає різні асоціації в Німеччині, у Франції або в Чехії. У Німеччині головним історичним орієнтиром залишається період 1939–1945 рр., тобто війна, яка розпочалася з німецької землі. Винесений з неї урок віддає перевагу позиції, яка апіорно означається як пацифістська. Історичним моментом, який більше вразив французів, є 1938 р. Як заявляє про це Жак Ширак, згадка про цей «ганебний відступ демократії» пов'язує катастрофу з будь-яким несміливим пацифізмом [Prague, 3.04.1997]. Як у Празі, так і у Варшаві мюнхенська «зрада» і досі символізує ганебну відмову від допомоги союзників.

Наведені приклади демонструють, що метою офіційних органів не може бути вироблення консенсусної історії. Тож чи не полягає ця мета, відповідно, в накладенні один на одного різних окремих досвідів у «мозаїчній» історії? З огляду на різноманітність пережитого досвіду, в який спосіб офіційний дискурс можна подавати як чинник інтеграції та гуртування. Адже хіба властивістю пам'яті, яка вважається спільною, не є збирання минувшини в оповідну цілісність, яке несе в собі сенс? Прийняття релятивістичної позиції – кожному своя пам'ять, кожному своя правда – може призвести до розділення спогадів, які мало придатні до

вгамування минулих болів [Létourneau, 2000]. Водночас, офіційні діячі не можуть стерти національні шорсткості, якщо не хочуть стерти й історію самої Європи.

Варто зауважити, що врахування різних поглядів не означає, що всі вони мають однакове значення. Визнання різноманітності підходів до минувшини не ставить під сумнів існування реальності, яка виходить поза межі її різних зображень. Спільне, а не суто національне прочитання минувшини ґрунтується не на якомусь релятивізмі, а на ідеї, що спільна минувшини на рівні фактів виявляється розбіжною, коли йдеться про пережитий досвід. Робота пам'яті, яку можна здійснюватися в загальноєвропейському масштабі, завжди залишається, отже, процесом роботи різних пам'ятей. Навіть у франко-німецькому прикладі, який, утім, вважається хрестоматійним у цьому питанні, вироблення спільної історії не дозволяє стерти різні погляди, що зберігаються по обидва боки Рейну. Як зазначає Ліонель Жоспен, розходження і «непорозуміння пам'яті» існують і існуватимуть «доки ми залишатимемося німцями й французами, доки наші ідентичності будуть різними» [Genshagen, 25.09.1999].

Застиглий виклад минувшини

Третій вид обмеження пов'язаний із неминучою незавершеністю європейської пам'яті. Євросоюз аж ніяк не є чітко окресленою цілісністю. Його характер і розміри постійно змінюються після створення Європейської спільноти з вугілля та сталі в 1951 р. Для владних європейських структур Союз уже не може зводитися тільки до своїх технічних і інституційних аспектів. Але що входить у поняття, яке інколи називають «душею нашого європейського дому» [Verhofstadt, 18.12.2001]? Європейський Союз – це новотвір, який вочевидь не можна означувати ні як націю-державу, ні як імперію, ні як «консоціацію» [Ferry, 2000]. Його майбутнє ще, значною мірою, не визначене, як про це свідчать, зокрема, труднощі з виробленням Конституції для Європи.

Розміри єдиної Європи залишаються предметом складних перемовин, пов'язаних із процесом її розширення. У таких нестійких рамках керівні європейські органи не можуть сподіватися на створення спільної ідентичності, коли зображення минувшини набуває форми офіційно і штучно встановленої істини. Згуртованість, якої прагнуть, не є застиглою, а весь час змінюється новими учасниками, що долучаються до неї і міняють її конфігурацію. Хіба можна думати, що вступ до ЄС нових країн ніяк не позначиться на офіційній інтерпретації європейського минулого? Будь-яке

територіальне розширення змушує по-новому дивитися на минуле, яке потрібно переглядати в кількох планах. Слід, з одного боку, розширити ретроспективний погляд на *нові* історичні факти. Так, наприклад, приєднання до ЄС такої держави, як Туреччина, потребуватиме, очевидно, врахування спадку Османської імперії. Кожний крок у напрямку розширення зобов'язує, з другого боку, відходити на певну відстань, щоб по-новому подивитися на *ті самі* факти. У разі прийняття Туреччини чи зможуть європейці уникнути критичного погляду на свою роль у розчленуванні Османської імперії [Abel, 2001]?

Розширення ЄС не є єдиною реалією, яка зумовлює потребу постійного аналізу минувшини. Угоди про партнерство, які керівні органи Євросоюзу мають на меті зміцнювати, змушують їх подавати історію *по-іншому*, тобто подавати її також із погляду *іншого*. Так, наприклад, хіба поглиблення євро-середземноморського діалогу не потребуватиме з часом перегляду таких епізодів історії, як колонізація або хрестові походи? Аналогічним чином хіба співпраця з Африкою не передбачає в більш або менш довготривалій перспективі критичного погляду на рабство? Такі позиції не виробляються самі по собі і не є самі собою зрозумілими. Про це нагадає, зокрема, конференція ООН проти расизму, яка проходила з 31 серпня по 8 вересня 2001 р. у Дурбані. Мета, про яку заявила тоді європейська делегація, полягала в тому, щоб «закрити найпохмуріші сторінки нашої спільної історії» [Louis Michel, 2.10,2001]. Проте цей ентузіазм не допоміг подолати бар'єр між африканською групою та європейськими країнами, адже останні були єдині в своїй категоричній відмові відкривати шлях до матеріальних претензій.

Наведені вище думки можуть викликати подив з приводу того, як паралельно з розвитком національних ідентичностей розвивається і плюралістична історична свідомість у Європі. Ці два типи ідентичності аж ніяк не суперечать одна одній, а навпаки, видаються здатними підсилювати одна одну. Окремі обстеження справді показують, що ототожнення себе з нацією є якщо не попередньою неодмінною умовою, то принаймні сприятливим настроєм для розвитку європейської ідентичності [Duchesne, Frogner, 2002]. Разом із цим не можна заперечувати перехід від сталих і сильних ідентичностей до крихкої та нестійкої форми ідентичності. Оскільки людям властиво шкодувати за тим, що зникає, багато буде таких, хто нарікатиме на послаблення позірно стабільної ідентичності. Однак у цьому висновку немає нічого трагічного [Todorov, 2000]. Хіба не можна вбачати в цьому відступ міфів і зникнення сакралізованих образів? Хіба homo democraticus не потребує чогось іншого, ніж застигли спогади? Хіба

не можна радіти тому, що ідентичності, засновані колись на «цілком певних речах», стають потроху предметом запитань на користь ідентичності, яка уможлиблює співіснування різних уявлень?

Вироблення офіційної пам'яті, яка була б не гегемонною, а живою і генерувала б суспільні зв'язки, можна вважати немислимим завданням. Це дуже сміливий крок: він нагадує балансування еквілібриста між прагматизмом і співпереживанням. Межі цього завдання застерігають проти ризику, властивого будь-якому офіційному зображенню минувшини: перетворитися на застиглий, політично коректний опис, позбавлений будь-якої суспільної життєвості. Як писав Симон Лейс у своєму «Палаючому лісі», «шматочки істини, за якими ми ганяємося, схожі на метеликів: пришпилюючи їх, ми їх убиваємо» [Masseret, 2002].

ЛІТЕРАТУРА

- Abel O. (2001), «Le conflit des mémoires. Débris ottomans et Turquie contemporaine», *Esprit*, n° 271.
- Amery J. (1995), *Par-delà le crime et le châtement. Essai pour surmonter le mal*. Actes Sud, Paris.
- Barnavi E. «Faire prendre conscience aux Européens de ce qui leur est commun», *Le Monde*, 19.10.1999.
- Bastide R. (1970), «Mémoire collective et sociologie du bricolage», *L'Année sociologique*, n° 21.
- Duchesne S., Fournier A.-P. (2002), «Sur les dynamiques sociologiques et politiques de l'identification à l'Europe», *Revue française de science politique*, vol. 52, n° 4.
- Ferry J.-M. (2000), *La Question de l'Etat européen*, Gallimard, Paris.
- Geremek B. (1996), «Europe, construire le passé», *Projet*, n° 248.
- Halbwachs M. (1994), *Les Cadres sociaux de la mémoire*, Albin Michel, Paris.
- Kohl H. (1988), Paris, 22.01.1988, *Documents*, n° 5, 1988.
- Lavabre M.-C. (1994), *Le Fil rouge. Sociologie de la mémoire communiste*, Presse de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris.
- Lavabre M.-C. (1991), «Peut-on agir sur la mémoire?», *Cahiers français*, n° 303.
- Letourneau J. (2000), *Passer à l'avenir. Histoire, mémoire, identité dans le Québec d'aujourd'hui*, Boréal, Montréal.
- Magnette P. (2006), *Au nom des peuples. Le malentendu constitutionnel européen*, Cerf, Paris.
- Masseret O. (2002), «La reconnaissance par le Parlement français du génocide arménien de 1915», *XXe siècle. Revue d'histoire*, n° 73.

- Mitterand F., Kohl H. (1984), Verdun, 22.09.1984, *La politique étrangère de la France. Textes et documents*, La Documentation française, Paris.
- Mitterand F. (1993), Bonn, 21.01.1993, *La politique étrangère de la France. Textes et documents*, La Documentation française, Paris.
- Nora P. (1978), «Mémoire collective», in *La Nouvelle Histoire*, dir. Le Goff, J., Charlier R, Revel J., Retz CEPL, Paris.
- Passerini L. (dir.) (2003), *Figures d'Europe. Images and Myths of Europe*, Peter Lang, Bruxelles – New-York.
- Renan E. (1997), *Qu'est-ce qu'une nation?* Editions Mille et une nuit, Paris.
- Rosoux V. (2001), *Les Usages de la mémoire dans les relations internationales*, Bruylant, Bruxelles.
- Smith A. (2000), *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, University Press of New England, Hanover.
- Strath B. (dir.) (2000), *Europe and the Other and Europe as the Other*, Peter Lang, Bruxelles – New-York.
- Thiesse A.-M. (1999), *La Création des identités nationales: Europe XVIIIe-XXe siècles*, Seuil, Paris.
- Todorov T. (2000), *Mémoire du mal. Tentation du bien. Enquête sur le siècle*, Laffont, Paris.

Прийняття міжнародною спільнотою крайнього варіанта: гене́за політики «примирення»

Сандрин Лефран

У цьому розділі зроблено спробу відтворити гене́зу того, що стало нині моделлю керування виходом із конфліктів, яку подають як зразкову та енергійно й активно просувають міжнародні приватні та громадські організації, серед яких організації, які діють у рамках європейського простору із перемінливим складом членів (Європейський Союз, Організація безпеки та співпраці у Європі, Рада Європи тощо). Ця модель спирається на гіпотезу, що найкращий спосіб побудувати міцний мир і гарантувати відносно гармонійне співіснування в демократичних умовах полягає в тому, щоб з'ясувати «правду» про конфліктну минувшину і надати матеріальну й символічну компенсацію, яка б відображала визнання жертв політичного насилля. Цю «правду» і ці компенсації можна навіть розглядати як частковий заміник юридичного переслідування відповідальних за це насилля, коли нормальне притягнення до відповідальності не є можливим – як з огляду на співвідношення сил, так і з правових причин.

Політика виходу з конфлікту (або політика «пам'яті» про конфлікт) конкретизується зазвичай у вигляді механізму так званої комісії зі з'ясування правди й примирення, який ми й пропонуємо розглянути. Ідеться, однак, про дещо ширше, про мову («граматику»), яка обґрунтовує політичні механізми і орієнтує відносини між великою кількістю учасників – починаючи з керівництва й експертів – на мету виходу з конфлікту. Це стосується міжнародних організацій, але не тільки них, адже мову, про яку йдеться, було вироблено значною мірою на основі локального досвіду ще до того, як забезпечили її просування на міжнародний рівень. Здоровий глузд, на якому вона базується, пронизує широкий спектр уявлень про нормальне функціонування суспільства, таких, наприклад, які стосуються здійснення звичайного правосуддя в найусталеніших західних демократіях. Згадуючи про ширшу сферу дії і відносну універсалізацію зазначених концепцій

правильного виходу з конфлікту, ми спробуємо спершу описати їх прикладення до конкретної ситуації виходу з репресивного авторитарного режиму у вигляді головної політики правди та відшкодувань.

Завдання з відтворення шляху дії тієї чи тієї моделі передбачає, звичайно, історизування – або «денатуралізацію» – того, що загалом видається нині набором очевидностей. Можна навести три такі лейтмотиви.

Згідно з першим із них, тільки з'ясування історичної правди, яка б максимально відповідала вимогам істориків і була би здатною жити публічну оповідь (тобто яку еліта могла б поширювати в волюнтаристський спосіб і яка б засвоювалася найбільшою кількістю людей) про минувшину, дозволяє вгамувати ставлення суспільства до цієї минувшини і тим самим стабілізувати політичну організацію, запобігти будь-якому поверненню до насилля. Це є само собою зрозумілим, оскільки «той, хто забуває, прирікає себе на повторення» (автора цього вислову вже не має потреби наводити, щоб викликати згоду з ним).

Другим очевидним фактом є те, що вироблена таким чином оповідь про минувшину стає тільки легітимнішою, а отже, поширюється ефективніше, якщо передбачає необхідність визнання жертви¹, визнання її всіма іншими (і, головне, тими, хто відмовляв їй у цьому) за посередництва політичної влади, а також відновлення її «гідності» в її власних очах.

Остання передумова поділяється, хоча й не завжди відкрито, принаймні дуже багатьма експертами в галузі виходу з конфліктів. Відповідно до цієї умови само собою зрозуміло, що звичайне здійснення карного правосуддя або, якщо перейти в інший діапазон, політична дискусія щодо легітимності справи, яку обстоюють ті й ті, може шкодити вгамуванню ставлення до конфліктної минувшини, а отже, стабілізації демократичного ладу. У несприятливому контексті (з урахуванням співвідношення сил), судовий процес і дискусія можуть призвести до посилення конфліктності... антагоністичних стосунків, які політика примирення, пов'язана з демократією нового типу, зокрема полемічною, дала би змогу подолати.

Звичайно, все це є само собою зрозумілим лише ззовні. І все це досить легко довести, спираючись на те, що ми знаємо про умови, які провокують гострий політичний конфлікт, або – на індивідуальному рівні – перехід до індивідуальних дій. При цьому можна взяти до уваги, наприклад, те, що нам кажуть разом Бауман і Браунінг: ні першоджерелом, ані навіть важливим джерелом політичного насилля не є «когнітивне» й ідеологічне ставлення до минувшини (усталений антисемітизм, ворожість щодо певної

¹ Ми не будемо тут входити в деталі труднощів, пов'язаних із вживанням терміна «жертва».

форми політичного устрою або нездатність – зокрема через брак освіти – правильно оцінювати чутки і правдиві розповіді). Політичне насилля більше пояснюється ставленням до суспільної й політичної влади, до конкретних і місцевих форм цього ставлення, на які впливають, зокрема, способи легітимзації влади [Bauman, 2002; Browning, 1994].

Тут, здається, є чим ефективно випробувати нашу нинішню впевненість щодо того, яким для того чи того суспільства є найкращий спосіб «звільнення» від минувшини. Мета роздумів, які запропоновано в цьому розділі, є іншою: йдеться не так про те, щоб нагострити леза критики і тим самим поставити себе в позицію експерта – того, хто ставить запитання: «що саме функціонує?», як розповісти про певний «винахід», увести його в контекст під кутом зору соціолога, який все-таки іще трішки кепкує (аж доки політика наукових досліджень як у масштабах Європи, так і в масштабах Франції, не заборонить йому цього) над своєю суспільною користю – соціолога, який, серед інших, порушує і таке питання: «як вибудовується очевидність, яку поділяють багато людей, як вибудовується політика, до якої вона спонукає?». Йдеться, зокрема, про те, щоб під цим кутом зору поставити під сумнів думку, згідно з якою модель комісії правди й примирення було запроваджено тому, що вона є «функціональною» (тому що вона відповідає вимогам ситуації, в якій немає жодного переможця, залишаючись при цьому морально прийнятним варіантом), аби окреслити те, що нині є широко прийнятою концепцією дій, до яких належить вдаватися в умовах виходу з конфлікту... У цьому розділі ми намагаємося, отже, нагадати про шлях, яким крайній варіант¹ став за якихось два десятиріччя рутинною політикою, яку пропагують на міжнародному рівні, яка набуває повчального характеру та ідеалізується. Ми спробуємо також збагнути, чому він став таким.

КРАЙНІЙ ВАРІАНТ: ПРАВДА І ВІДШКОДУВАННЯ ЗА БРАКУ ПРАВОСУДДЯ

Одним із можливих відправних пунктів є досвід переходу від репресивного авторитарного режиму до демократії в південній частині Латинської Америки протягом 1980-х рр. (Аргентина – 1983 р., Уругвай – 1984 р., Чилі – 1989 р.). У цих контекстах демократизації, створених надзвичайно вимушеними умовами (співвідношенням сил, досить сприятливим, для тих, хто йшов з влади, але також вагою необхідності збереження тягlostі правових норм, адміністративних структур і персоналу, або, на-

¹ Цей термін не містить, звісно, жодного судження щодо ефективності комісії правди й примирення.

приклад, легітимністю «транзитивної» науки, яка утверджувала прагматизм компромісу [Lefranc, 2002]), дієвці створили механізми, які дають змогу компенсувати відмову від систематичного судового переслідування винних у політичному насиллі, і намагаються водночас утвердити і навіть узаконити відмову від одного з принципів правової держави – найбільш звичайного способу розв'язання конфліктів: права. Можна навести два приклади, які стали також першим етапом винаходу моделі комісій правди та примирення, а саме приклади Аргентини (після 1983 р.) і Чилі (після 1989 р.).

Незважаючи на свободу дій у порівнянні з ослабленими¹ представниками влади, повноваження яких закінчилися (принаймні такою була поширена думка), незважаючи також на видимість політичного й юридичного розриву (коли уряд Рауля Альфонсина провів закон, яким законодавство попереднього режиму проголошувалося де-факто), а ще й на зобов'язання про суворе дотримання прав людини, взяті радикальною партією під час виборчої кампанії, перший демократичний уряд, створений в Аргентині 1984 р., не вдався до жорсткої політики щодо «призвідців насилля». Тих, хто віддавав накази – членів військових хунт – притягали до відповідальності, а деяких засудили в 1985 р. Але політика судового переслідування обмежувалася цим дуже перебірливим підходом, який відповідав розподілові на різні рівні відповідальності, встановленому урядом одразу після свого призначення: з одного боку, керівники, особи, які скоїли «жахливі та ненормальні вчинки», з другого – працівники сил правопорядку, які в загальній обстановці сум'яття й примусу виконували накази начальників, але не були винними в жорсткостях і «ненормальностях».

Механізм забезпечення правди й відшкодувань, намічений у загальних рисах урядом 1984 р., можна віднести на рахунок цього свідомого обмеження переслідування², хоча уряд начебто зобов'язався дозволити функціонування правосуддя і його регулярно закликали до цього демонстрації та вимоги з боку організацій, які представляли жертв державного насилля.

Однак цей механізм постає спочатку у вигляді принагідної *само-робки*, яку виготовляють, виходячи з обставин. Так, наприклад, через те, що члени опозиційної партії (пероністи) відмовляються відрядити своїх

¹ Після «падіння» режиму: військова поразка, провал економічної політики, розбрат всередині військової хунти.

² Значною мірою уряд на це обмеження пішов з власної волі, а не під збройною загрозою – всупереч часто висловлюваним гіпотезам.

представників до Національної комісії в справах зниклих осіб (CONADEP), механізм віддаляється від класичного типу парламентської комісії розслідування і стає комісією в складі осіб з «національним і міжнародним авторитетом, відомих своєю твердою позицією щодо захисту прав людини і своїм представництвом в різних галузях суспільного життя»¹. Йдеться, отже, про комісію «знаних людей», що діють переважно як експерти і мають висловлювати свою думку, спираючись на дані про порушення прав людини, зібрані правозахисними організаціями, і враховуючи певною мірою свідчення скривджених, яких заслуховують за зачиненими дверима. Складена на основі наукової правдоподібності доповідь Комісії² робить більш нюансованою, хоча й не ставить під сумнів позицію, висловлену урядом – «теорію двох демонів»: «Збройні сили відповіли на злочини терористів набагато більшим тероризмом, ніж той, з яким вони боролися, оскільки з 24 березня 1976 р. вони мали в своєму розпорядженні силу абсолютної держави» [Comisión nacional sobre la desaparición de personas, 1984]. У доповіді розвинено концепцію «національного примирення», в якій зроблено наголос (у вересні 1984 р., тобто за вісім місяців після початку судових процесів над хунтами) знову на правосудді: «Примирення може відбутися тільки після покаяння винних і здійснення правосуддя на основі правди» [Там само]. Ми маємо, отже, приклад пришвидшеної історичної правди (в порівнянні з повільною роботою істориків), яка доповнює, на думку її творців, правду кожного конкретного випадку, яку несуть судові вердикти.

Аналогічна ситуація спостерігається і в питанні відшкодування жертвам і скривдженим: комісія рекомендує компенсаційні заходи (здебільшого символічні), але жоден із перших демократичних урядів не запроваджуватиме свідому й повну політику компенсацій. Тільки поступово, під тиском резолюцій міжнародних судових органів (головно в рамках Організації американських держав) та з огляду на досвід інших країн вироблятиметься певна політика відшкодування. Ці непевні кроки відбивають, між іншим, неоднозначне ставлення політичного керівництва (і громадської думки) до

¹ Так зазначено в президентському декреті про створення Комісії від 15 грудня 1983 р.

² 50 тисяч сторінок і резюме, опубліковане під назвою «Це більше не повинне повторитися», з попереднім списком 8961 зниклих осіб і 365 підпільних центрів ув'язнення, точним описом способів репресій і приховування фактів, з висновками про нездатність судової системи, про існування підтримки репресій з боку населення та про відповідальність збройних сил.

жертв авторитарних репресій, які не розглядаються цілковито як жертви («невинні»), відповідно до вже згадуваної теорії «двох демонів».

Така «саморобна» аргентинська політика, яка пізніше характеризувалася не притягненням до кримінальної відповідальності (закони про «останню крапку» і «належну покору» істотно обмежать його в 1986 і 1987 рр.), а принципом «правди» і визнання осіб, скривджених насиллям, вплинула на політику, яка проводилася в Чилі з 1989 р. Процес демократизації в цій країні був іще напруженішим, оскільки авторитарний режим продиктував свої умови (узгодження Конституції, яка передбачала сенаторські місця для його представників, котрі, зокрема, можуть перешкоджати внесенню змін до неї).

Але характеристики «політики правосуддя» цілком схожі на аргентинську модель. Було створено Національна комісія правди й примирення (так звана Комісія Ретига), яка теж складалася з «авторитетних» особистостей, відомих своїм науковим ім'ям (здебільшого історики та юристи) і вела свою роботу, виходячи з тієї ж таки логіки експертного підходу, але присвячуючи більше уваги, принаймні в тексті доповіді, свідкам/скривдженим (другорядне джерело відомостей, хоча воно й наводиться в тексті). Комісія сприяє, зокрема, запровадженню комплексної політики відшкодувань (пенсії, стипендії на навчання, надання медико-психологічної допомоги, можливість звільнення від військової служби, спорудження пам'ятників тощо).

Ці дві нині панівні вісі правди й відшкодування насичуються змістом завдяки чилійському досвіду. Але при цьому вони залишаються в межах принципу компенсації браку судового переслідування (значною мірою забороненого декретом-законом про амністію, прийнятим Піночетом у 1978 р., який уряд не може скасувати, оскільки не має парламентської більшості) і узаконення прагматичної політики (яка передбачає, зокрема, запобігання будь-якому новому пуччеві).

У цих двох перших прикладах (причому чилійський досвід істотно вплине на південноафриканську політику) політика правди й примирення була *крайнім варіантом*, продиктованим хоч-не-хоч вимогами «реалістичної політики» і, зокрема, залишковою силою колишніх можновладців, а також і політичною концепцією, яка надає значення поступовій стабілізації демократичного ладу за рахунок етики переконань (тобто етики, яка вимагає правосуддя, повного правосуддя). Цю політику «за браком кращого» позначено, між іншим, певною елітарністю і наголосом на науковій експертизі: «правда», яка розгортається в рамках комісій достатньою мірою (принаймні в своїх формах), відповідає критеріям істориків. Зауважмо,

нарешті, що вжиті заходи становлять не політику *демократизації*, а політику, що виникла з обмежень, які тяжіють над демократизацією (принцип «з цим потрібно миритися»).

Результати використання наведених механізмів слід взяти до уваги: вони мають свої власні наслідки і не є чистим впровадженням компромісів перехідного періоду. Наслідки дії цих механізмів мають комплексний характер. З одного боку, ці схеми прагнуть стати самостійними (і цим самим уможливають підвищення в подальшому цінності правди й відшкодування як таких) і спрямовані на посилену вимогу визнання минувшини і жертви (зокрема під тиском, хоча й обмеженим рамками політичної системи, груп скривджених). З другого боку, цю політику можуть справедливо вважати провальною ті, хто її розробляв (перші демократичні уряди), і ті, хто не протиставив їй ефективного путчу (діячі авторитарних режимів), оскільки вона не забезпечила згоди скривджених і жертв на обмеження судового переслідування¹. Примирення, якому мають сприяти «правда» і «відшкодування», вочевидь не було досягнуто, та й сам цей термін залишається спірним.

РУТИНІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ

Понад 25 комісій було створено з часів аргентинського експерименту в усіх частинах світу. З огляду на їхню різноманітність ці механізми можна перерахувати в такій послідовності: Болівія (комісію створено 1982 р.), Аргентина (1984 р.), Зімбабве (1985 р.), Філіппіни (1986 р.), Чад (1990 р.), Чилі (1991 р.), Непал (1991 р.), Сальвадор (1992 р.), Німеччина (1992 р.), Гаїті (1994 р.), Малаві (1994 р.), Гватемала (1994 р.), Шрі-Ланка (1994 р.), Уганда (1994 р.), ПАР (1995 р.), Еквадор (1996 р.), Нігерія (1999 р.), Перу (2000 р.), Сьєра-Леоне (2000 р.), Південна Корея (2000 р.), Уругвай (2000 р.), Східний Тимор (2001 р.), Гана (2001 р.), Панама (2001 р.), Сербія–Чорногорія (2002 р.)². Крім того, в країнах, де було зроблено такі перші спроби, вдалися й до використання додаткових

¹ Можна висунути й іншу гіпотезу, згідно з якою така політика дає змогу відкласти притягнення до відповідальності на слушніший час. Так, питання судового переслідування часто знову зринає за кілька років після закінчення терміну дії тієї чи тієї комісії, як це було в Аргентині й Чилі.

² Цей список наводять і деякі спеціалізовані дослідники [Hauner, 2001], і експерти, наприклад, з Американського інституту миру (див. Цифрову колекцію комісій довіри: www.usip.org/library/truth.htm). Див. також веб-сайт, створений «Пошуком спільного ґрунту» – неурядовою організацією, котра спеціалізується на втручанні в

механізмів, які базувалися на тих самих підвалинах, тобто знов-таки на оцінці правди й відшкодуванні з тією самою метою примирення. Політика правди й відшкодування певною мірою лише зароджується. Так, наприклад, наприкінці 1990-х рр. відсутність урядової політики правди в Уругваї компенсували створенням Комісії миру¹, а в Чилі роботу Комісії Ретига продовжив «круглий стіл з прав людини»²...

Такі часті звернення до практики створення описуваних механізмів слід розглядати як результат свідомого поширення моделі, радше ніж як збіг думок політиків, розділених тисячами кілометрів, – і це припущення можна знайти у висновках деяких експертів, а також у теоретичних розвідках, в яких пояснюється міжнародне поширення ідей чи моделей (наприклад, конструктивістська парадигма в міжнародних відносинах [Keck, Sikkink, 1998]). Один експеримент впливає на інший, а деякі експерименти вважаються особливо візрцевими і значною мірою сприяють поширенню цього досвіду.

Поширення досвіду супроводжується удосконаленням і ускладненням моделі здебільшого в двох напрямках. З одного боку, правда експертів зберігає місце в заявлених цілях комісій, створених для «узгодження» правди, тобто для обговорення, в якому бере участь якщо не максимальна кількість осіб, то принаймні скривджені. З другого боку, відбувається перехід від розрізнених заходів до комплексних схем, коли в одній структурі об'єднуються завдання зі встановлення істини, відшкодування та правосуддя.

Серед «прикладів», які найбільше сприяли такому розвитку подій, можна назвати південноафриканську Комісію правди й примирення (TRC), розглядаючи як її реальні заслуги, так і ті риси, які їй приписували її прихильники. Комісії було поставлено різні завдання: з'ясування правди про апартеїд (починаючи з 1960 р.), відшкодування жертвам серйозних порушень прав людини та умовна амністія винних у політичних злочинах, які повністю «сповідувалися» в них. Південноафриканський досвід загалом вважається найрезультативніших із погляду примирення на основі прав-

постконфліктні ситуації – спільно із гарвардською «Програмою перемовин» (www.truthcommission.org).

¹ Після відновлення демократичного ладу в 1984 р. тільки приватна доповідь міжнародної неурядової організації та звіти розслідувальних комісій, наділених обмеженими повноваженнями, містили в собі аспект «правди».

² Цей самий круглий стіл і поклав край роботі Комісії в юридичному плані, оскільки створений ним механізм мав на меті припинення розслідувань щодо зникнення людей.

ди, в якій поєднується наукова істина і суб'єктивна правда скривджених і яка виробляється шляхом певної форми обговорення (скажімо, через виведення на публічну арену скривджених, бенефіціантів апартеїду, призвідців насилля тощо). При цьому забувають, однак, навіть не намагаючись «виміряти» рівень примирення, досягнутий в ПАР, що вироблену в такий спосіб правду відкинули основні політичні партії, а відшкодування, що мало матеріалізувати визнання скривджених і жертв (а часто і забезпечити їх виживання), не було надано.

Попри це, модель комісій правди й примирення асоціюється нині з принципом публічного обговорення минувшини, в якому приділялася б максимальна увага скривдженим і жертвам. Приклад перуанської Комісії правди й примирення (2001 р.) демонструє те, як змінюються цілі комісій. Ця комісія не мала судових повноважень, але вирішила розглянути всі аспекти проблеми і рекомендувала не більше й не менше, як притягнення винних до кримінальної відповідальності, забезпечення соціальної справедливості, широкі заходи з ексгумації тощо. Вона взяла на озброєння досвід південноафриканської комісії з використанням принципу публічних слухань, надання першочергового значення свідченням і виявам поваги й співчуття жертвам і скривдженим. Ця комісія теж складалася з експертів (8 науковців та дослідників з 13 членів комісії), але проведений кількісний історичний аналіз поєднується в доповіді комісії зі свідченнями і «опитуваннями» громадської думки, які проводилися в рамках зустрічей «з нагоди обговорення». Вироблений механізм, отже, поєднується з ідеєю широкої мобілізації суспільства. Члени комісії сприймають її як зразкову демократичну інстанцію. На думку її голови:

... Комісія мала показати, що створений державою орган в змозі ставитися до всіх громадян як до рівних, ставитися до жертв і скривджених як до людей, які мають свої права, а не як до об'єктів співчуття чи підозри. У суспільстві, де стосунки між найменш захищеними соціальними групами й державою дуже часто хиталися між відкритою конфронтацією і клієнталізмом, комісія своїми засіданнями прагнула довести, що можливо встановити стосунки по горизонталі¹.

Тільки шляхом проведення «обговорень» історії комісії повинні, на думку експертів, які обстоюють цю модель, сприяти колективному переосмисленню минувшини і навіть процесові «примирення» розділених суспільств. Хоча початково вона була лише наслідком вимог, які тяжіють

¹ Промова під час відкриття громадських слухань. Див.: Lefranc, 2004.

над процесом демократизації (або навіть проявом дотримання компромісу з колишньою владою, відповідальною за репресії), комісія правди й примирення стає в їхніх очах важливим чинником демократизації.

Ці нові очевидні речі дістають широку підтримку і активно поширюються багатьма інституціями й організаціями, що діють на міжнародному рівні. Свідченням такого енергійного поширення цього механізму «міжнародною спільнотою» слугують три явища.

Це, по-перше, створення об'єднань ветеранів і спеціалізованих організацій. Модель комісії правди й примирення набула автономності, тобто цей термін вказує нині на одне й те саме, в нашому випадку – на орган, деякі риси якого залишаються незмінними, не міняються залежно від того, як їх використовують уряди (враховуючи, що уряди залишаються при цьому, сказати б, «підрядниками»). З огляду на досвід попередніх комісій, кожна нова комісія може стати, своєю чергою, якщо не зразком, то принаймні прикладом, який можна порівнювати з іншими. Така автономізація забезпечила ефективний обмін досвідом переважно двома шляхами. З одного боку, це – створення мереж «ветеранів» комісій, які вважаються взірцевими. Спочатку окремі члени Комісії Ретига, потім багато з членів південноафриканської комісії стали своєрідними активними консультантами для інших. Ці канали створювалися в формі «рад», до яких звертається той чи той уряд або міжнародний орган, а також через підтримку академічних мереж (проведення численних колоквіумів) і через інституціоналізацію їхніх знань. Ми виходимо, таким робом, на другий напрямок, який забезпечує передачу досвіду: створення спеціальних організацій, спеціалізованих на виході з криз і, зокрема, на роботі комісій правди й примирення, як правило, із залученням тих таки «ветеранів» комісій. Найбільш розвиненою з них є неурядова організація «Міжнародний центр правосуддя перехідного періоду» (ICTJ), створена в 2001 р., яка базується в Нью-Йорку. Вона стала результатом співпраці між Алексом Борейном (колишнім заступником голови Південноафриканської комісії правди й примирення), Присцилою Гейнер (американською дослідницею, що спеціалізується на комісіях правди й примирення) і організацією «Г'юмен Райтс Воч». До цієї структури почали поступово вливатися «ветерани» з інших комісій (наприклад, Хосе Салакет – член Комісії Ретига або Едуардо Гонсалес, котрий працював у перуанській комісії). Проте існують інші організації, як-от Інститут правосуддя і примирення, створений у ПАР Чарлзом Віла-Вісенсіо (автором значної частини доповіді Південноафриканської комісії правди й примирення), який обслуговує африканські країни.

Значний обсяг коштів, які надходять від міжнародних організацій і розвинутих країн, свідчить, зі свого боку, про схвалення цього механізму міжнародною спільнотою. Такі спеціалізовані організації (неурядові) створюються за допомоги міжнародних організацій і урядів країн «Півночі»; підтримка цієї моделі стала спільним моментом у діяльності як майже всіх міжнародних інституцій (ПРООН та інші агентства Організації Об'єднаних Націй, Світовий банк, ЄС), так і в зовнішній політиці різних за спрямуванням країн (Канада, скандинавські країни, Німеччина через окремі фонди, Сполучені Штати, а також країни, що мають досвід роботи комісій правди й примирення).

Можливість залучення цієї моделі в міжнародне кримінальне право є третьою ознакою її інституційного поширення. Зважаючи на те, що модель комісій правди й примирення завдячує успіхом своєму характеру «найкращого варіанта, коли судове переслідування неможливе або може зашкодити стабілізації демократичного ладу», можна припустити, що розвиток міжнародного кримінального права (про суворість якого тут ще говорити зарано) уповільнить темпи розповсюдження моделі світом. Але це значило б забувати, що вона вже зараз може знайти собі місце в міжнародному зведенні норм кримінального права і зокрема в його основі – статуті Міжнародного кримінального суду, в статті 53 п. 2, якого зазначено, що прокурор може не призначати розслідування, оскільки притягнення до відповідальності не йтиме на користь правосуддю з огляду на всі обставини, зокрема, тяжкість злочину, інтереси скривджених [...]»¹.

Політика «примирення», яка була лише наслідком обмежень, накладених колишньою владою на демократизацію, стала, отже, в очах великої кількості експертів і керівників міжнародної та внутрішньої політики активним і неодмінним складником демократизації/виходу з конфліктів.

СПОЛУЧНІ ЛАНКИ

Як пояснити це утвердження описаного механізму, не покладаючись цілком на функціоналістський аналіз («така політика найбільш адаптована до контексту вимушеної демократизації») чи на гіпотезу про «віяння часу» (який є вочевидь сприятливим для скривджених, для обговорення і т.ін.)? Зупинимось коротко на двох елементах пояснення, лишаючи осторонь принаймні один важливий чинник, а саме місцеву конфігурацію, з огляду на яку перевагу надають тій або тій політиці...

¹ Тлумачення цього положення, ясна річ, може бути різним.

Універсалізації явища сприяє створення мереж імпорту й експорту, чий успіх пояснюють кілька елементів. З одного боку, «ветерани» комісій і залучені експерти мають в своїх руках різноманітні козири, і саме така «багатопозиційність» дає їм змогу утверджувати експертний статус комісій правди. До набутого в комісіях досвіду (як члени або працівники) вони додають, як правило, свою наукову легітимність або спеціалізацію (право, науки про суспільство, історія), набуту часто в закордонних університетах, при цьому їхня легітимність базується на активній боротьбі за права людини – соціальному статусі, який дозволяє обирати їх як «авторитетних осіб»... Поєднання різних козирів ще більшою мірою підсилює багатопозиційність: експерти в питаннях комісій правди й примирення походять з різних середовищ: університети, церкви, соціальна допомога, право... [Boltanski, 1973]. Шлях активної боротьби, яким пройшли деякі з експертів, а також їхня професійна кар'єра дозволили їм, з другого боку, потрапити в солідні міжнародні структури¹. Ці структури можуть надавати підтримку вже наявним каналам або сприяти їх створенню. Так, організація «Г'юмен Райтс Воч» відіграла кардинальну роль у створенні Міжнародного центру правосуддя перехідного періоду.

Згадані мережі працюють і на власне зміцнення, запроваджуючи активний процес професіоналізації та гомогенізації ресурсів: проводяться навчальні заходи для різних людей (активісти/професіонали неурядових організацій, члени міжнародних організацій, науковці тощо²), здійснюється постійне лобіювання, зокрема, в інституціях, які фінансують такі структури (нещодавно Міжнародний центр правосуддя перехідного періоду відкрив своє представництво в Брюсселі), створюються і поширюються посібники як для науковців, так і для практичних працівників.

Політику активного поширення полегшують властивості універсалізованого в такий спосіб підходу та його інтегрування в набір принципів і практичних методів, який уже сам по собі став універсальним.

Стимулюється сукупність заходів, які, хоча й спрямовані на здійснення певного правосуддя, більше наголошують на політиці припасування одна до одної протилежних позицій («примирення»). Надання універсального характеру дискурсу про правду й відшкодування є, отже, вирішальним екзаменом для моделі комісії правди й примирення, яка, проте, добре озброєна, щоб його витримати, з огляду на її мандат посередника. З цієї

¹ Щодо шляху борців за права людини в Латинській Америці, див., наприклад: Dezalay, Garth, 2002.

² Observation participante, Bruxelles, mars 2006.

метою певні відхилення дають змогу узгоджувати принципи, визнані на міжнародній арені. З одного боку, комісії правди й примирення стали, як ми це бачили, органами демократизації. З другого боку, вони виступають вже не як замітник системи правосуддя, а як елемент, що доповнює потенційне правосуддя.

Участь науковців-експертів у поширенні моделі комісій сприяє набуттю нею універсального значення. Описувана модель є частиною масштабнішого комплексу політики розв'язання конфліктів, яка здійснюється в міжнародному масштабі. Наприклад, такої політики, яка наголошує на доконечності миру, укладеного шляхом домовленостей якомога більшою кількістю зацікавлених сторін (на відміну від мирних угод, які підписують тільки політичні керівники), і на зусиллях зі зміцнення мирних механізмів (скажімо, шляхом навчання врегулюванню конфліктів через радіопередачі про мир тощо) [Lefranc, 2006].

Але кристалізація мереж, які стають на шлях професіоналізації, і зміни, що вносяться в дискурс про правду й відшкодування, можливо, не повністю пояснюють таке однотайне ставлення майже всіх міжнародних інституцій та успіх моделі комісій правди в інших сферах. Очевидно, потрібно враховувати також і причини захоплення цією моделлю з боку країн Півночі. Зрозуміло, що можна натрапити на чимало давніх дебатів, які обгрунтовували перенесення цієї моделі; так, наприклад, під час дискусії про алжирську війну у Франції деякі з учасників згадували південноафриканську модель...

Однак легкість, з якою цю політику прийняли на міжнародній арені та деякі організації (зокрема, неурядові) країн Півночі, пояснюється насамперед загальнішим резонансом моделі. Тому модель комісій правди й примирення почали сприймати як взірць не тільки через те, що вона пропонує гарний спосіб виходу з політичного насилля, адже вона також править за спосіб виходу з конфлікту, який відповідає нормам належного врегулювання будь-яких суперечок в будь-якому соціальному просторі.

Міжнародна політика просування моделі комісій правди й примирення має й інші риси, серед яких варто згадати приписи щодо функціонування системи правосуддя або чисто демократичні способи регулювання конфліктів. Існує також чимало програм, які заохочують розвиток альтернативних способів розв'язання конфліктів у країнах, котрі виходять з періоду політичного насилля або авторитарного режиму. Американське агентство міжнародного розвитку (USAID) є одним із головних рушіїв у цій галузі. Його «альтернатива розв'язання суперечок», яка об'єднає в США всі неформальні методи позасудового розв'язання суперечок,

прикладається не до політичного насилля, а до трудових та цивільних суперечок, які перевантажують судову систему, і навіть до правопорушень кримінального характеру.

Модель комісій правди й примирення пов'язана, поза сумнівом, із політикою, спрямованою на менш формальні методи розв'язання суперечок. Однією з ознак цього зв'язку є поняття «відновного правосуддя». Це поняття тісно пов'язане з описуваною моделлю з того часу, як голова Південноафриканської комісії правди й примирення Десмонд Туту почав систематично використовувати його. Зазначимо також, що згаданий принцип став об'єктом свідомого поширення в дещо іншій формі: ним позначають судову процедуру, яка відбувається до самого процесу, замість процесу чи на стадії виконання покарання, коли замість протистояння суддя–правопорушник відбувається діалог між правопорушником і скривдженим, в присутності представників «громади», якщо потрібно. Відновне правосуддя, яке може виявитися тільки перевтіленням «альтернативи розв'язання суперечок», з великим успіхом практикували після перших експериментів на початку 1970-х рр. (у Північній Америці та в інших англійських країнах), і нині спеціалісти вважають, що воно перебуває на етапі всесвітнього поширення після прийняття певних рекомендацій (Ради Європи та ООН), головню в питаннях молодіжної злочинності¹. Ці два значення відновного правосуддя (щодо політичного насилля та щодо різноманітних звичайних суперечок) цілком відмінні, а проте в спеціалізованій літературі їх часто сполучають. Комісії правди й примирення і звичайне відновне правосуддя вважаються такими, що формалізують, подібно до «альтернативи розв'язання суперечок», нову модель правосуддя – більш «колегіальну», яка відводить більше місця жертвам.

Отже, успіх комісій правди й примирення не слід пояснювати тільки силою переконливості моделі (і поступовим її прийняттям експертами). Він пояснюється також резонансом моделі в країнах, які визначають міжнародну політику, в такому контексті, де політика правосуддя стає менш одержавленою, менш формальною і більше будується на принципі діалогу та уваги до скривджених. З цього погляду модель комісій правди й примирення легітимізує таку деформалізацію правосуддя в усталених демократіях, і навпаки. Очевидно, це змушує нас по-новому дивитися і на модель, і на практику її застосування на місцях...

¹ Див. мою статтю «An idea whose time has come», *Le mouvement pour la justice restauratrice, Droit et société*, octobre 2006.

ЛІТЕРАТУРА

- Bauman Z. (2002), *Modernité et Holocauste*, La Fabrique, Paris.
- Boltanski L. (1973), «L'espace positionnel. Multiplicité des positions institutionnelles et habitus de classe». *Revue française de sociologie*, XIV.
- Browning C.R. (1994), *Des hommes ordinaires: le 101e Bataillon de réserve de la police allemande et la solution finale en Pologne*, Belles lettres, Paris.
- Comisión nacional sobre la desaparición de personas (1984), *Nunca más. Informe de la Comisión nacional sobre la desaparición de personas*, Eudeba, Buenos Aires.
- Dezalay Y., Garth B.G. (2002), *La Mondialisation des guerres de palais: la restructuration du pouvoir d'Etat en Amérique latine, entre notables du droit et «Chicago boys»*, Le Seuil, Paris.
- Hayner P.B. (2000), *Unspeakable Truths: the Place for Truth Commissions in a Changing World*, Routledge, New York, Londres.
- Keck M.E., Sikkink K. (1998), *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, Cornell University Press, Ithaca.
- Lefranc S. (dir.) (2006), *Après le conflit, la réconciliation?*, Michel Houdiard Editions, Paris.
- Lefranc S. (2004), «Mémoire et violences politiques en Amérique du Sud. Le cas du Pérou», *Esprit*, janvier 2004.
- Lefranc S. (2002), *Politiques du pardon*, PUF, Paris.

Висновки

Примирення – варіації на європейську тему

Лора Неймайєр

Усі вміщені в цій збірці розділи ілюструють нещодавнє розширення дискусії про конфліктні періоди історії Європи – не тільки Другу світову війну, а й колонізацію та комунізм, які стають нині предметом аналізу з погляду пам'яті й відповідальності та вироблення практичних механізмів відшкодування жертвам, вшанування та музеїфікації. Енергійні заходи з ослаблення політичної й соціальної напруженості, пов'язаної з авторитарною минувиною або з міждержавними конфліктами, які широко здійснюються на європейському континенті, мають спільні риси, хоча вони й пристосовуються до національних контекстів. Так, у 1990-ті рр. в країнах колишнього Східного блоку з'являються інститути документації комуністичного минулого на основі нової інтерпретації на місцевому рівні висновків комісії Гаука, якій було доручено займатися архівами колишньої НДР, або у формі музеїв, де висвітлюється функціонування режимів радянського типу [Losonczy, 2006]. На двосторонньому рівні збільшується кількість змішаних комісій істориків, які намагаються зблизити між собою Польщу й Україну або Німеччину та її східних сусідів (Польщу та Чехію). У міжнародному масштабі діють такі створені після Другої світової війни організації, як Рада Європи, Організація з безпеки і співпраці у Європі¹ та Європейський Союз.

Варто наголосити на такому учасникові поширення «граматики примирення», як Європейський Союз. Процес починається з географічного поширення, коли ЄС запроваджує щодо колишньої Югославії політику, вироблену в Центральній Європі, адаптуючи її до країн, де щойно закінчилися вбивчі конфлікти. Деякі європейські інституції намагаються

¹ Наряду з безпеки і співпраці в Європі, започаткована в 1973 р. яко форум для діалогу між Сходом і Заходом, було інституціоналізовано під назвою ОБСЄ в 1994 р.

також використовувати двосторонні моделі. Так, під час дебатів з приводу конфлікту між Чехією і об'єднаннями виселених німців окремі євродепутати пропонують використати аргументацію німецько-чеської декларації і долучити її до «європейської» резолюції, яка була б обов'язковою для всіх держав. Те ж саме можна сказати і про ідею створення «комісії істориків» на європейському рівні, висунуту колишнім європейським комісаром від Латвії Сандрою Калнієте, або про рекомендацію, яку обговорювали на Парламентській асамблеї Ради Європи в січні 2006 р. з метою забезпечення співпраці держав-членів з Європейським Союзом у створенні Європейського музею пам'яті жертв тоталітарних комуністичних режимів, який мав би розміститися в Брюсселі¹.

Європейський Союз відіграє центральну роль у поширенні норм і принципів, які мають зблизити між собою колишніх ворогів, шляхом нового тлумачення поняття «примирення». Попри те, що європейська інтеграція мислиться і узаконюється з 1950-х рр. через імператив примирення між європейськими країнами, ЄС залишається осторонь конфліктів між державами-членами і їхніх суперечок з третіми державами. Ні баскський, ні корсиканський конфлікти, ні напруженість між Туреччиною й Грецією, між Великобританією й Іспанією з приводу Гібралтару або між Італією та Словенією з приводу словенської меншини Трієста не стали предметом офіційного втручання Європейської Спільноти. В Північній Ірландії, наприклад, «Програма миру й примирення», започаткована в 1995 р., почала діяти після спеціального заклику з боку Великобританії та Ірландії², а ЄС не бере в ній участі і навіть не згадується в мирній угоді, названій «угодою великої п'ятниці», укладеній в 1999 р.

Однак ідея примирення посідає центральне місце в східній політиці Спільноти після кінця «холодної війни», на етапі допомоги реформам початку 1990-х рр., а потім і на етапі розширення ЄС з 1993 р. Завдання стабілізації приводить ЄС до тісного ув'язування між собою двох аспектів примирення, а саме міждержавних відносин і стосунків між меншинами і більшістю населення всередині тієї чи тієї держави. Відтак вимога примирення спирається на принцип захисту національних меншин, який повинен водночас забезпечувати співіснування в державах і гарантувати

¹ Рекомендація була відхилена за браком достатньої більшості членів асамблеї, але резолюція про «необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів», яка розглядалася тоді ж, була прийнята 99 голосами за при 42 голосах проти і 12, що утрималися.

² Ця програма об'єднана з політикою прикордонної співпраці в рамках регіональної політики Спільноти і має на меті підтримку економічного розвитку.

зняття напруги в двосторонніх стосунках. З огляду на внутрішні розбіжності, що гальмують прийняття загальноєвропейських норм у питаннях національних меншин, ЄС запозичує в інших європейських організацій їхні концепції демократії та стабільності, а також умови їх використання. В своїй східній політиці ЄС ставить вимоги захисту національних меншин у країнах Центрально-Східної Європи і оцінює їхнє виконання за допомоги критеріїв, вироблених Радою Європи та ОБСЄ. Долучаючи проблематику меншин у програму дій Спільноти, Європейський Союз відіграє в політиці примирення в Європі роль арбітра в двосторонніх відносинах і роль «передавача» посткомуністичним державам¹ норм і «належних практик», вироблених іншими організаціями.

Такий перегляд спільнотової моделі примирення в період її експорту на Схід викладено в цій розвідці через розгляд граматики примирення, на яку спирався ЄЕС, а далі через аналіз залучення питання меншин в східну політику Спільноти після 1989 р. – спочатку в рамках зовнішньої політики, а потім через підготування посткомуністичних держав до вступу в ЄС.

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ «ПРИМИРЕННЯ ЧЕРЕЗ ІНТЕГРАЦІЮ»

Тематику примирення як найвищої мети міждержавної співпраці використовували активні прихильники європейської інтеграції для того, щоб обґрунтувати цей політичний проект та окреслити його інституційні межі, перш ніж її взяли на озброєння політичні керівники та європейські інституції для узаконення розширення кордонів організації в 1990-ті рр.

Після Першої світової війни роздуми вчених і політичні дії на користь європейської співпраці спираються на ідею примирення в ім'я єдності цивілізації континенту: згадаймо, наприклад, праці Дені де Ружмона як приклад розробки культурних аспектів або проект пан'європейської федерації графа Куденгофе-Калергі в політичній сфері. Наприкінці 1940-х рр. з метою уникнути конфліктності національних пам'ятей, зокрема між Францією та Німеччиною, в проєвропейській риторичі використовуються постаті таких опікунів, як образ Карла Великого. Зокрема, символіка епохи Каролінгів через заснування «Міжнародного конкурсу імені Карла Велико-

¹ Зв'язок між вступом до ЄС і зняттям напруги всередині держав та в міждержавних відносинах помітно під час розгляду інших кандидатур, як показує Жиль Бертран на прикладі Кіпру. Перспектива відкриття на початку сторіччя перемовин про приєднання до ЄС Туреччини передбачає визнання геноциду вірменів у 1915 р. та прав курдської меншини в Туреччині.

го» в місті Екс-ля-Шапель у 1949 р. повинна задати основи європейської ідентичності, показавши, що «ідея Європи молодша і водночас старіша за нації-держави» [Larat, 2006]. Вироблення згладженого дискурсу про минувшину повинне відповідати на запитання щодо історичної легітимності розбудови єдиної Європи, адже наголос роблять на тому, що зближує європейські народи, аби подолати історичні антагонізми¹.

У сучасний період деякі з цих схем застосовуються знову, як показує історія створення Музею Європи, відкритого в приміщенні Європейського Парламенту в Брюсселі 2007 р. На думку його Наукового комітету, таке оформлення колективної історії Європи має ілюструвати її культурну єдність на основі спадку, залишеного розбіжностями між протидіючими націями. Таке дистанціювання щодо національних історій повинне показати витоки й підвалини європейської ідентичності [Charlétу, 2006]. Завдяки встановленню розмитого кордону між історією Європи та історією розбудови Європейської Спільноти, перша з них обґрунтовує другу, оскільки з телеологічного погляду розбрат і трагедії минулого швидко було визнано, щоб було легше долати їх в об'єднаній політичній і економічній структурі².

Поруч із тим, що для легітимації процесу європейської інтеграції використовують історію, цей політичний проект базується також на інституційній схемі, спрямованій на визнання нації-держави та вихід за її межі шляхом реалізації «комплексного сполучення культурного компромісу і політичної культури компромісу» [Abélès, 1997]. Вміла рівновага між врахуванням національного елемента яко потенційного «чинника розбрату» і цілеспрямованим пошуком вищого спільного блага – так званого інтересу спільноти і справді становила фундамент політичної системи ЄЕС. Спільнотивий метод, вироблений в 1950-ті рр., спирається на поєднання елементів міжурядової співпраці і делегування суверенітету. З погляду функціоналістського підходу творців цієї системи, «фактична солідарність», яка виникатиме між європейськими народами в економічній сфері, має гарантувати мир і сприяти зближенню між колишніми ворогами. Попре те, що ця система ґрунтується на подвійній легітимності держав і народів, спільнотивий підхід розвивають на противагу «національному егоїзму»,

¹ При цьому, як підкреслює Валері Розу, є ризик того, що така офіційна пам'ять з примирливим прицілом веде до «стерилізованого», «однорідного» і «застиглого» прочитання минулого.

² До цієї діалектики національних особливостей і спільної цивілізації вписується гасло, офіційно прийняте Європейським Союзом у 2000 р.: «Єдність у різноманітності».

як про це свідчать заклики до компромісу, що лунають за кожної кризи в ЄС в ім'я «загальних європейських інтересів».

Це сполучення національного і європейського впливає на механізми ухвалення рішень, котрі базуються на перемовинах і консенсусі: хоч вага кожної держави дуже чітко визначається договорами, ніщо не робиться без постійної співпраці між національними урядами та спільнотовими установами. Європейська Комісія прагне вийти за межі національного чинника шляхом дедалі ширшого переведення дискусій у поле технічних питань і виконання договорів, хоч ані чиновники, ані члени Комісії не відриваються цілковито від своєї національної належності. Європейський Парламент, покликаний представляти «громадян держав-членів», розшарований по ідеологічних лініях, але також і по лініях національних, незважаючи на дуже кодифіковані механізми ухвалення рішень. А Рада, яка однозначно визнає легітимність національних інтересів, теж функціонує як орган соціалізації та вироблення консенсусу між представниками держав.

Будучи наріжним каменем інституційної системи, така евфемізація конфліктної минувшини заради єдності європейської цивілізації присутня також і в деяких підходах до розширення на посткомуністичну Європу, яке подається під знаком відновлення стосунків між двома раніше розділеними частинами континенту. У 1990-ті рр. керівники центральноєвропейських країн намагаються справити тиск на ЄС, з метою швидшого розширення заради «морального обов'язку», який тяжіє над демократіями, що залишили Центральну Європу в сфері радянських інтересів на час «холодної війни». Хоч їхня дипломатія змішує позитивні аргументи про те, що посткомуністичні держави дають спільній Європі, з негативними елементами, якими підкреслюється небезпека відхилення їхніх кандидатур, обґрунтування розширення «боргом» Заходу є темою, що не вщухає.

На цій аргументації ґрунтується, зокрема, тематика «повернення до Європи», мета якої – довести, що центральноєвропейські країни повинні приєднатися до ЄС з історичних, культурних і релігійних причин. Підкреслюються докомуністичні політичні традиції та виступи проти тоталітаризму, щоб виділити страждання цих народів упродовж сторіч. Заради історичних зв'язків із Заходом та належності до «європейської сім'ї» ці політичні дієвці вимагають покласти край «штучному» поділу Європи. Аргументи такого роду обґрунтовують вступ до ЄС, що мислиться як моральне відшкодування, як про це висловився, наприклад, угорський міністр закордонних справ Геза Єсенський у 1994 р.:

Не можна уявити, щоб на Заході мали намір надовго залишити наші країни на якомусь «пустирі», відмовляючи нам у моральній і політичній підтримці, на яку ми заслужили своїм минулим. Не забувайте, що угорське суспільство вже відчуло себе покинутим у 1956 р. [Neumayer, 2006].

Тематику відновлення стосунків між Сходом і Заходом використовують також керівники давніх держав-членів, щоб виправдати розширення ЄС 2004 р. Його метафорично зображують як «примирення історії й географії», словами люксембурзького прем'єр-міністра Жана-Клода Юнкера, котрий заявив 2005 року:

З погляду історії [розширення] є подією, яку можна вважати тільки щасливою. Ми розпочинаємо це розширення, метою якого є примирення європейської історії з географією.

Аналогічним чином у документі Європейської Комісії про розширення від листопада 2006 р. стверджується, що воно дозволило об'єднати і стабілізувати європейський континент:

Питання розширення було центральним у розвитку ЄС протягом кількох десятиріч. Сама суть європейської інтеграції полягає в тому, щоб подолати поділ Європи і сприяти мирному об'єднанню континенту. В політичному плані розширення ЄС сприяло віднайденню відповіді на основні виклики, спричинені падінням диктатури і крахом комунізму. Воно дало змогу зміцнити демократію, права людини і стабільність на всьому континенті. Розширення відбиває саму суть ЄС, який стримано здійснює владу і досяг більших результатів завдяки своїй привабливості, ніж він міг би їх досягти в інший спосіб [Commission européenne, 2006].

Європейський Союз користується невизначеністю поняття «примирення» як нормативним каркасом спільнотового проекту, щоб надати йому іншого змісту в умовах після кінця «холодної війни». Згідно з першою виводом його смислу, пріоритетом нової зовнішньої політики Європи стає захист національних меншин заради імперативу примирення всередині держав та між ними.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ЯК ВУЗЛОВА ПРОБЛЕМА ПРИМИРЕННЯ ДЛЯ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ЄВРОПИ

У зовнішньополітичних виступах ЄС використання права подається як чисто європейський внесок у запобігання конфліктам і в їхнє розв'язання¹. Коли проблематика меншин стає джерелом напруги в колишньому східному блоці, ЄС відмовляється від своєї попередньої політики і вдається до спадку ОБСЄ, щоб зробити права меншин невід'ємним складником прав людини.

І справді, принцип універсальності прав людини, затверджений ООН, яким встановлюється зв'язок між захистом меншин та індивідуальними правами, окресленими в міжнародних договорах, ЄЕС не використовував під час «холодної війни». Рада Європи проголошує права меншин істотною частиною прав людини, стверджуючи, що меншини повинні користуватися правами, закріпленими в її засадничому акті – Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прийнятій у 1950 р. Щодо НБСЄ, то Завершальний Гельсінкський акт 1975 р. також містить положення про повагу меншин у рамках захисту прав людини на основі принципів недискримінації та рівності перед законом. Але в преамбулі Римського договору 1957 р. про створення ЄЕС зазначено лише, що сторони готові «зміцнювати захист миру і свобод» і «створювати підвалини дедалі тіснішого союзу між європейськими народами». ЄЕС не деталізував свої демократичні принципи, а розбіжності між державами заважали ухваленню спільнотової норми, яка би забезпечувала захист національних меншин.

Після падіння берлінського муру ЄС обстоює ідею, за якою зміцнення демократії та економічний розвиток у поєднанні з регіональною інтеграцією, яка поступово б зменшувала значення кордонів, дадуть змогу стабілізувати посткомуністичні країни. Коли вибухають конфлікти в колишній Югославії, ЄС висловлюється з приводу питань меншин через свою зовнішню політику. У Декларації про права людини, ухваленій на люксембурзькому зібранні Європейської Ради в червні 1991 р., було вміщено такі рядки про захист національних меншин:

Захист меншин забезпечується насамперед реальним встановленням демократії. Європейська Рада нагадує про основоположний характер принципу недискримінації. Вона підкреслює необхідність захищати права людини незалежно від того, чи належать відповідні особи до меншин,

¹ Ця концепція живить інші ідеї щодо ролі ЄС на міжнародній арені як «м'якої сили», «громадянської сили» або «сили через норму».

чи ні. Європейська Рада наголошує на важливості поваги до культурної ідентичності й прав, якими користуються члени меншин і які вони повинні мати можливість реалізовувати спільно з іншими членами їхньої групи.

Аналогічним чином «дотримання прав етнічних і національних груп і меншин відповідно до зобов'язань, узятих в рамках НБСЕ», має відігравати значну роль у визнанні державами – членами ЄС нових держав у Східній Європі¹.

Пакт про стабільність 1993–1995 рр. формалізує цю загальноєвропейську політику запобігання конфліктам, яка має перетворитися на політику розширення [Benoît-Rhomer, 1994]. Ця лінія багатосторонньої дипломатії, яка стала частиною Спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу, є наслідком копенгагенського зібрання Європейської Ради в червні 1994 р., коли ЄС ухвалив рішення про розширення на Схід. Завершальна декларація, прийнята державами-учасницями в 1995 р., визначає врегулювання двосторонніх суперечок jako передумову до вступу в ЄС заради нового принципу – принципу «добросусідства».

Зацікавлені держави спромоглися за кілька років встановити демократію і правову державу та працювати на благо економічного й соціального поступу. Для кращої підтримки їхнього руху до вступу в ЄС та кращого забезпечення зміцнення миру, стабільності, демократії, співпраці та процвітання в Європі ми визнали за першочергову мету подолання проблем, успадкованих від минулого. У цьому дусі роботу було зосереджено на поглибленні державами-учасницями їхніх добросусідських стосунків у всіх площинах, надто в тих, які стосуються прав осіб, що належать до національних меншин².

Що стосується механізмів і норм, які повинні сприяти примиренню, то ці дії реалізуються в рамках загальноєвропейського діалогу, започаткованого НБСЕ у 1973–1975 рр. З цього діалогу було винесено систему багатосторонніх круглих столів задля вироблення юридично не обов'язкових політичних зобов'язань. Зазначені дії було спрямовано на ті самі держави: «відповідні країни» (країни Центрально-Східної Європи і балтійські країни), безпосередніх сусідніх (серед них на Росію) і «заці-

¹ Ця декларація принципів не завадить визнанню поодинці Хорватії та Словенії в 1991 р.

² «Політична декларація, ухвалена за підсумками завершальної конференції щодо Пакту про стабільність у Європі та список угод і домовленостей про добросусідство та співпрацю», п. 6.

кавлені країни» (США, Канаду). ЄС пов'язує в одну цілісність внутрішньо-і міждержавний аспекти захисту національних меншин під формулою «добросусідські стосунки», узагальнюючи принципи поваги до кордонів і меншин, уже закріплені ООН, ОБСЄ і Радою Європи¹. У Пакті про стабільність поставлено потрійну мету: підтвердити непорушність кордонів; забезпечити захист національних меншин на колективному рівні, віднісши до однієї категорії двосторонні договори, нагляд за якими здійснює ОБСЄ; зміцнити зв'язок між ЄС і країнами Центрально-Східної Європи завдяки програмі технічної допомоги Phare.

Ця справа має певні межі й не позбавлена двозначностей. Деякі країни – кандидати на вступ до ЄС висловлюють невдоволення, бо вбачають у цьому пакті додаткову умову для вступу до ЄС. Крім того, передбачена формула перемовин не давала змоги укласти двосторонні угоди, які відповідно до неї були пріоритетними. Не підписано жодного документа між Росією, з одного боку, Латвією та Естонією, з іншого, щодо російськомовного населення в цих двох країнах, яке не отримало латвійського чи естонського громадянства після розпаду СРСР. Щодо угорських меншин, то результат виявився змішаним: якщо зі Словаччиною Угорщина уклала базову угоду в березні 1995 р., то з Румунією домовленості досягти не вдається через тиск з боку Спільноти.

Утім, ЄС використовує модель Пакту про стабільність на Балканах у дещо зміненій формі після підписання Дейтонських угод 1995 р. За основу береться ідея, що визнання етнічної розмаїтості сприятиме співіснуванню країн, утворених на теренах колишньої Югославії. У 1997 р. дотримання «загальноновизнаних стандартів прав людини й меншин» стає умовою для надання допомоги цим країнам. До традиційних норм, якими гарантується право меншин на створення освітніх, культурних або релігійних організацій, додається «адекватний захист біженців і переміщених осіб, що повертаються в місця, де вони перебувають у становищі етнічних меншин». Така особлива увага до права меншин спрямована на врахування переміщень населення внаслідок конфліктів. Значна подібність підходів до країн Центрально-Східної Європи і балканських країн виявляється також у Пакті про стабільність для Південно-Східної Європи, прийнятому в червні 1999 р. у рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Пакт реалізується ОБСЄ і має на меті стабілізувати і демократизувати регіон,

¹ У таких документах: Декларація ООН 1992 р. про «права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних груп», Завершальний акт 1975 р., Копенгагенський документ 1990 р. і Паризька хартія ОБСЄ 1990 р. за нову Європу; Рамкова конвенція Ради Європи 1994 р. про захист національних меншин.

заохочуючи до двосторонніх і багатосторонніх угод та наголошуючи на правах людини і меншин. Він відкриває також перспективу вступу до ЄС для країн колишньою Югославії за диференційованими програмами. Крім того, вимога регіональної співпраці посідає дедалі важливіше місце в підготуванні балканських країн до вступу в ЄС [Commission européenne, 2006].

Отже, захист національних меншин jako невід’ємний складник політики запобігання конфліктам та їхнього врегулювання поступово стає частиною комплексу умов вступу до ЄС під гаслом регіонального примирення. Після певного періоду, коли цей принцип був простим «продуктом експорту» ЄС [De Witte, 2000], він потрапляє до спільнотогового права під дією розширення ЄС 2004 р. та під настирливими вимогами нової країни-члена – Угорщини.

ЗАХИСТ МЕНШИН – СПІЛЬНОТОВИЙ ПРИНЦИП?

Починаючи з 1993 р. Європейський Союз уточнює свої вимоги щодо захисту національних меншин у зовнішній політиці (в політиці розширення) і на внутрішній арені (переглядаючи один за одним свої договори). Якщо демократія, правова держава і права людини визнаються основоположними цінностями ЄС, то захист національних меншин згадується винятково з приводу розширення Союзу. До 1993 р. в договорах зазначається, що «будь-яка європейська держава» може подавати свою кандидатуру на вступ до ЄС¹. Потім у «копенгагенських критеріях», ухвалених у розпал югославського конфлікту, визначається, що для вступу в ЄС країна-кандидат повинна мати стабільні інституції, які гарантують демократію, верховенство права, повагу до меншин та їх захист». Але в Амстердамському договорі 1997 р. національні меншини відсутні: в ньому лише стверджується, що ЄС поважає «принципи й цінності, які поділяють усі держави-члени», зокрема «захист прав людини і основоположних свобод». У суто юридичному плані захист національних меншин, якого вимагають від країн-кандидатів, не входить до переліку принципів, які країни – члени ЄС зобов’язалися поважати².

Враховуючи, що захист національних меншин не закріплено у до-

¹ З 1977 р., згідно з тресторонньою декларацією Європейської Ради, Комісії та Парламенту, вимагається, щоб усі держави – члени Спільноти підписали Європейську конвенцію про права людини.

² Ця розбіжність спонукає деякі країни-кандидати критикувати «політики подвійних стандартів» ЄС у справі захисту національних меншин.

робку Спільноти, ЄС оцінює політику країн-кандидатів на основі норм Ради Європи та ОБСЄ, які не є чіткими або всюди прийнятними. Перша з двозначних рис стосується «індивідуального» або «колективного» характеру прав меншин. Рамкова конвенція про захист національних меншин, прийнята комітетом міністрів Ради Європи в 1994 р., обстоює «індивідуальний» підхід, яким визнаються права «осіб, які належать до меншин». Але в Рекомендації 1201 Парламентської асамблеї 1993 р., яку міністри не долучили до свого документа і яка не є, отже, обов'язковою, пропонується, щоб за такими меншинами визнавалися «колективні» права (зокрема, у вигляді територіальної автономії). Проте в своїх документах з приводу розширення ЄС Європейська Комісія посилається одночасно на обидва ці акти, не роблячи вибір між різними концепціями, на які вони спираються.

Крім того, Рамкова конвенція Ради Європи є результатом нелегкого компромісу між державами-членами. Вона не вносить ясності в розмиті формулювання терміна «національна меншина», а її положення не мають обов'язкової сили, тож деякі з держав відмовляються ратифікувати, ба навіть підписувати її¹. Щодо документів, прийнятих у рамках ОБСЄ, то вони є обов'язковими для всіх держав – членів ЄС, але їхні положення мають програмний характер: необхідність захисту меншин визнається, але при цьому ніде не деталізовано норми, яких слід дотримуватися. Отож, умовність у царині захисту національних меншин не базується на жодній чіткій нормі.

Вимоги Спільноти стосовно прав національних меншин залежать, таким робом, від наявності або відсутності консенсусу між державами – членами ЄС щодо безпеки дестабілізації або порушення цих прав. Комплекс умов різниться від однієї країни-кандидата до іншої залежно від критеріїв оцінки – рівною мірою політичних і юридичних.

У ході передвступного процесу Європейська Комісія вочевидь чекала від держав-кандидатів, що вони ратифікують Рамкову конвенцію Ради Європи 1994 р., хоча це й не був офіційний критерій приєднання, а виконання цього документа державами, які його підписали, ніколи не оцінювалося. Деякі країни, ситуація в яких вважалася «проблематичною», стали об'єктом постійного моніторингу з боку ЄС, тоді як інші, з нечисленними меншинами, повинні лише дотримуватися нечіткого критерію «захисту меншин». Цей критерій деталізують тільки в трьох випадках:

¹ На січень 2007 р. Рамкову конвенцію підписали Бельгія, Греція, Ісландія і Люксембург, але не ратифікували її. Франція, Туреччина, Монако й Андорра навіть не підписали Конвенцію.

право на повноцінне громадянство для російськомовних негромадян Латвії та Естонії (хоча, на думку балтійських урядів, це населення не є національною меншиною в точному сенсі слова); неодмінність соціальної інтеграції циган (що більше нагадує вимогу недискримінації); гарні стосунки між країнами, де проживають національні меншини, та їхньою «материнською країною» через підтримання «добросусідства» (цей пункт стосується стосунків Угорщини з Румунією та Словаччиною). Норма про захист національних меншин дуже активно лунає в заявах Спільноти, але її значення змінюється протягом 1990-х рр. від забезпечення колективних прав, зосередженого на міркуваннях безпеки, до політики недискримінації (крізь призму індивідуальних прав) та контролю міграційних потоків (зокрема циганського населення).

Незважаючи на те, що доробок Спільноти в питаннях боротьби з дискримінацією активно розвивався впродовж 1990-х рр., перша згадка про «національні меншини» в юридично обов'язковому спільнотовому документі¹ з'явилася з ініціативи Угорщини. Стаття 1-2 Договору про запровадження Конституції для Європи від жовтня 2004 р., змінена під тиском Будапешта, констатує, що «Союз засновано на вартостях шани до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та шанування прав людини, зокрема прав осіб, що належать до меншин». Договір про запровадження Конституції зобов'язує, отже, держав-членів і майбутніх держав-кандидатів дотримуватися «індивідуальної» концепції прав національних меншин [Vizi, 2005]².

У посткомуністичній Європі Європейський Союз перетлумачує в багатьох аспектах норму примирення, на якій ґрунтується проект Спільноти. Її зміст розширюється за рахунок внутрішньодержавної частини, яка передбачає захист національних меншин заради принципу «добросусідства». Умовність спільнотової політики робить примирення передумовою для

¹ Перші спільнотові договори забороняють дискримінацію за національними та статевими ознаками в оплаті праці. Амстердамський договір 1997 р. дозволяє Раді боротися з «будь-якою дискримінацією за ознакою статі, раси чи етнічного походження, релігії чи переконань, інвалідності або сексуальної орієнтації». Отже, Хартія засадничих прав, ухвалена ЄС 2000 р., забороняє «будь-яку дискримінацію за належністю до національних меншин». Будучи простою міжінституційною заявою з непевним правовим статусом, Хартія була долучена до доробку Спільноти відповідно до Договору про запровадження Конституції для Європи 2004 р. (який відхилили Франція та Нідерланди в 2005 р.).

² Попри це угорський парламент ратифікував європейський конституційний договір з додаванням спеціального тлумачення статті 1-2, в якому зазначено, що вона охоплює індивідуальні та колективні права національних меншин [Vizi, 2005].

отримання допомоги, а отже, і для вступу до ЄС. Прийнявши таке бачення примирення без відповідної правової бази, ЄС виробляє граматику примирення регіонального призначення, спираючись на норми інших міжнародних організацій. Але в 2004 р. під тиском нової держави-члена до доробку Спільноти долучають вимогу захисту національних меншин, яка раніше була тільки умовою вступу. Ці варіації на тему примирення показують, що розширення ЄС на Схід поєдналося із завданням самоозначення для самого ЄС. Якщо моделі примирення, вироблені у міжнародному масштабі, часто перетлумачуються на національному рівні, приклад національних меншин ілюструє хід в зворотному напрямку – від окремих європейських держав до спільнотових інституцій.

ЛІТЕРАТУРА

- Abélès M. (1997), «De l'Europe politique en particulier et de l'anthropologie en général», *Cultures et Conflits*, 28.
- Benoît-Rhomer F. (1994), «Le Pacte de stabilité: la première action «diplomatique» commune d'envergure de l'Union européenne», *Revue trimestrielle de droit européen*, 30.
- Charléty V. (2006), «Repères fondateurs. Introduire l'histoire dans l'espace public européen», *Politique européenne*, 18.
- Commission européenne, «Stratégie d'élargissement et principaux défis 2006–2007», Bruxelles, 8.11.2006, COM.
- De Witte B. (2000), «Politics versus Law in the EU's Approach to Ethnic Minorities», Institut universitaire européen, Centre Robert-Schuman, Working Paper, n° 2000/04.
- Larat T. (2006), «L'Europe à la recherche d'une figure politique tutélaire. L'instrumentalisation de la symbolique carolingienne comme tentative de fondation d'un projet politique», *Politique européenne*, 18.
- Losonczy A.-M. (2006), «La muséification du passé récent en Hongrie postcommuniste: deux mises en spectacle de la mémoire», *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 37.
- Neumayer L. (2006), *L'Enjeu européen dans les transformations postcommunistes. Hongrie, Pologne, République tchèque, 1989–2004*, Belin, Paris.
- Vizi B. (2005), «The Unintended Backlash of Enlargement? The Inclusion of the Rights of Minorities in the EU Constitution», *Regio*.

Післямова

Люк Леві

Вгамування пам'яті є однією з умов успішної розбудови Європейського Союзу. Пам'ять стає гучнішою, коли окремим індивідам чи окремій нації потрібно означити себе як жертву або як героя; вона стає мовчазнішою або навіть зазнає амнезії, якщо минуле вважається злочинним. Проте, як свідчать приклад Німеччини і нове прочитання іншими європейськими країнами темних сторінок своєї минувшини, вироблення європейської свідомості вимагає від нас мужності колективно й індивідуально подивитися на всі наші минулі вчинки, на те, чого ми не знаємо, і на те, що ми свідомо забули. У контексті розширення Союзу знання історії та болісної пам'яті східних країн стає відтепер обов'язковим для всіх нас – європейців. Нам потрібно, з одного боку, зрозуміти страждання, завдані радянським тоталітаризмом, і опір цих народів, які навіть під комуністичним гнітом не припинили бути європейцями, а з другого – зрозуміти, чому їм важко згадувати про інші трагічні моменти, на які замовчування або брехня тоталітаризму наклали печать забуття і незнання.

Тож, очевидно, роль європейців, яким пощастило відновити після війни сталий демократичний простір, полягає в тому, щоб у цілковитій повазі до складної й болючої проблематики східноєвропейських націй допомагати нашим досвідом та інтелектуальними пошуками цим країнам, які звільнилися від тоталітаризму тільки якихось півтора десяти років тому і які стикаються з нелегким викликом вільного зображення минувшини. Ми робимо корисну справу, коли погоджуємося з ними щодо надзвичайної вимогливості й складності керування болісними й конфліктними минувшинами. Важливо також досягти вгамування пам'яті під час звернення до невідомих або забутих сторінок нашої спільної історії, хай навіть це справляє враження, нібито ми вимагаємо від держави, яка стала демократичною, звіту за злочини, скоєні диктаторськими й тоталітарними режимами або чужоземними гнобителями.

Ініціатива, яку взяли на себе Жорж Мінк і авторський колектив науковців, провести після Праги другу частину свого колоквиуму в Ризі, тобто

на балтійських теренах, позначених півстолітнім пануванням тоталітарних режимів, є дуже промовистим знаком. Вона сприяє тому, щоб жажлива доля балтійських націй стала відомою іншим європейським народам, а також і тому, щоб показати тут, у Ризі, як це було зроблено перед тим у Празі, важливість питань пам'яті для Європи, яку ми будуємо, і надзвичайно європейський характер обміну думками й переконаннями між дослідниками з різними переконаннями з приводу цих питань. Європейські суспільства не припинили порушувати перед собою питання про їхні чорні роки. Возз'єднана Німеччина має справу з пам'яттю про нацизм і про сталінізм. Франція повертається обличчям до періоду нацистської окупації та колоніальних воєн. Іспанія переглядає часи франкізму, а нації колишнього радянського блоку – часи комунізму. Немає сумніву, що саме в невідкинутій тяглості свого минулого з його темними та світлими сторінками Європа черпає своє майбутнє.

Люк Леві

радник з питань культури Посольства Франції в Латвії

Автори

Анна БАЗЕН – доцент політології Лілльського інституту політичних наук. Останні праці: «La construction d'une expertise de la réconciliation: l'Institut Georg Eckert de recherche sur les manuels scolaires», in Sandrine Lefranc (dir.), *Après le conflit, la réconciliation?*, Paris, M. Houdiard, 2006; «Effets et usages de l'intégration européenne sur la transformation des relations conflictuelles: le cas germano-tchèque», *Politique européenne*, n° 18, 2005–2006.

Жиль БЕРТРАН – доцент політології і міжнародних відносин Інституту політичних наук Бордо. Автор праць *Le Conflit helléno-turc*, Paris, Maisonneuve et Larose/Institut français des études anatoliennes, 2003; «Chypre: une politique étrangère dans un contexte atypique pour l'Union européenne», *La Revue internationale et stratégique*, n° 61, 2006; «Chypre», «Grèce», «Malte» in *L'état du monde 2006*.

Мюріель БЛЕВ – керівник відділення історії комунізму в колегіумі «Мінор» (Прага) і наукова співробітниця Віденського інституту Людвіга Больцмана. Останні праці: «Nostalgie et mémoire collective du communisme en République tchèque», in S. Kott, M. Mespoulet (dir.), *La transition postcommuniste dans l'histoire*, Bruxelles, Presses universitaires de Bruxelles, 2006; *Une déstalinisation manquée, Tchécoslovaquie, 1956*, Bruxelles, Complexe, 2005.

Паскаль БОННАР – докторант Центру міжнародних студій і досліджень (при Паризькому інституті політології). Автор праць: «Ukraine: enjeux du débat autour du statut de la langue russe», *Le Courrier des pays de l'Est*, n° 1060, 2007; «Les populations russes dans les pays baltes», *La Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 2007.

Дорота ДАКОВСЬКА – доцент політології Страсбургського інституту політології, член Об'єднання безпеки й захисту Європи. Редагувала разом із Аньєс Бенсюсан і Ніколя Бопре тематичну збірку журналу *Genèse* «Архіви Сходу», № 52; з Лорою Неймайер – тематичну збірку

журналу *Politique européenne* «Розширений Європейський Союз. Дії та процеси». № 15, 2005.

Корин ДЕФРАНС – історик, наукова співробітниця Національного центру наукових досліджень і Міністерства закордонних справ (Комісія з публікації французьких дипломатичних документів). Праці: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes 1945–1949*, Paris, CNRS Editions, 2000; редагувала з Ульрихом Пфайлем працю *Le Traité de l'Elysée et les relations franco-allemandes 1945-1963-2003*, Paris, CNRS Editions, 2005.

Сесіль ЖУАНО – випускниця Паризького інституту політології (2005), аспірантка Паризького інституту політології, готує дисертацію про пам'ять війни і перехідне правосуддя в Боснії та Герцеговіні під керівництвом Жака Рупніка і Марі-Клер Лавабр.

Люк ЛЕВІ – радник з культури і науки Посольства Франції в Латвії.

Сандрин ЛЕФРАН – наукова співробітниця Національного центру наукових досліджень, член Інституту суспільних наук, викладачка Університету Париж-Х-Нантер і Паризького інституту політології. Редакторка праці *Après le conflit, la réconciliation?*, Paris, M. Houdiard, 2006; авторка праці: «Pacifier, scientifiquement. Les ONG spécialisées dans la résolution des conflits», in M. Le Pape, J. Siméant, C. Vidal (dir.); *Crises extrêmes*, Paris, La Découverte, 2006.

Одетта МАРТИНЕС-МАЛЕР – співробітниця Центру іберійських та ібероамериканських студій Університету Пантера (Париж-Х). Авторка праць: «L'album de Juliette entre traces de mémoire et témoignages», «La Trace», *Tigre 13*, revue du Cerhius-université Stendhal Grenoble-3, 2005; «Paroles de résistante au risque de l'archive audiovisuelle: indices du passé et traces du présent», in «Trace et Histoire», *Tigre 14*, revue du Cerhius-université Stendhal Grenoble-3, 2006.

Павел МАХЦЕВИЧ – професор Торунського Університету ім. Миколая Коперника, науковий співробітник Інституту політичних наук Польської академії наук. Автор праць: «Polish Emigrés in the International Politics 1945–1990», 2000, *Wokół Jedwabnego*, Instytut Pamięci Narodowej, Varsovie, 2002; *Emigracja w polityce międzynarodowe*, Institut des

études politiques, Académie des sciences, Varsovie, 2002; «Jedwabne and Beyond», 2002.

Маркус МЕКЛЬ – історик, доцент факультету політичних наук і права Університету в Акурейрі (Ісландія). Автор праць: *Helden und Märtyrer. Der Warschauer Ghettoaufstand in der Erinnerung*, Metropol-Verlag, Berlin, 2000; «Wuppertal-Kemma», in W. Benz, B. Distel (dir.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der national-sozialistischen Konzentrationslager*, C.H. Beck München, 2005.

Жорж МІНК – провідний науковий співробітник Інституту суспільних наук (Національний центр наукових досліджень – Університет Париж-X). Викладач Паризького інституту політичних студій і Натоленського колежу Європи, директор Празького Центру підготовки й досліджень у вищій освіті (2001–2003). Автор праць: *Vie et mort du bloc soviétique*, Paris, Casterman, 1997; *La Grande Convention, le destin des communistes en Europe de l'Est*, Paris, Seuil, 1999. Редагував праці: *Les Décrets Beneš, L'avenir de l'Europe et la gestion du passé*, Prague, Dokorama, Cevres, 2003; *Postcommunisme: les sciences sociales à l'épreuve*, Paris, L'Harmattan, 2004.

Лора НЕЙМАЙЄР – доцент політології Університету Париж-I-Пантеон-Сорбонна, наукова співробітниця Центру політичних досліджень Сорбонни. Авторка праці: *L'Enjeu européen dans les transformations postcommunistes – Hongrie, Pologne, République tchèque*, Paris, Belin, 2006. Редагувала спільно з Доротою Даковською спеціальний номер журналу *Politique européenne*, присвячений темі «Розширений Європейський Союз. Дієвці та процеси», № 15, 2005.

Анджей ПАЧКОВСЬКИЙ – професор Інституту політичних наук Польської академії наук, керівник дослідницької групи з новітньої історії. Автор праць: «The Spring Will Be Ours: Poland and the Poles 1939–1989»; *Pół wieku dziejow Polski: 1939-1989*, PWN, Varsovie, 2000; *Wojna polko-jaruselska. Stan wojenny w Polsce 31.12.1981-22.07.1983*, Prószyński i S-ka, Varsovie, 2006.

Ульрих ПФАЙЛ – професор німецької культури в Університеті ім. Жана Моне, Сент-Етьєн, науковий співробітник Паризького німецького історичного інституту. Автор праці: *Die «anderen» deutsch-französischen*

Beziehungen. Die DDR und Frankreich 1949–1990, Cologne, Böhlau, 2004. Редагував з Корин Дефранс працю *Der Elysée-Vertrag und die deutsch-französischen Beziehungen 1945–1963–2003*, Munich, Oldenbourg, 2005.

Ерве РАЙНЕР – доктор політичних наук, член Інституту суспільних наук. Автор праць: *Les Scandales politiques, l'opération Mains propres en Italie*, Paris, Michel Houdiard Editeur, 2005; *L'Italie en mutation*, Paris, La Documentation française, 2007.

Данієла РОЗЕНБЕРГ – наукова співробітниця Інституту суспільних наук. Авторка праць: *L'Espagnecontemporaine et la question juive. Les fils renoués de la mémoire et de l'histoire*, Toulouse, Presses universitaires du Mirail, 2006. «Le 'pacte d'oubli' de la transition démocratique en Espagne. Retours sur un choix politique controversé», *Politix*, n° 74, 2006.

Валері РОЗУ – наукова співробітниця Національного фонду наукових досліджень, член Центру вивчення криз і міжнародних конфліктів Лувенського католицького університету (Бельгія). Авторка праць: «La gestion du passé au Rwanda: ambivalence et poids du silence», *Genèses. Sciences sociales et histoire*, n° 61, 2005; «Memory and International Negotiation: the Franco-German Case», in W. Zartman, V. Kremenyuk (éd.), *Peace versus Justice. Negotiating Forward-and Backward-Looking Outcomes*, Lanham, Rowman & Littlefield, 2005.

Бенжамен СТОРА – професор, викладач історії Магрибу в Національному інституті східних мов і культури, Париж. Автор численних праць про пам'ять війни в Алжирі, зокрема: *La Grangrène et l'Oubli*, Paris, La Découverte, 1998; *Imaginaires de guerre. Les images des guerres d'Algérie et du Vietnam*, Paris, La Découverte, 2004.

Іменний покажчик

- Аба Ебан 54
Абас Ферхат 45
Абдельхамід Бен Бадис 48
Агуїре Есперанца 62
Адорно 61
Аїт Сааді Лідія 48
Айзенгавер 55
Альберт Великий 220
Альфонсин Рауль 234
Амері Жан 226
Анан Кофі 213-215, 218, 219
Анасагасті Іньякі 60
Андраш Марія-Марія 179
Арон Робер 83
Аростегуї Хуліо 51
Аснар Хосе-Марія 59, 62
Ахмед Бен Бела 48
Ахмед Тауфік Ель Мадані 47
- Бадольйо П'єтро 78, 83
Базен Анна 105, 261
Байу Селін 176
Бандера Степан 145
Бартошевський Владислав 22, 135
Бауман 232
Бачко Бронислав 137
Башир Ібрагімі 48
Беджауї П. 42
Бен Юсеф Бен Хеда 48
Бенгасен Шафік 43
Бенеш Едвард 11, 21, 25, 119-127, 131,
192-201, 203, 204
Бенсюсан Аньєс 261
Бентахар Халіда 48
Берлусконі Сильвіо 81, 82, 87, 88
- Бертран Жиль 208, 248, 261
Берут 25
Бібер Флоріан 184
Бланко Кареро 54
Блев Мюріель 119, 192, 261
Блоїз Кармен Гарсія 60
Блок Марк 84
Боббіо Норберто 81, 85
Болеслав Хоробрий 151
Большман Людвіг 261
Боннар Паскаль 12, 167, 261
Боньський Ян 155
Бопре Ніколя 261
Борейн Алекс 240
Борель Жозеп 27
Бородзей Владжимеж 157
Боуз Суматра 181
Брандт Віллі 110, 117, 131
Браубах Макс 95
Браунінг 232
Бритлер Маріана 33
Бріан Аристид 100
Брюле Едуар 95
Бугарель Ксав'є 188
Бутефліка Абделазіз 42
- Валенса Лех 31
Вальс Андре 100
Василіу Георгіос 216, 217
Ведрін Юбер 220
Вергофстадт Гі 224
Віансон-Понте П'єр 225
Візель Елі 60
Віке-Фрейберга Вайра 173, 176
Віла-Вісенсіо Чарлз 240

- Віоланте Лучіано 86
Віскеман Елізабет 122
Вольський Яцек 27
- Гавел Вацлав 25, 195
Гайдер Йорг 22
Гейнер Присцила 240
Генлайн Конрад 121
Генш Клаус 132
Герцог Роман 82
Гірш Гельга 136
Гітлер 52, 57, 83, 100, 111, 121, 146
Гольцер Ежи 111
Гупка Герберт 135
Гюбінгер Пауль Егон 94
- Галлі делла Лоджия Ернесто 84-86
Гарсія Лорка Федерико 72
Гаук Йоахим 32-34, 162, 246
Гедройць Ежи 146
Гезалі Саліма 40
Генсбургер Сара 179
Геншер Ганс-Дитрих 106
Геремек Броніслав 25, 221
Глотц Петер 130
Голь де 41, 84
Гонсалес Едуардо 240
Гонсалес Феліпе 60, 62
Госелен Ролан 94
Готвальд 124, 125
Гоше Марсель 179
Грасс Гюнтер 136, 139
Гронек Бернадета 35
Гросс Ян Томаш 35, 137, 156, 157, 159,
161, 164, 165
- Даковська Дорота 129, 261, 263
Далес Джон Фостер 126
Датнер Шимон 159, 160
Де Феліче Ренцо 77, 79, 80, 82-86, 88
Деваль 43
- Дегрель Леон 55
Денкташ Рауф 212, 213, 215, 216, 218,
219
Дефранс Корин 92, 262, 264
Дінтсбір Іржі 106
Діонис Грегоріо 70
Дрейфус 156
Дроз Жак 95
Дуст-Блазі Філіп 42
Душачек Іво 125
- Евіг Євген 94
Едельман Марек 22, 135
Екерт Георг 95, 107, 108, 110, 111, 113,
115
Ельдар 187, 188
Ерцог Хаїм 58
- Есенський Геза 250
- Жаковський Яцек 156, 161
Жбиковський Анджей 160
Жискар д'Естен Валері 225
Жорді Жан-Жак 43, 44
Жоспен Ліонель 30, 225, 227
Жуано Сесіль 179, 262
Жупанський Анджей 150
Жутар Філіп 221
- Земан Мілош 21, 22, 195, 203
- Ігнатієв Радослав 163
Ільвес Томас 28
Іньяці П'єро 82
Ісарт Ф. 57
Існенгі Маріо 87
- Калейс Конрад 174
Калнієте Сандра 177, 247
Карл X 41, 47
Карл Великий 97, 220, 248

- Каролінги 97, 248
 Кастильйо Пілар дель 62
 Кафка Франц 208
 Качинський Анджей 138, 139, 156
 Качинський Лех 138, 139
 Качинський Ярослав 138
 Квасневський 162
 Кейса Паскуале 82
 Келог Френк 100
 Керн Фриц 94, 99, 100
 Керес Леон 162
 Кжемінський Адам 132
 Кіпріану Спірос 212
 Клаус Вацлав 16, 22, 201
 Кліридис Глафкос 216, 217
 Кокс Пет 132
 Коловальд Ані 19
 Колумб Христофор 58
 Коль Гельмут 16, 33, 117, 220
 Коппола Софія 44
 Корбі Генар 62
 Костюшко Тадеуш 84
 Кохановський Єжи 157
 Краксі Беттино 80
 Кремье 46
 Крим Белькасем 48
 Крігель Ані 29
 Кроль Марчин 157
 Кроче Бенедетто 84
 Куденгофе-Калергі 248
 Куронь Яцек 35
 Кучук Фазиль 210, 212
- Лавабр Марі-Клер 29, 262
 Ланзман Клод 155
 Ле Гофф Жак 26
 Леві Люк 12, 259, 260, 262
 Ледин Майкл А. 80
 Лейс Симон 229
 Лемберг Ганс 114
 Лемп Альбрехт 13
- Ленін 26
 Лепер Анджей 22
 Лефран Сандрин 231, 262
 Ліндبلاد Йоран 28
 Лонганезі Лео 87
 Льюк Ернест 60
- Мадайчик Пьотр 157
 Мадаріага Сальвадор де 55
 Макарій 209, 210, 212
 Манор Йоганан 92
 Мараї Шандор 13
 Маржері Крістіан де 96
 Марко 187, 188
 Мартинес-Малер Одетта 66, 262
 Марцинкевич Кажимеж 138
 Масарик Томаш 121, 126
 Масарик Ян 126
 Мате Рейес 61
 Махцевич Павел 155, 262
 Мбарек Ель Мілі 47
 Мейє Жан 61
 Мекель М. 132
 Мекль Маркус 167, 262
 Мельник Андрій 144
 Меркель Ангела 21
 Месалі Хадж 48
 Мехмет Алі Талат 216
 Михайлович Драз 182, 183
 Мінк Жорж 12, 13, 259, 263
 Міттеран Франсуа 16, 82, 117, 220,
 225
- Міхнік Адам 23, 132
 Младен Маглов 185
 Молотов 25, 138
 Монзі Альбер де 100
 Монтанеллі Ідро 87
 Морена Еліза 92
 Мотика Гжегож 157
 Мохамед Будіаф 48
 Мужика Енріке 59

Муссоліні 51, 77-79, 81-84, 86-88
Мюллер Петер 103

Наполеон 226
Насер 48
Неєдли Зденек 126
Неймаєр Лора 12, 192, 246, 262,
263

Немет Жолт 197
Нерсія Робер де 96
Ніколич Александр 185
Новак Анджей 158

Олейничак Войцех 16
Олів'є 86
Орбан Віктор 22, 196
Ортега-і-Гасет 58

Пабрикс Артис 174
Павел Чарльз 58
Павоне Клаудіо 81, 85
Панж Жан де 99, 100
Пападопулос Тасос 215, 217-219
Пачковський Анджей 142, 263
Пера Марчелло 88
Персон Йоран 62
Петлюра 143
Петрович Дражен 183, 185, 186
Пеші 183
Пілсудський 143
Піночет 61, 236
Помбені Паоло 85
Помпідю Жорж 226
Престон Пол 61
Прибке Ерих 87
Прима де Рівера Хосе Антоніо 56
Пфайль Ульрих 92, 262

Радіч Света 185
Райнер Ерве 77, 264
Рамдан Абан 45

Рафарен Жан-П'єр 37
Рашгофер Данієла 197
Ревель Жан-Франсуа 18
Редондо Ніколас 60
Ренувен П'єр 95
Ретиг 236, 238, 240
Риббентроп 25, 138
Рикер Поль 19, 76, 105
Ритер Гергард 95
Рише П'єр 94
Ріпка Губерт 126
Робен Режін 19
Роблес Хосе Жиль 55
Робьєн Жиль де 103
Родригес Сапатеро Хосе Луїс 51
Розенберг Данієла 51, 264
Розу Валері 220, 249, 264
Рокат Джорджіо 85, 87
Ромео Розаріо 84
Ружмон Дені де 248
Рузвельт 123
Рупнік Жак 262
Русконі Джан Енріко 85
Руссо Анрі 93

Саару 103
Салакет Хосе 240
Саломон Ана 63
Сампінья Серж де 43, 44
Сампсон Нікос 212
Самсонович Генрик 13
Сандра Калнієте 176
Сапатеро Хосе-Луїс Родригес 61, 64,
74
Сарагат Джузеппе 79
Сатта Сальваторе 83
Семпрун Хорхе 60
Сенкевич Генрик 143
Сефіха Хаїм Відаль 59
Симон Мануель 60
Сиронваль Сирил 30

- Сікорський Радослав 138
 Сорос Джордж 148
 Сото Альваро де 214
 Сталін Йосип 27, 54, 111, 123, 125, 126, 145
 Стора Бенжамен 40, 264
 Стораче Франческо 88
 Странга Айвар 172
 Суньєр Рамон Серано 52
- Таден Рудольф фон 113
 Тазбір Януш 26
 Теленбах Герд 94
 Тисманяну Владимир 31
 Тито 88
 Тольятті Пальміро 79
 Траверсо Енцо 29, 30
 Транфалья Нікола 85
 Трумен Гаррі 54
 Туск Дональд 138
 Туту Десмонд 244
- Ульманіс 174
- Фаншон П'єр-Ів 179
 Фергойген Гюнтер 132, 195, 203, 215
 Філорі Жан-Кристоф 132
 Фількенштайн Менахем 161
 Фіні Джанфранко 80-82
 Фотига Анна 138
 Фрага Мануель 69
 Франко 51-57, 59, 64, 67, 69, 74, 75
 Франсуа Етьєн 102
 Фрідрих Йорг 136
 Фуше Мішель 12
- Хадж Месалі 45, 46
- Хмельницький Богдан 142, 143, 146, 150
 Хосин Аїт Ахмед 48
 Хуан Карлос 51, 57, 58, 60, 64
- Цауне Андрис 173
- Чампі Карло Азельйо 86, 88
 Чаушеску 31
 Черчилль Вінстон 54
 Чіхи Міхал 155
 Чурка Іштван 22
- Шапер 165
 Шапер Герман 165
 Шарота Томаш 156
 Шварц-Шиллінг 179, 182
 Шилі Отто 130
 Ширак Жак 40, 101, 176, 223, 225, 226
 Шмітлен Раймонд 93
 Шредер Гергард 22, 37, 101, 137, 138
 Штайнбах Ерика 22, 130, 134, 135, 138
 Штойбер Едмунд 132
 Штольпе Манфред 33
 Штросмаєр 184
 Шульц Мартин 28
- Юдт Тоні 117
 Юнкер Жан-Клод 251
 Ющенко Віктор 19
- Якш Венцель 124
 Яніон Марія 14
 Янукович Віктор 19

Є24 **Європа та її болісні минувшини** / Авт.-упоряд. Ж.Мінк і Л.Неймайер у співпраці з П.Боннарор. – Пер. з фр. Є. Марічева. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с. – (Серія «Ідеї та Історії»; Вип. 4).

ISBN 978-966-521-495-3

ISBN 978-966-521-459-5 (Серія «Ідеї та Історії»)

Це видання має на меті скласти карту джерел і покладів пам'яті в Європі. У ньому наведено аналітичний погляд на публічну політику й на моделі примирення, які пропонуються на європейському рівні, щоб забезпечити співіснування й ослабити почуття неприязні. Проблеми розглядаються в чотирьох окремих частинах книжки. Перша частина присвячена поширенню проблем пам'яті в Європі (франко-алжирський конфлікт, Іспанія, кіпрський конфлікт, Італія). Друга обертається навколо осі пам'яті щодо Німеччини та наслідків Другої світової війни для її найближчих сусідів. Третю частину зосереджено на конфліктних минувшинах Центральної та Південної Європи (комісія польсько-українських істориків, розслідування різанини в Єдвабне, радянська й нацистська минувшини Латвії, наведення ладу в конфліктній минувшині Боснії та Герцеговіни). У четвертій частині книжки розглядаються ресурси пам'яті та політика примирення в Європі (роль європейських організацій в примиренні в Центральній Європі, «європейська» пам'ять, міжнародне поширення політики примирення).

Розрахована на фахівців – істориків, політологів, культурологів тощо, а також студентів згаданих спеціальностей.

УДК 94(100)+71
ББК 63.3(0)6-36:71.4(3)(4)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Серія «Ідеї та Історії» (заснована 2007 р.)
Випуск 4

Європа та її болісні минувшини

Автори-упорядники МІНК Жорж і НЕЙМАЙЄР Лора

Переклад з французької *Євгена Марічева*

Науковий редактор *Тарас Цимбал*
Коректори *О.В.Попова, В.Є.Білаш*
Оригінал-макет, обкладинка *О.В.Гашенко*

Підписано до друку 10.11.2008. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 15,81.
Тираж 1500 пр. Зам. № 3522.

Видавництво «Ніка-Центр». 01135, Київ-135, а/с 192
т./ф. (044) 484-34-23; e-mail:psyhea@i.com.ua, servic57@i.com.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано у ТОВ «Аспект-Поліграф».
16610, Чернігівська обл., м.Ніжин, вул.Шевченка, 109-а.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1115 від 12.11.2002

Мак-Грат Алістер

Інтелектуальні витоки європейської Реформації

У книжці відомого оксфордського історика і теолога Алістера Мак-Грата розглянуто інтелектуальні витоки двох головних напрямків Реформації – лютеранського і реформатського. Як можна пояснити релігійні ідеї першого покоління чільних реформаторів, особливо Лютера і Цвінглі? Які чинники, інтелектуальні й соціальні, покликали їх до життя? Чи не слід говорити про «інтелектуальні витоки Реформації» у множині? Який зв'язок між Реформацією і Ренесансом? Була Реформація лише одним з аспектів Ренесансу, чи вона має особливе значення в сенсі своєї тематики, передумов, джерел або методів? Пошук інтелектуальних коренів Реформації, доводить автор, вимагає детального аналізу тягlosti між двома цими епохами в історії думки та ставить перед істориком ідей і теологом надзвичайно важливі питання.

Книжка розрахована на фахівців-істориків, літературознавців і теологів.

Відкритість. Суспільство. Влада: Від Нантського едикту до падіння комунізму / Авт.-упоряд. Е. Ле Руа Ладюрі у співпраці з Г.Буржуа

Збірка нарисів французьких істориків втілює синтез філософського теоретизування з конкретно-історичним дослідженням. У ній філософська ідея суспільної відкритості наповнюється історико-біографічним змістом, а також окреслюються особистісно-психологічні витоки індивідуальної відкритості в особливостях життєвого, творчого й інтелектуального шляху різних історичних персоналій. У рамках дихотомії «відкритості – закритості» в збірці розглянуті ідеологічно несумісні постаті: революціонер Робесп'єр та імператор Наполеон або монарх Людовик XVIII і комуніст Горбачов. Замість історії лівих – таких різнорідних, як Йосиф Сталін, Морис Торез, Мао Цзедун, Улоф Пальме чи інтелектуали Ані Крігел (член ФКП у 1948–1956 рр.) і сам автор Еманюель Ладюрі (член ФКП у 1945–1963 рр.), і правих – серед яких Бонапарт і Луї-Філіп, у книжці подано іншу історію: історію, з одного боку, людей «відкритих», а з другого – їхніх «закритих» опонентів.

Книга має ґрунтовний науковий апарат і розрахована на істориків, культурологів, фахівців з інтелектуальної історії, студентів-гуманітаріїв.

Ле Руа Ладюрі Е.

Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів.

Ідея людської історії зазвичай була похідною від історії природи – усі спроби раціоналізації образу часу надихалися і відштовхувалися від природних процесів і циклів. У творі видатного історика Е. Ле Руа Ладюрі історія клімату постає перед нами, по-перше, у світлі нинішньої кризи глобального потепління і, по-друге, звичайно, як історія минулого, яке треба дослідити.

Віднині неможливо розділити світ на окремі сфери «цивілізації» та «природи». Змінилася загальна наукова парадигма, позаяк змінився всесвіт. Світ «техніки» та світ «екології» злилися в одне складне ціле. Проте сьогодні платонівський «космос» – всесвітній баланс між головними елементами світобудови – фундаментально порушений. Виклики сучасності потребують нових підходів, нових досліджень, нових кутів зору.

Книга розрахована на істориків, культурологів, фахівців з інтелектуальної історії, географів, кліматологів, студентів-гуманітаріїв та природничиків, а також всіх, хто цікавиться проблемами людської історії та довкілля.